SUBHĀṢITA-SUDHĀNIDHI

of

SĀYAṆA

SĀYAṆA'S

SUBHĀṢITA–SUDHĀNIDHI

(An anthology)

सायणग्रथितः

सुभाषित–सुधानिधिः

Critically edited with Introduction

BY

Dr. K. KRISHNAMOORTHY, M A, B T, Ph D
Professor and Head of the Dept of Sanskrit,
Karnatak University, Dharwar

KARNATAK UNIVERSITY, DHARWAR
1968

Publisher :

S. S. Wodeyar, M. A., LL. B.
Registrar, Karnatak University,
Dharwar.

Price : Rs 10/-

Copies 1000

August, 1968

Printer :

D. V. Ambekar,
Aryabhushan Press
915/1 Shivajinagar,
Poona 4.

DEDICATED

TO

Dr. A. S. Adke B E M I E Ph.D.

Vice Chancellor

KARNATAK UNIVERSITY DHARWAR

in token of

high regard and gratitude

for his kind interest in and encouragement of

Sanskrit Studies

Preface

Sāyana's *Subhāsita-Sudhānidhi* has attracted the attention of scholars, particularly historians, for a half-century providing as it does, through its colphon, source-material for the reconstruction of the early history of the Vijayanagar kingdom The first reputed king well known to history is Harihara I What is not so well known is that he owed his greatness partly to the prowess of his brother Kampa and that the eastern districts of the empire were entirely under the command and rulership of Kamparāja

If the Empire of Vijayanagar stretched from the Western Ocean to the Eastern Ocean, Kamparāja s contribution in this direction was of no mean order Sayana was the trusted counsellor and chief minister, first under Kampana and then under his son Sangama II, until he assumed a similar office later under king Bukka I and, in course of time, under Harihara II This work contains several verses in eulogy of Kampana and calls him *purvapascima-samudrādhipati*

It is a pity that while the colophon is so often quoted, no one has brought out an edition of the work up to date Partly, this may be due to the paucity of complete manuscripts

I was tempted to take up this work for publication when I found a complete manuscript of what was called ' subhasita-sudhanidhi by Sayana in the Maharaja s Sanskrit College Manuscript library attached to the Mysore Palace When I read through the transcript of this manuscript bearing No 1904 I was surprised to find that it was only an abridgement of Sayana s original work by some later hand whose identity is unknown The manuscript however contained all the four sections namely *Dharmaparvan Arthaparvan*, *Kāmaparvan* and *Moksaparvan* The manuscript is in old palm leaves and written in Nandinagari characters The leaves are old and broken but without lacunae

I next approached the Mysore Oriental Research Institute and compared my text with another manuscript of the same

Subhāṣita-Sudhānidhi-Sangraha in Telugu characters, No 1827, and corrected my text Only a few variant readings were there to be noted None of these *Sangraha* manuscripts contain the colophon mentioning Sāyana's relation to Kampana At this stage, I found in the same library another fragment of a manuscript of the original *Subhāṣita-Sudhānidhi*, No 454, in Grantha characters The palm leaves are very broken, many lacunae are found The first few leaves are lost and again forty leaves are missing in the middle When I was very much struggling with it, I got references to a manuscript of the same, No 12138, in the Descriptive Catalogue of Sanskrit manuscripts in the Government Manuscript Library, Madras (Vol. XX, PP 8105-8108) But a comparison of the headings showed that this was nothing but a transcript of the Mysore fragment No 454 containing most of the *Arthaparvan* only The *Arthaparvan* is complete and ends with the well-known colophon —

इति पूर्वपश्चिमसमुद्राधीश्वर – अरिरायविभाल – श्रीकम्परायमहाप्रधान – भारद्वाजवंशमौक्तिक – मायणरत्नाकरसुधाकर – माधवरप्पतसहोदर – सायणाचार्यं विरचिते सुभाषितसुधानिधावर्थपर्वं सम्पूर्णम् ॥

I searched again the different manuscript catalogues and found that in the Adyar Library there was a transcript of *Sāyanīya-Subhāṣitam* bearing No TR 352 There was also R 797 in the Madras descriptive catalogue These two contain some more portions in the *Dharmaparvan* and *Kāmaparvan* Strangely enough these also turned out to be transcripts only from an earlier Mysore Manuscript from Belūr They begin with *dambhapaddhati* and there are big *granthapātas* in *rāja-lakṣana-paddhati* and *rājacātupaddhati*, etc There is the well-known colophon at the end of *Artha-rvan* also and it breaks off in the middle of *Śaradvarnana*

hanks to the help of friends, Sri S Narayanaswami of Mysore, Sri Paramesvara Aithal of Madras and authorities of the Manuscript libraries mentioned above, able to get transcribed material which I am now plac- before scholars

Though the text has been collated carefully and important variants noted in the footnotes, some corrupt readings and lacunae have remained because of the inadequate nature of the manuscript material Unlike other Sanskrit anthologists, neither Sāyana nor his anonymous Saṅgrahakāra has bothered to indicate the names of the sources from which the verses have been taken In the nature of things, this editor has to content himself with tracing only a few of them to their sources

For portions of text where the original is available, and also confirmed by the *Sangraha*, this edition may be taken to represent a fairly correct version Regarding other portions, the text given is of the original where available, and where not available, only of the *Sangraha* Thus the *Sangraha* is wholly given in this text with additions of the original where possible And perhaps, for a fuller text, we have to wait for the discovery of fresh manuscripts

Dharwar
August 16, 1968

K KRISHNAMOORTHY

CONTENTS

सुभाषितसुधानिधिः

धर्मपर्व

अर्थपर्व

कामपर्व

मोक्षपर्व

Introduction

Date of Subhāṣita-Sudhānidhi :

Fortunately, we have epigraphic and literary evidences regarding the date, life, and personality of Sāyanācārya Sāyana played a great part both as a politician and as a scholar in founding the mighty kingdom of Vijayanagar and reviving Sanskrit learning in all its branches

When the mighty house of Hoysalas collapsed in 1312 A D under the Muslim onslaughts from the North, there was a formative period of about ten years which marked the rise of the new kingdom of Vijayanagar with efforts of five brothers, Harihara, Kampana, Bukka, Mārappa and Muddappa, originally the viceroys of the Hoysalas The Hindu values of life and culture inspired them to joint action, and in this they derived immense help from their guides and ministers of whom the three brothers, Madhavācārya (who later became Vidyāranya), Sāyanācārya and Bhoganātha are most significant

When the eldest Madhavācarya was minister of Harihara I and Bukka I to begin with, his younger brother Sāyana held the high post of chief minister of Kampana who ruled over the Telugu region of the Nellore district, with the strong fort Udayagiri in it Rev H Heras remains our only authority on the History of Kampana and his rule [1] He mentions how there are a number of inscriptions eulogising Kampana and Sāyana s good administration and also a number of land grants referring to Sāyana [2]

One of them, the Bitragunta inscription may be quoted here —

तस्यानुजश्चिरमशाद्धात्रीं कम्पभूपतिः ।
याथार्थ्यमभजन्नाम यस्य कम्पयितुर्द्विषाम् ॥[3]

1 Rev H Heras Beginnings of Vijayanagar History, pp 91–98.

2 Cf (i) Epi Ind Vol V–280, (ii) Mysore Archaeological Report, 1915 p 87, (iii) S I I iv, p 60, No 38 of 1889, Madras

3 Epi Ind III p 32

As Heras says, "This passage shows that Harihara and Kampana ruled both simultaneously and friendly, as both are said to have ruled 'for a long time' and the second is not said to have succeeded the first" and "Kampana most likely died in 1355"[4] Already in an inscription (1346) he is styled as the 'Lord of the eastern and western seas'[5]

Now the *Subhasita-Sudhanidhi* mentions the same title of Kampana Therefore the composition of this work can be dated fairly accurately and narrowed down to the period 1346–1355

Life of Sāyana

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायण पिता ।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धिसहोदरौ ॥
यस्य बौधायन सूत्र शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाज कुल जन्म सर्वज्ञ स हि माधव ॥

The above verse of Mādhava[6] gives all details about Sayana's family He belonged to a very celebrated brahmin family His father was Mayana and mother Srimati His *gotra* was Bhāradvaja, *sūtra* Bodhayana and *śakha* Yajus This is confirmed by inscriptions also[7]

If we assume that Sayana must have been at least 30 years of age when he was asked to take charge of the chief ministership of his state by Kampana, we may arrive at Sayana's year of birth as 1316 A D His elder brother Madhava holding office under Harihara must have been about forty at that time and his younger brother Bhoganātha about twenty There is also reference to his sister Singale who married Ramarasa[8]

---

4 Op Cit p 66
5 Butterworth II p 789–790
6 Parasarasmrti Vyakhya by Madhava Prastavana Vs 6–7
7 Ep Ind III 118
8 South Indian Inscriptions Vol 4 p 60

The present work itself starts with the eulogy of Kampana and gives an autobiography of Sāyana in a nut-shell —

1 "King Kampana is a moving treasure-house for the learned The whole world is like a play-ball in the hands of the Goddess, viz his fame

2 "The king is styled as the 'lord of the seas not only because of his sovereignty but also because he has sealed up as it were the enemies with his royal seal

3 "His umbrella, so spotlessly white and lovely is unnoticed as it were due to the shade of the world contained within its fold and overwhelmed by awe

4 "Beholding the Wish-fulfilling Cow tethered down by his virtues in the field of his senses only to be gifted away, the bull of righteousness was in full vigour as it were

5 "The huge earth immersed in the ocean of his fame assumed the beauty of the Great Tortoise submerged in the waters

6 "Mayana s wise son Sāyana is the minister of that king It is on account of his good counsel that the snakes of the enemies do not move anywhere near

7 There is a quagmire caused in his courtyard by the overflowing waters that accompany his generous gifts, so much so that not even a bull (of righteousness) can lift up its foot stuck therein

8 ' Sayana is mounted firmly on the throne of generosity along with the Goddess of wealth, while his speech is mounted on another throne, viz, the tongues of the learned

9 "To meet him, to praise his virtues and to listen to him delightfully, only Sesa, the Primeval Serpent, is capable.

But he is to be ignored because he is only a Bhujanga (beau) [9]

This *Subhāsita Sudhānidhi* is composed by minister Sāyana belonging to the Gotra of Bhāradvāja Four are the sections in the work, Dharma, Artha, Kama and Moksa respectively, and it is a very unique collection calculated to delight the *ears of the good (verses I 11 to 12)*

Sāyana's poetic powers are very well illustrated in these verses as much as in the thirteen verses (47 59) that eulogise

---

9 १ वीरश्रीकम्पराजोऽस्ति विदुषां सम्वरशिधि ।
यत्कीर्तिकामिनीहस्ते ब्रह्माण्डं कन्दुकायते ॥

२ समुद्रानुद्धितान् कृत्वा प्राय प्रत्यर्थिपार्थिवान् ।
समुद्राधिपतिर्योऽभूत् नाम्नुधीशतया परम् ॥

३ यस्यातपत्रं विमलं श्यामाकारमलक्षितम् ।
तदन्तर्वर्तिवसुधाच्छायाच्छन्नमिवादरात् ॥

४ यत्कामकणमभ्ये तु धद्धा त्यागाय सद्गुणे ।
कामधेनुं समालोक्य नृप सत्त्व इवाजनि ॥

५ यस्य कीर्तिपयोराशौ मग्नं भूमण्डलं महत् ।
तदन्तर्वारिलीनस्य कूर्मस्य श्रियमावहत् ॥

६ मतिमांस्तस्य राज्ञोऽभूत् मन्त्री मायणसायण ।
यन्मन्त्रेण न सर्पन्ति मित्य शत्रुक्ष्वेलशया ॥

७ यस्य दानाम्भसा पूरैः पङ्किले प्राङ्गणे मुहु ।
लग्नं पदमिवोद्धर्तुं न शक्नोति वृष क्वचित् ॥

८ दानसिंहासनारूढे यस्मिन् लक्ष्म्या सह स्थिरम् ।
तद्भारती च विदुषां जिह्वासिंहासने स्थिता ॥

९ य द्रष्टुं यद्गुणान्वक्तुं श्रोतुं च सततं मुदा ।
शेष एवोचित सोऽपि भुजङ्गत्वान्न गण्यते ॥

—उपोद्घातपद्धति 2–10

Kampana in the *rājacātupaddhati* of Arthaparvan The last two of them are quoted and translated here

(1) कम्पक्षितीशमनिश कथयन्ति सन्त॰
सङ्गीतदुग्धजलधेरुदितं सुधांशुम्।
साहित्यमानससरोवरराजहंस
सङ्ग्रामरङ्गनटनस्थितिसूत्रधारम्॥

'The good declare that king Kampana is the moon sprung forth from the milky ocean of music is the royal swan sporting in the Mānasa lake of literature, and is the stage-manager behind the moving play of soldiers on the battle-field '

(2) जित्वा यत्र पुरत्रयं सरथिको धन्वी न्यधात्साधनं
सर्वं कम्पमहीप निश्चिनुमहे त्वय्येव देवश्चिरात्।
सूतं चेतनया तुरङ्गनिकरं भासा रथाङ्गे दृशा
चापं धीरतया भुजेन च गुणं बाणं प्रतापेन च॥

'Oh, king Kampana, it looks as if Lord Siva made over to you all his equipment after defeating the demons of the three cities as a bowman in a war-chariot His charioteer is turned into your mind his horses into your lustre, his bow into your courage, his bow-string into your arms and his arrows into your valour

Some of the other kings whose *Prasastis* appear in the same *paddhati* are Sundarapāndya, Arjunabhūpala, Āhavarāma, Yadupati Ranganātha, Tikka Bhūpa, Karna Ganapati, Rāmanatha, Didhimā and Sāhasānka Some of these cannot be identified historically But they must have played the role of heroes before the Vijayanagar period We thus see Sayana as a perfect court poet and an original author of *Prasastis* in the Subhasita Sudhānidhi This aspect of Sāyana s personality has not been sufficiently noticed by scholars who generally take Sāyana to be just an unreliable interpreter of the Vedas

Regarding the life of Sāyana we get some gleanings from his other works as well as epigraphs They may be briefly summarised here

The *Alankara Sudhanidhi* of Sayana is a unique work wherein the illustrative verses under various poetic categories are in praise of Sayana himself. Some of these verses might have been written partly by Sayana and partly by Bhoganatha *who is said to have written the Udāharanamala*. These verses glorify Sayana, his rule and administration[10], his vast and profound learning in the ancient lores, his role as a teacher of Sangama II[11] and as a valiant fighter on the battlefield who defeated king Champa and stormed the fortress of Garudanagara[12].

That Sāyana lived a happy home life is evident in the verses that speak of his taste for art and literature and his

---

10 १ सत्य मही भवति शासति सायणार्ये सम्प्राप्तभोगसुखिन सकलाश्च लोका ।
तद्वैरिणस्तदपि शैलवनान्तरेषु शुष्यन्त्यमन्दसुखनि श्रुसिना क्षुधार्ता ॥
२ लक्ष्मीस्त्वे म नशोर्थाभ्या अहितेभ्यस्समाहिता ।
आहृता त्यागभोगाभ्या अद्भुत सायण प्रभो ॥
३ सुखतस्म्यमनुसम्यग्महीं सम्परानरजनीशपालिता ।
मण्डलेषु कृतचारमण्डनस्सायणो नयति मायणात्मज ॥
४ सायणसचिवायत्त सगमराजस्य पश्य राज्यमिद ।
विद्याविनोदरसिके विद्वद्भिर्बहुमताभोग ॥

11 आन्वीक्षिक्यामधिगविहतो हर्षशोकव्युदासे
मार्गोन्नत्त विदधात नृणा मानवे धर्मशास्त्रे ।
सम्यक् शिक्षा सचिव गमित शैशवे सायणार्ये
प्रौढि गाना प्रकटयति स सङ्गमेन्द्र प्रयोगे ॥
लोकोद्वेगकरद्विपद्विहतय प्राबोधयस्त्व प्रभो
पार्थ प्रागधुनाप्यपाथमनन कार्पण्यविच्छित्तय ।
बा येपि प्रतिबोधयस्यवाहत श्रीसङ्गमक्ष्मापति
वार्धेक्यास्पद सायणाय भगवद्व्यासावतार स्वयम् ॥

12 १ गर्न्दुर्नयग घसिन्धुरघनासघट्टनष्टाष्टदि-
कुद्दरसा हतुरङ्गहेषितरवैर्मस्तान्यघ पोदय ।
धाटीमोटनरम्पगोद्धुम्भरव्याधूतधूळीभर
च्छन्नव्योमपथो विनिर्जिगमिषत्युर्वीजये सायण ॥

(Cont n ed on Page No 7)

homely vocations of tending the cow performing rites

(Cont n ed fro n Page No 6)

२ भो भो सायणमन्त्रिशासनमिद भूमौ समुद्घुष्यताम
य य स्वामिनि सङ्गमक्षितिपतौ सेवानभिज्ञा नृपा ।

३ शौर्योत्फुल्लसङ्गमेश्वरमहासाम्राज्यसम्पादन
प्रौढ सायणमन्त्रिवर्यरभसश्रुण्णक्षमामण्डला ।
गूढ स्थानगह्वरेषु चरतामस्माकमत्युन्नतै-
रेभि किं घनगर्जितैर्मदकले किं वा सहर्षेर्हयै ॥

४ अमु शमितशात्रवस्थिरभुजावलेपोदय
समीक्ष्य युधि सायण समधिको भवेद्विस्मय ।
नखामहत वैरिणो नरहरेर्हरस्याथवा
नवाम्बुजदलोज्ज्वसनयनमात्रदग्धद्विष ॥

५ जगदीश्वरस्य जागर्ति कृपाण सायणप्रभो ।
किमित्येते वृथाटोपा गर्जन्ति परिपन्थिन ॥

६ आकर्ण्य यात्रापटहप्रणादानपोढनिर्देस्तव सायणार्य ।
अरण्यसिंहैररिभूपतीनामाहूयते भिन्नगतोपि हस्ती ।

७ दिष्ट्या दैहिकभावसम्भृतमहासम्पद्विशेषोदय
जित्वा चम्पनरेन्द्रमूर्जितयश प्रत्यागतस्सायण । ॥
श्रीमत्सङ्गमभूमिपाल भवतस्सङ्ग्रामलीलाविधौ ।
सा राजास्थितपुण्यकोटिशिखरस्साक्षी हिरण्यान्तक ।

८ आ वेदिमतानननसरोरुहमायताक्षमाजानुलम्बभुजमप्रतिमानरूप ।
आलोक्य सायण भवन्तममन्दकान्तिमक्ष्णोर्दधैति फलमायतयोर्ममाद्य ॥

९ बाले यन्म सायणस्य विजयप्रस्थानवार्ता श्रुता
वक्तव्य सखि तस्य यानसमय प्रस्तावनीयो न मे ।
प्रस्तावे सति किं भविष्यति तदेत्थतन्न विज्ञायते
यात्राया विजयोस्तु यातु गमना स्वापावकाशे मम ॥

१० मुग्धा तवाभनयनासु शुचिस्मितासु वाराङ्गनास्वपि निधत्स्व विलाय दाक्षा ।
आर्योपि सन् सचिव सायण मत्सखा त्व स्वप्नेपु खेदयसि सन्निहितो मुधैव ॥

११ किमय वसन्तसमय किं वा सोम किमङ्गवान्मदन ।
सायणनामा सचिव स य सखि नैव केवलो मनुज ॥

१२ सोय सायण इ यशस्त्रिभुवनप्रख्यातपुण्योदय ।
शृङ्गार किमु मूर्तिमान् विवशयन् विश्व स्मरो वा विभु । ॥

१३ आयोधनेष्वहितकुन्तकृपाणबाणैराहन्यमानमपि यत्र विभिन्नमासीन् ।
तस्यैव सायणपतेर्हृदय विलग्न तन्व्यास्तवायातमता नयनाश्वलेन ॥

The second son, Māyaṇa (the Kannada form of Mādhava) has written a work on Dharmaśāstra known as *Smṛti-Ratna*[11] as well as the *Sarvadarśanasangraha*. He is different from his uncle Mādhava, author of *Dhātuvṛtti Jīvanmuktiveka* etc. He praises his father Sāyaṇa thus —

1 श्रीमायणात् सकलजीवनजीवभूतात्
धात्रा (रिती?) समुदभूदरविन्दनाभे ॥
श्रीमायण भुनिसुगप्रदवाग्वमात्
मरुणवमायस्कवाग्निस्लोकमेध ॥

2. सत्रा यशिकर्मै विधाय विविधा वेदादियज्ञा क्रम -
सत्संरक्षणतत्पर प्रतिरक्ष पवोदुग्धचिन्तया ।
क्ष र्णामषल्लवण्डनाद्विमहामन्त्री इमाम्भोजनो
मन्ये मायणमायणाॅमधुना निर्माय शर्मांमजन् ॥

3 पुरा काऽपि त्रिपुर्हुग्धु कुर्वन् कृतिहॅत
स एवार्थ जातो द्विजवरपुत्र मायणविभु ।
न चात् धर्मश्रीत्ये पुनरधिश्मन् मन्त्रिपदवी
सुधाकुर्वन्नाम्ब विभु जननी च कलियुगे ।

4 भोक्तु राज्यसुत सुगन गिरिजाजानिर्मदीमण्डल
भूत्वा सायणमन्त्रिशेखरमणिस्गत्य समुज्जृम्भत ।
मोचदस्य गिरि स्थितिम्ममना सर्वगा स्याम्बथ
तन्विप्र त्रिपुधनिये प्रतिदिने हेमादिदान रति ॥

5 धान्यपा हादनवैभवात्तव गुणचन्द्रामरन्द्रश्रियो
गाम्भीर्योन्नतानिरस्तनदीनाथावनाभूतत ।
औदार्यातिशयावधूतदिविजद्रोणेर्मुणास्मोदय
काऽन्या मायणसायणस्य सदृशी ख्यानि परा गम्यत ॥

6 अमुष्मादायुष्मान् भुवनमहितात् सायणविभो
समुद्रादुद्भूत प्रकटितकलो माधवविधु ।
सदैव यो मूर्ध्ना वहति स भवेदीश्वरधिया
जगन्न्य ख्याति भजति भुवि भवन इति च ॥

11 D Cat of Skt Mss in the Madras Govt Oriental Manuscripts Library, Vol XXVII, 1937 E L S Sastri's introduction p iii and text p 10085, Ms No D No 15309

And his colophon is —

इति श्रीराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रतिष्ठापक–श्रीवीर–
हरिहरभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य सायणाचार्यतनूद्भव–
माधवाचार्यविरचिते स्मृतिरत्ने सम्पूर्णमाह्निकम् ॥[15]

Coming from a son this testimony is indeed very remarkable The son's regard for the father is so great that he unhesitatingly takes Sayana to be an *avatāra* of Visnu (in the third verse quoted above) and Siva also known as Sarvajña in the fourth

Incidentally these verses will settle once for all, if followed properly, the scholarly controversy around the authorship of the *Sarvadarsanasangraha* First of all it was fathered upon Madhava the elder brother of Sayana and recently the flare for imagining a number of Madhavas[16] has resulted in the conclusion that the author of the *Sarvadarsana sangraha* is different from Sayana's son Madhava though he lived in the court of Harihara II[17] We have only to read again the intoductory verses of the *Sarvadarsanasangraha* against the background presented above to be convinced that Sarvajna Visnu could well be a deserved title of Sayana himself and the name Cakrapani or Sarngapani only a synonym for Madhava, the father of Sāyana In Indian decorum the father is regarded usually as a Guru and in this case we have evidence that Sayana himself taught his son —

श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं ।
सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ॥
श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसा ।
क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसङ्ग्रहः ॥[18]

15 Op cit p 10087

16 Cf (i) Marathi article
Vijayanagaracya darabari gajalele anek madhav by Sainai Goyambr *Itihas thajna ist ra* 1937 anka 4, o C
(ii) Cinna Bhatta and the authorship of Sarvadarsanasangraha by Anantalal Thakura Adyar Library Bulletin, (Silver Jubilee Vol XXV p 524, 1961)

17 Ind Ant Vol XLV p 21

18 Isvaracandra Vidyasagar ed Calcutta 1858

This identity of Sarvajna-Visnu and Sayana, as well as of Cakrapani and Mādhava deserves further attention of scholars

Almost all the well-known Vedabhasyas of Sayana begin with the invocation —

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥[19]

This lends support indirectly to the practice of his son later on in regarding the Guru as Maheśvara himself Incidentally, it adds force to the tradition of the Sringeri Math that Vidyaśankara was Vidyatirtha who was the Guru of the Vijayanagar kings and the Madhava brothers as against the Kañci Kamakoti Math claim that Vidyatirtha and Bharatitirtha are its Gurus[20]

क्षोणीं सागरमेखलां सकलयन् भ्रूक्षेपमात्रे स्थितान् ।
विद्यातीर्थमुने कृपाम्बुधिशशी भोगावनारोऽभवत् ॥

In addition to these Sayana seems to have considered Srikantha as his third Guru as he mentions this in his inscription of Kañci[21] And Bhoganatha also has mentioned this in his *Mahāganapatistava* in a figurative way

मन्दारश्च तरु परेऽपि तरवो मेरुश्च शैल परे
प्या शैत्रा कमलागृहस्थशयन चाब्धि परेऽप्यब्धय ।
श्रीकण्ठश्च गुरु परेऽपि गुरवो लोकत्रयेऽप्यद्भुत
भक्ताधीन भवाश्च देवनमहो सर्वेऽप्यमी देवता ॥

Of these Vidyatirtha has left us a commentary on *Rudra Prasna* and *Taittiriyakasāra*[22, 23]

From the hyperbolic praise bestowed on Sayana not only by his patron but by his brothers and son and inscription-

19 Vidyatirtha was also honoured as Guru by king Bukka
20 S R Ramaswamy IHQ Vol VI
21 Sayanacarya by Dvijendranatha Guha — Calcutta Oriental Journal No 5
22 Aufrecht—Vol I p 573
23 Ibid Cat

writers, we can conclude that Sāyana was an outstanding personality in the court of Vijayanagar for a remarkable period of at least forty years He took part actively in the administration of the kingdom as well as in the promotion of learning The *creative period in Sanskrit was over* The much needed task was that of preservation and interpretation Towards this end Sāyana addressed himself and produced a new form of digests of all existing knowledge in different branches *Sudhānidhi* was the poetic word he coined for 'digests' And *Subhāsita-Sudhānidhi is the first* work in this direction

Aufrecht has recorded that Sāyana died in 1387 A D

It is well known that out of respect for his elder brother Mādhavācārya to whom he owed his position as well as learning, Sāyana published most of his commentaries dedicating them to Mādhavacārya *by the superscription* 'Madhaviya' This has confused some scholars into thinking that Mādhava alone is the author of Vedabhāsyas and not Sāyana They suspect the following verses

स प्राह नृपतिं राजन् सायणार्यो ममानुज ।
सर्वं वेत्त्येष वेदानां व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ॥
इत्युक्तो माधवार्येण वीरबुक्कमहीपतिः ।
अन्वशात् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

occurring in some manuscripts of the Rgveda- and Yajurveda- Bhāsyas as spurious [24] Such views only indicate the prejudice against the competence of Sāyana which is not deserving in his case

The same prejudice has led to scholarly doubts regarding the identity of Mādhavācārya and Vidyāranya,[25] since Sayana is nowhere said to have referred to Vidyāranya But why *the following verse printed in* S P Pandit's edition of the *Atharvavedabhāsya*[26] should not be genuine after all, one does not know

24 The authorship of the Vedabhāsyas—by Dasaratha Sarma—Calcutta Oriental Journal Vol II

25 R Ram Rao—Loc Cit

26 Bombay, 18[illegible] Vol I p 1

अविद्याभानुसन्तप्तो विद्यारण्यमहं भजे ।
यदर्ककरतप्तानामरण्यं प्रीतिकारणम् ॥

To the items of evidence adduced by R Narasimhācarya for establishing the identity of Mādhava and Vidyāranya,[27] Mm P. V Kane adds one important consideration —the *Viramitrodaya* ascribes the commentary on Pārāśara composed by Mādhava to Vidyāranya *Vyākhyātam cedam śankhavacanam vidyāranyaśricaranaih parāśarasmrtitikāyām*[28] etc

To this we might add the corroboration that a pupil of Vidyaranya[29] gives by paying respects to Bhāratitirtha and Vidyāranya in his Mahāvākya-Vyakhyā—

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ।
महावाक्यविवेकस्य कुर्मो व्याख्यां समासतः ॥

Till we have positive evidence to the contrary, we may take it that the tradition of identity of Mādhava and Vidyāranya is not baseless as alleged But this is not the occasion for going into the problem in detail since we are mainly concerned with Sāyana

Works of Sāyana

From the information of the colophons in the various works we may say that the following is roughly the list of works penned by Sāyana, perhaps with the assistance of scholarly collaborators, in chronological order —

1 *Subhāsita-Sudhānidhi*
(published here for the first time)

---

27 Ind Ant Vol XLV p. 16

28 History of Dharmasastra

29 Colophon इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनि-वर्यकिङ्करेण श्री ... विदुषा विरचिता महावाक्यव्याख्या समाप्ता ॥
–Trivandrum Oriental Library Mss Catalogue Vol VII I p. 2630

II *Prāyaścitta-Sudhānidhi* or *Karmavipāka*[30]
(A treatise on Dharmaśāstra)

III *Dhātuvṛtti*—(Commonly known as *Madhavīyā dhātuvṛtti*, an authoritative treatise on Sanskrit verbs[31]

IV *Alankāra-Sudhanidhi*—a treatise on Sanskrit rhetoric[32]

The *Prāyascitta Sudhanidhi Dhātuvṛtti* and *Alankara Sudhānidhi* were composed in the reign of Sangama II son of prince Kampana, as is clear from verses appearing at the beginning and at the conclusion of the said works

V *Purusartha Sudhānidhi* — a collection of paurāṇika verses on the subject of the ends of human beings It was written at the request of king Bukka and probably is earlier in date than the exposition of the Vedas

VI *Vedabhasyam* (Vedic commentaries)[33]

---

30 तस्य (सङ्गमस्य) मन्त्रिशिरोरत्नमस्ति मायणसायण ।
तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।
प्रथ कर्मविपाकाख्ये क्रियते करुणावता ।

श्रीमाधवभोगनाथसहोदरस्य मायणनन्दनस्य सायणाचार्यस्य कृतौ प्रायश्चित्त सुधानिधौ ।

31 तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।
आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥

इति पूर्वपश्चिमसमुद्राधीश्वर कम्पराजसुत सङ्गममहाराज महामन्त्रिणा मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ ॥

32 अस्ति श्रीसङ्गमक्ष्माप पृथ्वीतलपुरन्दर ॥
तस्य मन्त्रिशिरोरत्नमस्ति मायणसायण ॥

इति श्रीमत्पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरसमुद्राधिपति–बुक्करायप्रथमदेशिक–माधवाचार्यानुजन्मन श्रीमत्सङ्गमराजसकलराज्यधुरन्धरस्य सकलविद्यानिधानभूतस्य भोगनाथाग्रजन्मन श्रीमत्सायणाचार्यस्य कृतावलङ्कारसुधानिधौ ॥

33 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज–परमेश्वर–वैदिकमार्गप्रवर्तक–श्रीवीरबुक्कभूपाल साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ।

VII *Ayurveda-Sudhānidhi*[34]— treaties in medical science

VIII *Yajñatantra Sudhānidhi*[35]– a treatise on Vedic ritual

The *Ayurveda Sudhānidhi* and *Yajnatantra sudhānidhi* were composed at the time of Harihara I, the son and heir of Bukka I

Sāyana praised the king for his high regard for the Vedic rites at the commencement of these works

Sāyaṇa as an Antholgist:

We have in *Subhāṣita Sudhānidhi* the first anthology in Sanskrit literature arranging choice quotations from Kāvyas and Sāstras under the four recognised values of life viz, *dharma artha kāma* and *mokṣa* This principle of arrangement itself endows the work with the value of an encyclopaedia on ancient Indian culture

Of the four books, the pride of place is assigned to 'Artha as it is mainly dasigned for the guidence of princes and administrators This is a speciality of this anthology Next to it comes 'Dharma in importance and length of treatment The interest of the work is enriched by singularly beautiful and lyrical gems included under 'Kamaparvan and the whole treatment is rounded off with the value of 'Mokṣa

---

34 आयुर्वेदसुधानिधिर्नामनिधि श्रीसायणार्योदित भैषज्यम् ॥
(cited in Ind Ant 1916 p 22)

35 तस्या (सङ्गमस्य) भूःन्ययगुरुस्तत्त्वसिद्धान्तदर्शक ।
सर्वज्ञ' सायणाचार्यो मायणार्येननुद्भव ॥
उपेन्द्रस्येव यस्यासीदिन्द्र सुमनसा प्रिय ।
महाक्रतूनामाहर्ता माधवार्य सहोदर ।
अधीता सकला वेदास्ते च दृष्टार्थगौरवा ।
तत्प्रणीतेन तद्भाष्यप्रदीपेन प्रथीयसा ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरहरिहरमहाराजसकलसाम्राज्यधुरन्धरस्य वैदिक-
मार्गस्थापनाचार्यस्य सायणाचार्यस्य कृतौ यज्ञतन्त्रसुधानिधौ ॥

Scope for inclusion of great masters of literature and great kings of the country is found under *kaviprasamsa* and *Rajacatu* in the 'Arthaparvan only, poets being the ornaments of courts

Among the sources of this vast material, first preference is given to the two epics, Rāmāyana and Mahabhārata, Kautilya, Manu, Yajñavalkya, Kamandaka, and Pañcatantra since the emphasis is on Dharma and Artha For the rest, almost all the classical plays and poems, Śatakas of Bhartrahari and Bhallata, even works like Prataparudriya and Krsnakarnāmrta are laid under contribution

One noteworthy feature of this anthology is that several Prākrta verses too have found a place

The classification and arrangement of the material under headings is both systematic and all embracing and reveals the best taste of the anthologist

If we compare this collection with those of Sārngadhara, Vallabhadeva, Sridharadāsa etc we will notice that the material included here is mostly new and not more than a dozen out of a hundred can be found in any other collection

The *Rājacātu* section finds room for description of South Indian princes mostly ignored by historians

A taste of a very high order is shown in the selection of the very best and most representative verses from each work

Among the later writers who are indebted to this work very much, Sūryapandita, author of *Subhāsitaratnahāra* (published in the Trivandrum Sanskrit series) deserves first mention A few verses are quoted by Vallabhadeva and Sārngadhara

सायणग्रथितः

सुभाषितसुधानिधिः *

धर्मपर्व

मङ्गलाचरणम्

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥

अगजाननपद्मार्कं गजाननमहर्निशम् ।
अनेकदं तं भक्तानामेकदन्तमुपास्महे ॥ २ ॥

ऐश्वर्यमव्याहतमावहन्तु
हेरम्बपादाम्बुजपांसवो नः ।
ये निर्वहन्ति श्रुतिसुन्दरीणां
सीमन्तसिन्दूरपरागलक्ष्मीम् ॥ ३ ॥

---

*Abbreviations used in footnotes —

S_1—Ms., Mahārāja's Sanskrit College Manuscript library attached to the Mysore Palace No. 1904

S_2—Mysore Oriental Research Institute, No. 1827 Telugu characters

M—(i) Mysore Oriental Research Institute, No. 454 Grantha characters Fragment

(ii) No. 12138 Descriptive catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Govt. library, Madras (vol. XX p. 8105-8108)

(iii) Adyar library No. TR 352 and

(iv) Madras Des. Catalogue, R. 797

Sbhg. Subhāsitaratna-Bhāndāgara, Nirnyasagar Press, Bombay

॥ उपोद्घातपद्धतिः ॥ १ ॥

दन्ताग्रं दारयेद्विघ्नानकदन्तस्य न प्रभा ।
लीलया यस्य सस्तुते वस्य कनकाचल ॥ १ ॥

वीरश्रीकम्पराजोऽस्ति विदुषां सञ्चरन्निधि ।
यत्कीर्तिकामिनीहस्ते ब्रह्माण्ड कन्दुकायत ॥ २ ॥

समुद्रामुद्रितान् कृत्वा माय मर्त्याधिपार्थिनान् ।
समुद्राधिपतिर्योऽभूत् नाम्नुर्धीशतया परम् ॥ ३ ॥

यस्यातपत्र विमल श्यामाकारमलक्षितम् ।
तदन्तर्वर्तियत्सुधाच्छायाछन्नमिवाम्बरात् ॥ ४ ॥

यत्कामकणमध्य तु बद्धा त्यागाय सद्गुण
कामधेनु समालोक्य नृप स्वस्त्र इवाजनि । ५ ॥

यस्य कीर्तिपयोराशौ मग्न भूमण्डल महत् ।
तदन्तर्वारिलीनस्य कूर्मस्य श्रियमावहत् ॥ ६ ॥

मतिमास्तस्य राज्ञोऽभत् मन्त्री मायणसायण ।
यन्मन्त्रेण न सर्पन्ति नित्य शत्रुबिलेशया ॥ ७ ॥

यस्य दानाम्भसा पूरे पङ्किल प्राङ्गणे मुहु ।
लग्न पादमिवोद्धर्तुं न शक्नोति नृप कश्चित् ॥ ८ ॥

दानसिंहासनारूढे यस्मिन् लक्ष्म्या सह स्थिरम् ।
तद्भारती च विदुषा जिह्वासिंहासने स्थिता ॥ ९ ॥

य द्रष्टु सद्गुणान्वक्तु श्रोतु च सतत मुदा ।
शेष एवोचित सोऽपि भुजङ्गत्वान्न गण्यते ॥ १० ॥

भारद्वाजान्वयभुवा तेन सायणमन्त्रिणा ।
व्यरच्यत विशिष्टार्थं सुभाषितसुधानिधि ॥ ११ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाङ्ग यत्र पर्वचतुष्टयम् ।
भवत्यपूर्वसन्दर्भं [सता ?] कर्णरसायनम् ॥ १२ ॥

स कदाचित्समास्थाने कम्पभूप कलानिधिम् ।
अश्रावयदनूनश्रीनि श्रेयस्कर परम् ॥ १३ ॥

धर्मपर्वणि कथ्यन्त उपोद्घात[1]: प्ररोचना ।
नमस्क्रियाशीर्भिर्देववेदाश्च हितभाषणम् ॥ १४ ॥

आचारश्चाप्यनाचारो धर्माधर्मौ च सत्यता ।
असत्यदानादानादि तपोऽहिंसा क्षमा दया ॥ १५ ॥*

दमः शील गृहस्थस्य पतिः साध्वी सुधीः क्रमात् ।
अज्ञः सुजनदुर्जन्तुकिलडाम्भिककर्म च ।
विधिर्दुर्विधिमृत्यू च धर्मसंकर एव च ॥ १६ ॥

॥ प्ररोचनापद्धतिः ॥ २ ॥

प्रसिद्धं [अपूर्वं ?] यद्वस्तु प्रथयति विना कारणकलां
जगद्ग्रावप्रख्यं निजरसभराद्द्रावयति यत् [सारयति च ?] ।
क्रमात्प्रख्योपाख्याप्रसरसुभगं भाव [स ?] यति तत्
सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयते[1] ॥ १ ॥

सरस्वतीविभ्रमदर्पणानां सूक्तामृतक्षीरमहोदधीनाम् ।
सन्मानसोल्लाससुधाकराणां कवीश्वराणां जयति प्रकर्षः[2] ॥ २ ॥

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम्[3] ॥ ३ ॥

सूक्तिसंग्रह एव स्यात्प्रयोक्तॄणां मनोमुदे ।
रत्नैः किमुदधौ कीर्णैः परिष्कारार्थिनां फलम् ॥ ४ ॥

मधु स्वादु भृशं स्वादु मधुनोऽपि प्रियामुखम् ।
प्रियामुखादपि स्वादु सूक्तं सूक्तान्न किंचन ॥ ५ ॥

स्थानास्थानार्पणादेव भासते स तु भूयसा ।
हारे वा विपणौ वा किं रत्नराशिर्विशोभते ॥ ६ ॥

---

1 °तत्र S_1

*Found only in the Sangraha

1 Abhinavagupta's *Locana*

2 Rājaśekhara

3 Bhāmaha

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे[a] ॥ ७ ॥

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः।
अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम्[c] ॥ ८ ॥

कान्तं खलगिरा काव्यं लभते भूयसीं रुचम्।
घृष्टं श्वदंष्ट्रया हृद्यं यथा हेमविभूषणम् ॥ ९ ॥

सुभाषिते 'हारि विशत्यधो गलाच्च दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम्।
तदेव धत्ते हृदयेन सज्जनो हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम् ॥ १० ॥

ओजो रञ्जनमेव वर्णरचना चित्रा न कस्य प्रिया
नानालङ्कृतयो न कस्य मनसः सन्तोषमातन्वते।
काव्ये किन्तु सतां चमत्कृतिकृताः सूक्तिप्रबन्धाः स्फुटं
तीक्ष्णाग्रा झटिति श्रुतिप्रणयिनः कान्ताकटाक्षा इव ॥ ११ ॥

॥ नमस्कारपद्धतिः ॥ ३ ॥

मयि खलु दक्षिणवामाविद्गवृत्ती सदेति वक्तुमिव।
दशनावरखण्डखण्डी दधतं वेतण्डतुण्डमिह वन्दे ॥ १ ॥

यन्नाधातनिमग्नदन्तजनिताच्छिद्रात् सुमेरोस्तटात्
पश्यु· कुण्डलिनां फणामणिमहस्तोमे समुत्तस्थुषि।
रत्नस्तम्भ इति भ्रमेण करटं कण्डूयितुं लक्षिता
हेरम्बस्य जयन्ति कूणितदृशो मूर्ध्नो मुधा धूतयः ॥ २ ॥

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे[d] ॥ ३ ॥

हेतवे सर्वसिद्धीनां कल्मषक्षयहेतवे।
भवाब्धिसेतवे तुभ्यं नमोऽस्तु वृषकेतवे ॥ [illegible] ॥

आम्नायाम्नाय विन्दन्ति वेदश्थानं शनैः शनैः।
यत्पादानि महाटव्यां तं वन्दे शङ्करेश्वरम् ॥ ५ ॥

---

a वा? S_1 b Mammata
c Bhartrhari d Bhartrhari

विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे ।
श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे[e] । ६ ॥

विमलरजसे विश्वोत्पत्तौ भवाय नमो नमो
जनसुखकृते सत्त्वोद्रिक्तौ मृडाय नमो नमः ।
प्रबलतमसे तत्संहारे हराय नमो नमः
प्रमहसि पदे निस्त्रैगुण्ये शिवाय नमो नमः ॥ ७ ॥

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ[f] ॥ ८ ॥

मारमणमुमारमणं फणधरतल्पं फणाधराकल्पम् ।
मुरमथनं पुरमथनं वन्दे बाणारिमनमबाणारिम् ॥ ९ ॥

नमस्त्रिभुवनोत्पत्तिस्थितिसंहृतिहेतवे ।
विष्णवेऽपारसंसारसिन्धूत्तरणसेतवे[g] ॥ १० ॥

धर्माधर्मौ तद्विपाकास्त्रयोऽपि कायक्लेशाः प्राणिनामायतन्ते ।
तस्मिन्नेतेनां परामृष्टकोशो यस्तं वन्दे विष्णुमोङ्कारवाच्यम् ॥ ११ ॥

नमस्तस्मै वराहाय लीलयोद्धरते महीम् ।
खुरमध्यगतो यस्य मेरुः कणकणायते ॥ १२[h] ॥

कौसल्यावदनेन्दुं दशरथहृदयारविन्दमार्तण्डम् ।
सीतामानसहंसं रामं राजीवलोचनं वन्दे ॥ १३ ॥

अतन्द्रितचमूपतिप्रहितहस्तमस्वीकृत-
प्रणीतमणिपादुकं किमिति चाकुलान्तःपुरम् ।
अवाहनपरिक्रियं पतगराजमारोहतः
करिप्रवरबृंहिते भगवतः स्त्वरायै नमः ॥ १४ ॥

निर्याता मुरवैरिणश्चरणतो गङ्गेति पाणौ क्रुधा
निर्यान्तीमिव निर्मलामसिलतां वन्दे कलिन्दात्मजाम् ।
दृष्ट्वा यत्करदष्टकम्बुमहिनारूढः शशीति भ्रमा-
न्निर्धारापरिबिम्बितः कमलभूः स्नातीव नाभीगतः ॥ १५ ॥

---

e Kumārila Bhaṭṭa's Tantravārttika

f Kālidāsa's Raghuvaṃs'a

g Subhāṣitāvalī, ५

h Subhāṣitāvalī, ७

प्रणौमि क्वणदोङ्कारमणिघण्टाविभूषिताम् ।
कविलोककुटुम्बस्य कामधेनुं सरस्वतीम् ॥ १६ ॥

करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
पश्यन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती देवी[i] ॥ १७ ॥

ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् ।
यस्याः सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे[j] ॥ १८ ॥

नमामि यामिनीनाथलेखालंकृतकुन्तलाम् ।
भवानीं भवसन्तापनिर्वापणसुधानदीम्[k] ॥ १९ ॥

नमामि सर्वलोकानां जननीमब्जसंभवाम् ।
श्रियमुन्निद्रपद्माक्षीं विष्णुवक्षःस्थले स्थिताम् ॥ २० ॥

लक्ष्मीं क्षीरसमुद्रराजतनयां श्रीरङ्गधामेश्वरीं
दासीभूतसमस्तदेववनितां लोकैकदीपाङ्कुराम् ।
श्रीमन्मन्दकटाक्षलब्धविभवब्रह्मेन्द्रगङ्गाधरां
त्वां त्रैलोक्यकुटुम्बिनीं सरसिजां वन्दे मुकुन्दप्रियाम् ॥ २१ ॥

रविमावसते सतां क्रियायै सुधया तर्पयते सुरान्पितॄंश्च ।
तमसां निशि मूर्च्छतां निहन्त्रे हरचूडानिहितात्मने नमस्ते[l] ॥ २२ ॥

वन्दे चान्द्रमसीं कलां पुरभिदः कोटीरभागीरथी-
भोगावर्तजपानुवर्तनदशासम्पन्नमन्त्रश्रियम् ।
तस्यैवाङ्गुलिपल्लवे मृगशिशुः [धावन् ?] वलत्कन्धरं ।
शङ्के वाञ्छति लाञ्छनत्वविषया यन्मध्यमध्यासितुम् ॥ २३ ॥

कान्ताकटाक्षवपुषे नमः कुसुमधन्वने ।
जायते येन सच्छायो विरसोऽपि भवद्रुम ॥ २४ ॥

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।
नमोऽस्त्वनर्घवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने ' ॥ २५ ॥

पणमह पणअप्पकुविअगोरीचरणग्गलग्गपडिबिम्बम् ।
दससु णहदप्पणेसु एआदसतणुधरं रुद्दम् ॥ २६ ॥

---

i Subandhu's Vasavadattā
j Bhoja's Śṛṅgāraprakāśa
k. Jayanta's Nyāyamañjarī.
l Bhavabhūti's Mālatīmādhava

हसीव निर्मलशशाङ्ककलामृणाल-
कन्दार्थिनी सुरसरित्रभस पपात[p] ॥ ७ ॥

दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता यस्तत्र विद्योतत
यत्रामुष्य सुधीभवन्ति किरणा राशे स यासामभूत् ।
यस्तद्विन्दुमुप स हविपे यस्तस्य जीवातवे
वोढा यद्गुणमेष मन्मथरिपोस्ता पान्तु वो मूर्तय ॥ ८ ॥

च्युतामिन्दोर्लेखां रतिकलहभग्नं च वलय
समं चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया ।
अवोचद्यं पश्येत्यवतु स शिव सा च गिरिजा
स च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनु[q] ॥ ९ ॥

नटनघटनाव्यग्रप्रचण्डभ्रमद्भ्रमिमण्डला
भवतु भवता भूत्यै कात्यायनीरसिक प्रभु ।
यदधिकभुजा वात्यागत्या भुवि प्रसभोत्थिता-
श्चलदलवलाशङ्कामङ्कूरयन्ति चलाचला ॥ १० ॥

उमाप्रणामसंक्रान्तचरणालक्तत शशी ।
सन्ध्यारुण इवाभाति यस्य पा [यात् स व ?] शिव ॥ ११ ॥

उपस्थास्नोरुग्र ककुदशिखरास्फालनकला-
रालात्कुर्वद्दर्वीकरकटकचूडामणिगण ।
सहाराहङ्कारीपदकमलधूलीभरस्तर
कर शम्भो श्रीमत्परमभयमभ्यादिशतु व ॥ १२ ॥

सरम्भादविभाव्यमानभुवनारम्भस्य कामद्रुहो
नृत्तारम्भससम्भ्रमेरवयवैर्ब्रह्माण्डमुद्भिन्दत ।
निर्यन्मूलविनिर्गताग्रचरणप्रोद्भासितोत्पत्स्यते
पायाद्वो बहिरम्बुधि प्रविचलत्कूर्मायमाण वपु ॥ १३ ॥

का त्व कामिनि जाह्नवी किमिह ते भर्ता हरो नन्वसा
वम्भस्त्व किल वेत्सि मन्मथकला जानात्ययं ते पति ।
स्वामिन्सत्यमिद नहि प्रियतमे सत्य कुत कामिना
इत्थं हरजाह्नवीगिरिसुतासजल्पित पातु व ॥ १४ ॥

---

p Subhasitavali ६४ q Subhasitavali ६६

आकुञ्चितारुणपदाम्बुजकान्तिभङ्गै-
रापाटलीकृतसुवर्णसमान्तरालम् ।
आम्नायमौलिपदवीपरिमृग्यमूर्त-
रानन्दवृत्तमवतादमृतांशुमौलेः ॥ १५ ॥

अग्राकृतारभटिलोलजटाघटाभि-
राराग्निपातितविनिर्मलतारकाभिः ।
मध्येसभं बलिसुसम्भ्रममादधान-
मानन्दवृत्तमवतादमृतांशुमौलेः ॥ १६ ॥

गौरीविहारबहुरिङ्गणमौलिगङ्गा-
भङ्गालिभङ्गजलबिन्दुपरंपराभिः ।
संभाव्यमानतपनीयसमान्तराल-
मानन्दवृत्तमवतादमृतांशुमौलेः ॥ १७ ॥

आखण्डलादिसुरमण्डलमुच्यमान-
मन्दारसद्रुमधुवाञ्छितसंक्रियाभिः ।
आपूर्यमाणहरिदन्तमनन्तभाव-
मानन्दवृत्तमवतादमृतांशुमौलेः ॥ १८ ॥

गौरीविशेषजपविभ्रममात्तभूपं
भूपाभुजङ्गरवफूत्कृतिमारुतेन ।
आमृष्टभानुतुरगाननधर्मतोय-
मानन्दवृत्तमवतादमृतांशुमौलेः ॥ १९ ॥

चक्रारविन्दविलसद्रुमरुत्रकाण्ड-
निध्वानगुम्भितदिशो गजकर्णतालम् ।
मञ्जीरदीतिगुणितारुणपादशोभ-
मानन्दवृत्तमवतादमृतांशुमौले. ॥ २० ॥

गौरीकराब्जमणितालनिनादभङ्गी-
भावानुवादिलयपाटलपादपद्मम् ।
सेवाकृताञ्जलिपदाञ्जलिभावमान (?)-
मानन्दवृत्तमवतादमृतांशुमौले ॥ २१ ॥

भूषा वेदी भुवनमधरं पुष्करं पुष्पवाटी
शाटीपालाः शतमखमुखाश्चन्द्रनन्दमनोभः ।

श्यामः प्रष्ठा भुवनविदिता यस्य वाहाधिपाला
देवः पायाज्जलधिशरधिर्दैवतासार्वभौमः ॥ २१ ॥

विद्राणे द्रव्यनाथे सवितरि तरले जातशङ्के शशाङ्के
गोविन्दे मन्दगर्वे द्रवति मघवति क्रान्तकान्तौ कृतान्ते ।
अब्रह्मण्यं ब्रुवाणे वियति शतधृतावुद्धृतैकाग्रहस्ते
पायात्तः कालकूटं झटिति कवलयन् लीलया नीलकण्ठः ॥ २३ ॥

भ्रां भ्रां दिक्पतयः प्रयात परतः खं मुञ्चताम्भोमुचः
पाताले व्रज भोगिनि क्षितिधराः कूर्मं विशन्तु क्षणात् ।
ब्रह्मन्मुञ्च दूरमात्मसदनं नाट्यस्य मे नृत्यतः
शम्भो सङ्कटमेतदित्यवतु वः प्रोत्सारणा नन्दिनः ॥ २४ ॥

वृत्तायाल्पमुदञ्चितं तदुपरि व्यालम्बिना पाणिना
मोक्षार्थं परमोऽयमित्यभिहितं प्राणाय संसारिणाम् ।
अन्येनापि धृताग्निना सशपथं प्रायेण निर्धारिते
श्रीमद्ब्रह्मसभापतेरवतु नः श्रीपादपङ्केरुहम् ॥ २५ ॥

भ्रश्यद्दिग्भकरोटीभ्रमदमरधुनीमज्जदुन्मज्जदिन्दु
क्षुभ्यद्ब्रह्माण्डभाण्डव्यतिकरित [विलासाञ्च ?] वेदण्डपण्डम् ।
वल्गद्वामाङ्गसद्रस्तनघटघटनाटोपनृ यभुजङ्गं
भीमं भीमस्य नृत्तं हरतु विहरतः सान्ध्यमाद्यं तमो नः ॥ २६ ॥

वेधःकोटिकरोटिशातिविलुठत्स्वर्लोककल्लोलिनी-
कल्लोलाहतिफुल्लहारकगलल्लालम्बकालाहलाः ।
भद्रं पक्ष्मलयन्तु वः प्रविलसद्भूपाभुजङ्गस्फुटा
नृत्तारम्भविजृम्भशङ्करजटाजूटच्छटाडम्बराः ॥ २७ ॥

यो विश्वत्राणभृतरतनुरपि च हरेर्यानकेतुस्वरूपं
यं संचिन्त्यैव नद्यः स्वयमुरगवधूवर्गगर्भाः पतन्ति ।
चञ्चच्चञ्चूरुतुण्डत्रुटितफणिवसारक्तपङ्काङ्कितास्यः
पायाच्छन्दोमयोऽयं खगपतिरमलस्वर्णवर्णः सुपर्णः ॥ २८ ॥

कुर्वन् गर्वाट्टहासं घुघुघुघुघुघिति प्रस्फुरत्केसराग्रे
आक्रम्याकाशमुच्चैरमररिपुपतिं भानुदण्डैर्गृहीत्वा ।
उत्तानीकृत्य शेषाशिशितनखमुखैर्दारयन् तस्य वक्षः
प्रह्लादाह्लादकारी मधुभिदवतु वः पञ्चवक्त्रो मुरारिः ॥ २९ ॥

अभ्यर्णज्वलदीं (र्वं ?) तेजसि दलन्माणिक्यदीपाङ्कुरे
पारे वारिनिधेः श्रियं परिणयन्नारायणः पातु वः ॥ ३८ ॥

ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभवनाम्भोरुहो नालदण्डः
क्षौणीनौकूपदण्डः क्षरदमरसरित्पट्टिकाकेतुदण्डः ।
ज्योतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनविजयस्तम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः
श्रेयस्त्रैविक्रमस्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः[1] ॥ ३९ ॥

किं छत्रं किं नु रत्नं किमु तिलकमिदं कुण्डलं कौस्तुभो वा
चक्रं वा वारिजं वेत्यमरयुवतिभिः यद्वलिद्वारिवेद्ये ।
ऊर्ध्वं मौलौ ललाटे श्रवसि हृदि करे नाभिदेशे च दृष्टं
पायात्तद्वोऽर्कबिम्बं स च दनुजरिपुर्वर्धमानः क्रमेण ॥ ४० ॥

लीने श्रोत्रैकदेशे नभसि नयनयोस्तेजसि क्वापि याते
श्वासग्रासोपयुक्ते मरुति जलनिधौ पायुरन्ध्रार्धपीते ।
प्रोत्प्रान्तैकरोमान्तरविवरगतां मार्गतः शार्ङ्गपाणेः
क्रोडाकारस्य पृथ्वीमगणितविभवं वैभवं वः पुनातु[2] ॥ ४१ ॥

आकण्ठदेशं पुरुषोऽयमव्यादतः परस्तान्मृगसार्वभौमः ।
अद्यापि यस्मादसुरे (श्वरा ?) णां
(विलम्बयन्त्या ?) नि ग्रहाण्यभूवन् ॥ ४२ ॥

पद्मभस्तु भवतां विभूतये सूतिकाभवनमात्मवेधसः ।
श्यामला भुजगभोगशायिनी देवता भवति यस्य दीर्घिका ॥ ४३ ॥

सर्वाङ्गडिम्भो रिपुमुन्माथयिष्यन् तत्रान्तरे भक्तवचो निशम्य ।
तत्पारवश्यात् प्रुवमर्धसिंहः स्तम्भात्स पायाद्धृदि (लो ? नृसिंहः ॥४४॥

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यो गंगां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः ।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
सोऽव्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदो माधवः[2] ॥ ४५ ॥

वीक्षानुग्रहतारतम्यविहितब्रह्मादिकीटावधि
प्राण्युत्कर्षनिकर्ष [योग ?] कथितप्राक्कर्मवैषम्ययो ।

---

[1] Dandin's Daśakumāracarita   [2] Subhāṣitāvali, ५७

अक्ष्णोस्ते हरदग्धमन्मथपुनःसञ्जीवनैकौषधि-
र्लीला देवि समाहितानि तनुतात्सर्वाणि शर्वाणि नः ॥ ४६ ॥

प्रह्वप्राचीनबर्हिप्रमुखसुरवरानेककोटीरकोटि-
स्पष्टश्लिष्टेन्द्रनीलामलमणिमधुपश्रेणिजुष्टं कृपीष्ट ।
श्रीपादाम्भोजयुग्मं नखमणिविलसद्रश्मि किञ्जल्कपुञ्ज
शिञ्जन्मञ्जीरहंसीमुखरितमनिशं मङ्गलं वो भवान्याः ॥ ४७ ॥

आकल्पं श्रियमातनोतु भवतामम्भोधरश्यामलं
वन्द्यं तज्जगतामनादिनिधनं श्रीवल्लभाख्यं महः ।
स्वैरं यस्य मुखाम्बुजे परिलसच्छृङ्गारलीलारस-
स्रोतस्युन्मदमीनविभ्रमजुषः खेलन्ति गोपीदृशः ॥ ४८ ॥

देवे वर्षति यज्ञविप्लवरुषा वज्राश्मधारानिले
सीदद्बालपशून्भियात्मशरणं दृष्ट्वानुकम्पी स्मयन् ।
उत्पाट्यैककरेण शैलमचलो बालोच्छिलीन्ध्रं (?) यथा
बिभ्रद्गोष्ठमपान्महेन्द्रमदभित् पायात्स इन्द्रो गवाम् ॥ ४९ ॥

पीठे पीठनिषण्णबालकगले तिष्ठन्स गोपालको
यन्त्रान्तःस्थितदुग्धभाण्डमवभिद्याच्छाद्य घण्टारवम् ।
वक्त्रोपान्तकृताञ्जलि कृतशिरःकम्पं पिबन्यः पयः
पायादागतगोपिकानयनयोर्गण्डूषफूत्कारकृत् ॥ ५० ॥

पाणौ पायसभक्तमाहितरसं बिभ्रन्मुदा दक्षिणे
सव्ये शारदचन्द्रमण्डलनिभं हय्यङ्गवीनं दधत् ।
कण्ठे कल्पितपुण्डरीकनखमप्युद्दामदीप्तिं वह-
न्देवो दिव्यदिगम्बरो दिशतु वः सौख्यं यशोदाशिशुः ॥ ५१ ॥

वाल्मीकिस्मृतिमन्थरेण मथितः सीतारमासंभवः
सुग्रीवामरभूरुहोऽङ्गदगजः सौमित्रिचन्द्रोदयः ।
[सीतारत्न ?] मणिर्विभीषणसुरः पौलस्त्यहालाहलः
श्रीरामायणदुग्धसिन्धुरमलो भूयात्स वः श्रेयसे ॥ ५२ ॥

पाराशर्यवचस्सरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं
नानाख्यातककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम् ।

लोके सज्जनषट्पदैरहरह पपीयमान मुदा
भूयाद्भारतपङ्कज कलिमलप्रध्वंसि व श्रयसे[ग] ॥ ५३ ॥

कावेरीहृदयाभिरामपुलिन पुण्ये जगन्मङ्गल
चन्द्राम्भाजवतीतट परिसरे धात्रा समाराधिते।
श्रीरङ्गे भुजगेन्द्रभोगशयने लक्ष्मीमहीसेवित
शेत य पुरुषोत्तम स भगवान्नारायण पातु न ॥ ५४ ॥

प्राजापात्य प्रथमसुकृत भानुमत्पौत्रभाग्य
तजाऽयाध्याजनपदजुषा जानकीपाणिसम्पत्।
उत्तुङ्गश्रीनिशिचरपतेरुत्सयश्रोलभूमे-
रुत्सङ्गस्थ कनकसरितो [वारिपूरे ?] ऽवता न ॥ ५५ ॥

वपुषा वलभिचच्छिलावलम्बी
पद्मागुत्तमभक्तभायबिम्बी।
हिमधामसरस्तटावलम्बी
महिमा रक्षतु वक्षसा कुटुम्बी॥ ५६ ॥

आयुस्त शतमस्तु रागरहित [वर्षाण्य ?] हीन पुन
पुत्रा शास्त्रसमन्विता समधिका भक्ति परब्रह्मणि।
किञ्चारोग्यमभङ्गुर वितरण विद्या च सर्वोत्तरा
रङ्गाधीशभुजान्तरप्रणयिनीलक्ष्मीकटाक्षेक्षणात्॥ ५७ ॥

आयुर्दीर्घमरोगतामविकलामैश्वर्यम याहत
पुत्रान्भद्रगुणान्ददातु भवत सुत्रामतुल्यपदम्।
पारावारसुधापयोधरतटीपाटीरपङ्काङ्कित
श्याम कामपिता पितामहपिता शेषाङ्कशायी हरि ॥ ५८ ॥

का वा चापितमातनोति कलश मातर्वदेतीरित
भूत मा स्पृश मा स्पृशाति कथिता मात्रा हठात् पाणिना।
तस्यान्तर्नवनीतमण्डममल प्राक्कृत्य भूतेन मे
दत्त दत्तमिति प्रमादभरिता नृत्यन्हरि पातु व ॥ ५९ ॥

मातर्ब्रूहि किमतदञ्जलिपुट तातेन गोपाय्यत
वत्स स्वादुफलं प्रयच्छति हरस्तत्त्व गृहाण स्वयम्।
मात्रैव कथित गुह विघटयत्याकृष्य सन्ध्याञ्जलि
शम्भार्भग्नसमाधिरुद्धमनसो हासाद्गम पातु च ॥ ६० ॥

ग Mahabharatamahatmya

पायादायासखेदक्षुभितफणिफणारत्ननिर्यत्ननिर्य-
च्छायामायापतङ्गद्युतिमुदितवियत्[त्यङ्गिनी ?] चक्रवालम् ।
अभ्रान्तभ्रान्तगूढातुहिनकरकरालोक [नीरन्ध्र ?] नाल-
च्छेदामोदानुधावद्द्रुहिणरथखगं धूर्जटेस्ताण्डवं नः ॥ ६८ ॥

वल्गत्स्वर्गस्रवन्ती प्रपद्भरदर [दन्तदिग् ?] दन्तिपाङ्क्ति-,
विस्त्रस्तापुष्पगन्धभ्रमणरयसमुध्वस्तसताद्रिसन्धिः ।
पातु क्ष्मावारभीतिभ्रवणनिजवधूदुष्परीरम्भजृम्भ-
त्सम्भोगस्तम्भभोगी त्रिदश...(?) ताण्डवं काण्डजं वः ॥ ६९ ॥

श्रीवेङ्कटाद्रिनिलयः कमलाकामुकः पुमान् ।
अभङ्गुरविभूतिस्ते तरङ्गयतु मङ्गलम् ॥ ७० ॥

कल्याणमावहतु वः शिवयोस्तदेकं
गात्रं यदीयमसितच्छविकण्ठमूलम् ।
वामेतरेऽपि कुरुते सितभासि भाग-
मारब्धशैलतनयापरिणामशङ्काम्[z] ॥ ७१ ॥

मेरुरुकेसरमुदारदिगन्तपत्र-
मामूललम्बिबलशैलशरीरनालम् ।
येनोधृतं कुवलयं ललना सलीलं
उत्तंसकार्थमिव पातु स वो वराहः ॥ ७२ ॥

नवं कैरालेपं कलयति धरित्री व्यपभया-
स मुक्तास्तामन्विच्छत्युरगनगरभ्रंशभयतः ।
न दत्ते ब्रह्माण्डस्फुटनभयतो घर्घररवं
वराहः संरम्भाद्दिशतु तव सौख्यं त्वविकलम् ॥ ७३ ॥

पृष्ठभ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्रकण्डूयने-
निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पान्तु वः ।
यत्संस्कारकलानुवर्तनवशाद्वेलाच्छलेनाम्भसां
यातायातमहर्निशं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति[a] ॥ ७४ ॥

कालिन्दीपुलिनोदरेषु मुसली यावद्गतः क्रीडितुं
तावत्कर्बुरितं पयः पिब हरे वर्धिष्यते ते शिखा ।

---

z. Utpreksāvallabha, cf. Sūktimuktāvali, 19.
a. Sūktimuktāvali, II. 69.

इत्थं बालतया प्रतारणवशः श्रुत्वा यशोदागिरः
पायाद्वः स शिखां करेण विमृशन्क्षीरेऽर्धपीते हरिः[b] ॥ ७५ ॥

कृष्णेनाम्ब गतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया
सत्यं कृष्ण क एवमाह मुसली मिथ्याम्ब पश्याननम् ।
व्यादेहीति विदारिते शिशुमुखे दृष्ट्वा समस्तं जग-
न्माता यस्य जगाम विस्मयवशं पायात्स वः केशवः[c] ॥ ७६ ॥

अङ्गुल्या कः कवाटं प्रहरति कुटिले माधवः किं वसन्तो
नो चक्री किं कुलालो नहि धरणिधरः किं द्विजिह्वः फणीन्द्रः ।
नाहं घोराहिमर्दी त्वमसि खगपतिर्नो हरिः किं कपीन्द्रः
इत्येवं गोपकन्याप्रतिवचनजडः पातु वः पद्मनाभः[d] ॥ ७७ ॥

कस्त्वं शूली प्रविश भिषजां वेश्म वैद्यं न जाने
स्थाणुर्बाले न वदति तरुर्नीलकण्ठः प्रमुग्धे ।
केकामेकां वद त्वं पशुपतिरचले नैव दृष्टे विषाणे
इत्येवं शैलकन्याप्रतिवचनजडः पातु वः पार्वतीशः ॥ ७८ ॥

योषा का सा [नि ?] जयं तव शिरसि जटामौलिवासा मणिस्र-
क्कामारे काचलामाहर दरदयिते कामिनी का रतिश्च ।
शुभ्रा वाग्देवतेयं वद वद शठ दयिता यत्किम सत्यं त्वमेवे-
त्युक्तिप्रत्युक्तिमाला वितरतु शिवयोर्वः सुभूतिं चिरायु ॥ ७९ ॥

धन्या केयं स्थिता ते शिरसि शशिकला किं नु नामैतदस्या
नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः ।
नारीं पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दु-
र्देव्या निह्नोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाठ्यमव्याद्विभोर्वः[e] ॥ ८० ॥

भिक्षार्थी स क्व यातः सुतनु बलिमखे ताण्डवं क्वाद्य भद्रे
मन्ये वृन्दावनान्ते किमुत मृगशिशुर्नैव जाने वराहः ।
बाले कच्चिन्न दृष्टो जरठवृषपतिर्गोप एवात्र वेत्ता
क्रीडावाक्यं संततं जलनिधिहिमवत्कन्ययोः त्रायतां नः ॥ ८१ ॥

पायाद्गजेन्द्रवदनः स इमां त्रिलोकीं यस्योन्नतेन गगने महता करेण ।
मूलायसक्तसितदन्तबिसाङ्कुरेण नालायितं तपनबिम्बसरोरुहस्य[f] ॥ ८२ ॥

b Līlāśuka's Kṛṣṇakarṇāmṛta, II. 60,
c Kṛṣṇakarṇāmṛta, II 64
d Ibid. III 105.
e Mudrārākṣasa.
f Subhāṣitāvali, 80, II 45

युष्माकमम्बरमणे प्रथमे मयूखास्ते मङ्गलं विदधतूदयरागभाजः ।
कुर्वन्ति ये दिवसजन्ममहोत्सवेषु सिन्दूरपाटलमुखीरिव दिक्पुरन्ध्री ॥ ८३ ॥

शृङ्गारी गिरिजानने सकरुणो रत्यां प्रवीरः स्मरे
बीभत्सोऽस्थिभिरुत्फणी च भयकृन्मूर्त्याद्भुतस्तुङ्गया।
रौद्रो दक्षविमर्दने च हसकृन्नग्नः प्रशान्तश्चिरा-
दित्थं सर्वरसाश्रयः पशुपतिर्भूयात्सतां भूतये ॥ ८४ ॥

[हस्तेनैव ?] विदार्य वक्त्रकुहराद्द्यत्फणान्नाशुक
तर्जन्या विषकर्बुरास्तत इतः सस्पृश्य दन्ताङ्कुरान् ।
एकं त्रीणि नवाष्ट सप्त षडिति प्रव्यक्तसंख्याक्रमा
वाचः क्रौञ्चरिपोः शिशुत्वविकलाः श्रेयांसि पुष्णन्तु वः ॥ ८५ ॥

भद्रं वः प्रसुवीत हसद्भुजस्वच्छन्दवन्दीकृत-
च्छन्दः स्थमविभित्सया रचितवान्मात्स्यं वपुर्माधवः ।
सरम्भोत्पतनोत्क्षमविजिशिर सङ्घट्टनिर्भिन्न ॥
यश्चक्रे विहृतिं वहिर्जलनिधावूर्ध्वाण्डमीस्यागत (?) ॥ ८६ ॥

कूटस्थः कुशलं तनोतु भवतां कूर्मः पद्मस्त्वि
व्यात तुष्कृतिकर्दमे जलनिधावुत्तारकः पितृणाम् (?) ।
मन्थक्षोणिभर पयोधिमथने यत्पृष्ठमारोपित-
स्ताकाडि-यकृत यथापरवश प्रायण पाथोभ्रमत् ॥ ८७ ॥

पर्कीभतसमस्तवारिधिपय प्राग्भारभारालस
क्षाणीक्षेमविधानदक्षिणमहात्साहो वराहोऽस्तु व ।
कल्पापायघनाघनध्वनिशिर घुर्घुराकघाणारव-
भ्रश्यत्खण्डलवैरिवर्गगरिमा निर्दैर्दविच्छित्तये ॥ ८८ ॥

आतङ्केष्वयमङ्कुरस्तु भवतामासन्नवर्ती भव-
द्वापन्माचनकर्मठ प्रणमतामाश्चर्यकर्णीरव ।
यत्प्रादुर्भवनेन धन्यजठरा लोकस्य मातुः श्रिय
श्वश्रूभावमगाप कापि भवतः स्थूणासुराणां रिपुः ॥ ८९ ॥

नाथस्यापि पितुः सतोऽपि जगतां मातृत्वमातन्वत
पादः पातकभञ्जनाय भवतामद्याय मस्तस्तु ।
यत्रार्वाजितमम्बुपद्मजनुषा दधने गौरीपते-
र्माली खेलति मालतीविरचिता मालेव गाङ्गेन्दुना ॥ ९० ॥

---

g Subhasitavali 73 h Srngaratilaka

औत्सुक्यन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्य पुन ।
दृष्ट्वाग्रे धवमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे
सरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु व [k] ॥ ९८ ॥

पादाग्रस्थितया मुहु स्तनभरेणानीतया नम्रता
शम्भो सस्पृहलोचनत्रयपथ यान्त्या तदाराधने ।
ह्रीमत्या शिरसीहित सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया
विश्लिष्यन्कुसुमाञ्जलिर्गिरिजया क्षिप्तोऽन्तरे पातु व [l] ॥ ९९ ॥

क्रोधेद्धैर्दृष्टिपातैस्त्रिभिरुपशमिता वह्नयोऽमी त्रयोऽपि
त्रासार्ता ऋत्विजोऽधश्चपलगणहृतोष्णीषपट्टा पतन्ति ।
दक्ष स्तौत्यस्य पत्नी विलपति करुण विद्रुत चापि देवै
शसन्नित्यात्तहासो मखमथनविधौ पातु देव्यै शिवो व [m] ॥ १०० ॥

तैस्ते पर्वतधारणप्रभृतिभिस्त्रलोक्यजीवातुभि
विस्मेराणि जगन्ति यस्य चरितैराक्रीडितैर्नीडितै ।
तस्याभीरवधूस्तनाप्रकटित सौलभ्यमाबिभ्रत
कसारेरवतसयामि चरणौ ससारविश्वसिनौ ॥ १०१ ॥

धर्मारण्यजलाग्रमस्तदितरारण्यस्य दावानल
कल्की कैटभमर्दन स भवतामिष्टाय सश्लिष्यताम् ।
यन्निस्त्रिंशनिकृत्तदस्युरुधिरस्रोतस्तरङ्गावलि-
स्फारस्फारनभीरुणापि कलिना कालेन लीन क्वचित् ॥ १०२ ॥

कोदण्डकोटिविनिवेशितबाहुदण्ड-
माखण्डलाद्यमरपातितपुष्पवर्षम् ।
आयोधनक्षितिरज परिधूसराङ्ग
अव्यात्स्थित रघुपतेरवसन्नशत्रो ॥ १०३ ॥

यद्रावणाङ्घ्रिगुणनिस्सृतवज्रपिण्ड-
रुच्चावचानि शिखराण्यपतन्सुमेरो ।
तस्योत्तमाङ्गनिकरोद्धरणप्रवीणो
रामो हरत्वनुदिन तव दुष्कृतानि ॥ १०४ ॥

---

k Harsa — Ratnavali　　l Ibid　　m Ibid

मूले चूतमहीरुहस्य निवसन्मूलं जगत्सम्पदां
मोहापायरसायनं प्रणमतां मुग्धेन्दुचूडामणिः ।
कामाक्षीकठिनस्तनाङ्कितवपुर्व्याख्यातकामागमः
कल्याणं भवतां करोतु भगवान्काञ्चीपुरीनायकः ॥ १०५ ॥

जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधतः सान्द्रसिन्दूररेणुं
रक्तैः सिक्ता इवौघैरुदयगिरितटीधातुधाराद्रवस्य ।
आयान्त्या तुल्यकालं कमलवनरुचेवारुणा वो विभूत्यै
भूयासुर्भासयन्तो भुवनमभिनवा भानवो भानवीयाः ॥ १०६ ॥

भक्तिप्रह्वाय दातुं मुकुलपुटकुटीकोटरक्रोडलीनां
लक्ष्मीमाक्रष्टुकामा इव कमलवनोत्पाटनं कुर्वते ये ।
कालाकारान्धकाराननपतितजगत्साध्वसध्वंसकल्याः
कल्याणं वः क्रियासु किसलयरुचयस्ते करा भास्करस्य ॥ १०७ ॥

गर्भेष्वम्भोरुहाणां शिखरिषु च शिताग्रेषु तुल्यं पतन्तः
प्रारम्भे वासरस्याप्युपरतिसमये चैकरूपास्तथैव ।
निष्पर्यायं प्रवृत्तास्त्रिभुवनभवनप्राङ्गणे पान्तु युष्मा-
नूष्माणं सन्तताध्वश्रमजमिव भृशं बिभ्रतो ब्रध्नपादाः ॥ ॥ १०८ ॥

प्रभ्रश्यत्युत्तरीयत्विषि तमसि समुद्वीक्ष्य वीतावृतीन्द्रा-
ग्जन्तूंस्तन्तून्यथा यानतनु वितनुते तिग्मरोचिर्मरीचीन् ।
ते सान्द्रीभूय सद्यः क्रमविशददशाशादशालीविशालं
शश्वत्सम्पादयन्तोऽम्बरममलमलं मङ्गलं वो दिशन्तु ॥ १०९ ॥

न्यक्कुर्वन्नोषधीशे मुषितरुचि शुचेवौषधीः प्रोषिताभा
भास्वद्ग्रावोद्गतेन प्रथममिव कृताभ्युद्गतिः पावकेन ।
पक्षच्छेदव्रणासृक्स्रुत इव दृषदो दर्शयन्प्रातरद्रेः
आताम्रस्तीव्रभानोरनभिमतनुदे स्ताद्गभस्त्युद्गमो वः ॥ ११० ॥

शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषा-
न्दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्यः ।
घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-
र्दत्तार्घाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥ १११ ॥

n. १०६–११५ Mayūra's Sūryaśataka, vv. 1–10.

बिभ्राणा वामनत्वं प्रथममथ तथैवांशवः प्रांशवो ये
क्रान्ताकाशान्तरालास्तदनु दश दिशः पूरयन्तस्ततोऽपि ।
ध्वान्तादाच्छिद्य देवद्विष इव बलिनो विश्वमाश्वश्नुवाना
कृच्छ्राण्युच्छ्राययन्त्वोऽल्पयन्तु सितहरयो हारिदश्वा हरन्तु ॥ ११२ ॥

उद्गाढेनारुणिम्ना विदधति बहुलं येऽरुणस्यारुणत्वं
मूर्धोद्धूतौ खलीनक्षतरुधिररुचो ये रथाश्वाननेषु ।
शैलानां शेखरत्वं श्रितशिखरशिखास्तन्वते ये दिशन्तु
प्रेङ्खन्तः खे खराशाः खचितदिनमुखास्ते मयूखाः सुखं वः ॥ ११३ ॥

दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाकृष्टसृष्टैः पयोभिः
पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यह्नि संहारभाजः ।
दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥ ११४ ॥

बन्धध्वंसैकहेतुं शिरसि नतिवशाबद्धसन्ध्याञ्जलीनां
लोकानां ये प्रबोधं विदधति विपुलाम्भोजषण्डाशयेव ।
युष्माकं ते स्वचित्तप्रथितपृथुतरप्रार्थनाकल्पवृक्षाः
कल्पन्तां निर्विकल्पं दिनकरकिरणाः केतवः कल्मषस्य ॥ ११५ ॥

॥ विप्रप्रशंसा पद्धतिः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ १ ॥

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ॥ २ ॥

हालाहलादपि विषाद्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।
विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणानां गवां चैव कुलमेकं द्विधा कृतम् ।
एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति ॥ ४ ॥

दैवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनं तु दैवतम् ।
तन्मन्त्रं ब्राह्मणाधीनं ब्राह्मणा दैवतं महत् ॥ ५ ॥

गतश्रीर्गणकान्द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकम् ।
गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणं द्वेष्टि भारत ॥ ६ ॥

न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ।
वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो यद्ब्राह्मणस्य मुखे हुतम्° ॥ ७ ॥

यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥ ८ ॥

अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ ९ ॥

तपस्तप्त्वासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ।
तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १० ॥

ब्राह्मणाः कस्य वक्तव्याः कस्य वा छन्दचारिणः ।
गुणैरेव वसन्त्येते कामगाः पक्षिणो यथा ॥ ११ ॥

सत्यं दमस्तपो दानमहिंसेन्द्रियनिग्रहः ।
दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र स ब्राह्मण उदाहृतः ॥ १२ ॥

अहिंसानिरताः नित्यं जुह्वानाः जातवेदसि ।
स्वदारनिरता दान्ताः सर्वे ब्राह्मण उच्यते ॥ १३ ॥

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।
स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्वमन्ति‡ ॥ १४ ॥

ब्रह्मस्वादानपुण्यानि याहनानि महान्त्यपि ।
नाशमायान्ति सर्वाणि शरन्मेघा इवाम्बरे ॥ १५ ॥

ब्रह्मस्वं प्रणयाद्भुक्तं दहत्यासप्तमं कुलम् ।
विक्रमेण च यद्भुक्तं दश पूर्वान्दशापरान् ॥ १६ ॥

यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति तद्देवताः कर्मभिराचरन्ति ।
तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ॥ १७ ॥

---

o Manu

This and the following general references to sources are taken from the *Suktiratnahara* (Trivandrum Sanskrit Series 1938)

‡ Kalidasa s Sakuntala

मन्त्राः कृष्णाजिनं दर्भाः ब्राह्मणा हविरग्नयः ।
अयातयामान्येतानि प्रयोज्यानि पुनः पुनः ॥ १८ ॥

समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतवः समुत्थितापत्कुलधूमकेतवः ।
अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ १९ ॥

आपत्कुलध्वान्तसहस्रभानवः समीहितार्थार्पणकामधेनवः ।
समस्ततीर्थाम्बुपवित्रमूर्तयो रक्षन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ २० ॥

अज्ञानध्वान्तदुर्लक्षविपयाघटसंकटे ।
व्रजन्भवबिले दीपं द्विजसंघं भजेत्सुधीः ॥ २१ ॥

मात्सर्याद्वा वृथा द्वेषाद्विजसंघं हि यस्त्यजेत् ।
सन्मार्गदर्शनं मूढः स हन्यात्स्वे तु चक्षुषी ॥ २२ ॥

द्विजसङ्गं कथं जह्यामसृतास्वादसत्फलम् ?
खलसङ्गं कथं कुर्यां भवाग्न्युद्दीपनानिलम् ॥ २३ ॥

विष्णोः सर्वमयस्यापि प्रधानास्तनवो द्विजाः ।
कथं जन्म वृथा कुर्यां त्यक्त्वा तैः सङ्गतिं गुरो ॥ २४ ॥

गोब्राह्मणाः परं दैवं हव्यमन्त्रात्मका यतः ।
विष्णुशक्तिस्तदाधारा समस्तजगदाश्रया ॥ २५ ॥

सर्वदैवोपजीव्यन्ति यद्विप्रा दैवयोनयः ।
देवानामपि देवेभ्यस्तेभ्यः को न नमेद्बुधः ॥ २६ ॥

जगद्धरस्य*

॥ वेदप्रशंसापद्धतिः ॥६॥

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥ १ ॥

योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ २ ॥

---

* The manuscript breaks off here Only the Sangraha is followed up to Dambha-paddhati in the text.

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ३ ॥

ज्ञातव्यः सर्वयत्नेनार्यो वेदानां कर्मसिद्धये ।
पाठमात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥ ४ ॥

॥ हितोपदेशपद्धतिः ॥ ७ ॥

अञ्जनस्य क्षय दृष्ट्वा वल्मीकस्य च वर्धनम् ।
अवन्ध्य दिवस कुर्याद्दानाध्ययनकर्मभि ॥ १ ॥

यदीच्छसि वशीकर्तु जगदेकेन कर्मणा ।
परापवादसस्येभ्यो गाश्चरन्तीर्निवारय ॥ २ ॥

चिन्तनीया हि विपदामादावेव प्रतिक्रिया ।
न कूपखनन युक्त प्रदीप्ते वह्निना गृहे ॥ ३ ॥

सत्य ब्रूयात्प्रिय ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।
प्रिय च नानृत ब्रूयादेष धर्म सनातन ॥ ४ ॥

दरिद्रान् भर कौन्तेय न समृद्धान् कदाचन ।
व्याधितस्यौषध पथ्य नीरोगस्य किमौषधै ॥ ५ ॥

दान वित्ताहृत वाच कीर्तिधर्मौ तथायुष ।
परोपकरण कायादसारात्सारमुद्धरेत् ॥ ६ ॥

नित्य कोपात्तपो रक्षेच्छ्रिय रक्षेच्च मत्सरात् ।
विद्या मानापमानाभ्यामात्मान च प्रमादत ॥ ७ ॥

अल दानेन विप्रेन्द्र यजनाध्ययनेन वा ।
इद तत्स्वर्गसोपानममल यत्प्रिय वच ॥ ८ ॥

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तव ।
तस्मात्तदेव वक्तव्य वचने का दरिद्रता ॥ ९ ॥

सम्पदो जलतरङ्गविलोला यौवन त्रिचतुराणि दिनानि ।
शारदाभ्रपरिपेलवमायु किं धनै परहितानि कुरुध्वम् ॥ १० ॥

---

१ °प्र S_1 °ग्रान्–S_1 २ सञ्चयम् S_2 ३ °रुज° S_2

॥ आचारपद्धतिः ॥ ८ ॥

आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १ ॥

वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च ।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ २ ॥

न जातिर्न कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव हि कारणम्[p] ॥ ३ ॥

॥ अनाचारपद्धतिः ॥ ९ ॥

कपाले यद्वदापः स्युः श्वदृतौ वा यथा पयः ।
आश्रयस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ॥ १ ॥

ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलङ्घिनः ।
अधर्मज्ञा गताचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥ २ ॥[q]

॥ धर्मपद्धतिः ॥ १० ॥

धर्मः श्रुतो वा दृष्टो वा स्मृतो वा कथितोऽपि वा ।
अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनाति पुरुषं सदा ॥ १ ॥

यस्य धर्मविहीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ २ ॥

नाच्छादयति कौपीनं न दंशमशकापहम् ।
शुनः पुच्छमिव व्यर्थं पाण्डित्यं धर्मवर्जितम् ॥ ३ ॥

॥ अधर्मपद्धतिः ॥ ११ ॥

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ॥
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ १ ॥[r]

---

१ वा – S_1. २ धर्मार्थे–S_1 ३ °कु°–S_1.

p Mahābhārata q Mahābhārata r. Rāmāyana.

एक पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजन ।
भोक्तारस्तत्र मुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ २ ॥[s]

शारीरैः कर्मदोषैश्च याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ ३ ॥[t]

॥ सत्यपद्धतिः ॥ १२ ॥

न[१] तथ्यवचनं सत्यं नातथ्यवचनं मृषा ।
यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमितरन्मृषा ॥ १ ॥

न नर्मयुक्तं ह्यनृतं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन् विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ २ ॥

असत्यपद्धतिः ॥ १३ ॥

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ १ ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृतं हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदेः ॥ २ ॥

दानपद्धतिः ॥ १४ ॥

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ।
वक्ता शतसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥ १ ॥

आयासशतलब्धस्य प्राणेभ्योऽपि गरीयसः ।
गतिरेकैव वित्तस्य दानं शेषा विपत्तयः ॥ २ ॥

कुलं शीलं श्रुतं शौर्यं सर्वमेतन्न गण्यते ।
दुर्वृत्ते वा सुवृत्ते वा जनो दातरि रज्यते ॥ ३ ॥[w]

---

३ सत्यवचनम्–S_1 ४ °नरं°–S_1

१ वदन् S_1 २ °भूतय –S_1

s Mahabharata t Manu

u Mahabharata v Pancatantra w Canakya

यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्मसञ्चयम् ।
अन्नस्य दातुस्तस्यार्धं कर्तुश्चार्धं न संशयः ॥ ४ ॥

दातृयाचकयोर्भेदः कराभ्यामेव दर्शितः ।
एकस्य गच्छताधस्तादुपर्यन्यस्य तिष्ठता ॥ ५ ॥[x]

दुर्भिक्षे चान्नदातारं सुभिक्षे च हिरण्यदम् ।
भये चाभयदातारं स्वर्गेऽपि बहुमन्यते ॥ ६ ॥[y]

आक्रम्य यद्द्विजैर्भुङ्क्ते परिक्षीणेश्च बन्धुभिः ।
गोभिश्च नरशार्दूल राजसूयाद्विशिष्यते ॥ ७ ॥

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥ ८ ॥

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ९ ॥

अतिसाहसमतिदुष्करमत्याश्चर्यं च दानमर्थानाम् ।
यो हि ददाति शरीरं न ददाति स वित्तलेशमपि ॥ १० ॥[z]

देशः कालः पात्रं वितरति वित्तस्य कमपि महिमानम् ।
अब्धितले शुक्तिपुटे स्नातं घनतोयमेति मणिभावम् ॥ ११ ॥

दानं यत्प्रथमोपकारिषु न तेन्न्यूनस्तु तैराप्यते
दीने याचनमूल्यमेव दयिते तत्किं न रागास्पदम् ।
पात्रे यत्फलविस्तरप्रियतया तद्वार्धुषिक्यं न किं
तद्दानं यदुपेत्य निष्प्रणयिनि क्षीणे जने दीयते ॥ १२ ॥

विद्या प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषक् मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ १३ ॥

॥ अदानपद्धतिः ॥ १५ ॥

वात्यातिपातसिकताचयशर्कराङ्गः कण्ठावसक्तशयनस्थतृणावलीकः ।
निर्मांसतागडुलमात्मन एव जानुमालिङ्ग्य शेत इति यत्तदुशन्त्यदानात् ॥ १ ॥

---

१ °न्येन – S_1.

१ योऽपि–S_1. २ तन्न्यायस्तु–S_1. ३. °ते–S_1. ४. °टु°–S_1.

x. Bṛhatkathā y. Mahābhārata. z. Kalāvilāsa.

यत्सारमेयरसनापरिलीढदिग्ध-
मल्पं कदन्नमनिशं क्षुधितः कपाले।
आलेढि सान्द्रमलदिग्धनखाङ्गुलीभिः
स्थूलोपलोत्करतुषं तदुदन्त्यदानात् ॥ २ ॥

॥ तपःपद्धतिः ॥ १६ ॥

अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा।
एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम् ॥ १ ॥

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां गृहेषु पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः।
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ २ ॥[a]

॥ अहिंसापद्धतिः ॥ १७ ॥

सर्ववेदाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम्।
सर्वयज्ञफलं चैव नैव तुल्यमहिंसया ॥ १ ॥

अहिंसानिरता नित्यं वन्दनीयाः प्रयत्नतः।
तैरेव धार्यते नित्यं चराचरमिदं जगत् ॥ २ ॥

एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य
पञ्चेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य।
अध्यात्मयोगे दृढमानसस्य
मोक्षो यथा नित्यमहिंसकस्य ॥ ३ ॥

॥ क्षमापद्धतिः ॥ १८ ॥

श्रमो न वाचां शिरसो न दुःखं
न चित्ततापो न तनोर्विमर्दः।
न चापि हिंसादिरनर्थयोगः
श्लाघ्या परं क्रोधजयं क्षमैका ॥ १ ॥

a. ascribed to Kālidāsa in Sūktiratnahāra (TSS, p. 261).

१. °दु°–S_t

क्रुद्धे स्मेरमुखावधारणमथो क्लिष्टे प्रसादक्रमो
　　व्याक्रोशे कुशलोक्तिरात्मदुरितच्छेदोत्सवस्ताडने ।
धिग्जन्तोरजितात्मनोऽस्य महतो दैवादपेता विप-
　　द्दुर्वारातिदयारसार्द्रमनस क्रोधस्य कुत्रोदय ॥ २ ॥

एक क्षमावतो दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेन क्षमया युक्तमशक्त मन्यते जन ॥ ३ ॥

॥ दयापद्धतिः ॥ १९ ॥

कामधेनुधरादीना दातार सुलभा भुवि ।
दुर्लभ पुरुषो लोके सर्वभूतदयापर ॥ १ ॥

फलाभिलाषोपहतान्तरात्मा प्रतीक्षते पात्रविशेषमेव ।
कृपालुकस्त्वर्थितयैव तुष्ट प्रवर्तते दीनजनेषु दातुम् ॥ २ ॥[b]

॥ दमपद्धतिः ॥ २० ॥

दम नैश्रेयस प्राहुर्वृद्धा निश्चयदर्शिन ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्म सनातन ॥ १ ॥

॥ शीलपद्धतिः ॥ २१ ॥

विद्याभ्यास सर्वभूतानुकम्पा प्राण्यद्रोह सत्यवादी प्रमाद ।
शौचाचारो देवताभक्तियुक्त शील शश्वत्पालनीय बुधानाम् ॥ १ ॥

ऐश्वर्यस्य विभूषण चतुरता शौर्यस्य वाक्सयमो
रूपस्योपशम श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्यय ।
अक्रोधस्तपस क्षमा प्रभवतो धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वसाधनमिद शील पर भूषणम् ॥ २ ॥

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधि कुल्यायते तत्क्षणात्
मेरु स्वल्पशिलायते मृगपति सद्य कुरङ्गायते ।
व्यालो माल्यगुणायते विषरस पीयूषवर्षायते
यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतम शील समुन्मीलति ॥ ३ ॥

१ °ती–S_1　　२ हेम°–S_1

b Mahabhacata.

सर्वे कङ्कणकेयूरकुण्डलप्रतिमा गुणाः ।
शीलं चाकृत्रिमं लोके लावण्यमिव भूषणम् ॥ ४ ॥

विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु धनं मतिः ।
परलोकधनं धर्मः शीलं च निखिलं धनम् ॥ ५ ॥

॥ गृहस्थधर्मपद्धतिः ॥ २२ ॥

अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम् ।
शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थो धर्म उच्यते ॥ १ ॥

दूरादतिथयो यस्य गृहमायान्ति निर्वृताः ।
गृहस्थः स तु विज्ञेयः शेषास्तु गृहरक्षिणः ॥ २ ॥[c]

चत्वारस्तु तात गृहे वसन्तु
श्रियाभियुक्तस्य गृहस्थधर्मे ।
भ्राता ज्ञातिरवसन्नः कुलीन
सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ३ ॥

स्वधर्मकर्मार्जितजीवितानां स्वेष्टेषु दारेषु सदा रतानाम् ।
जितेन्द्रियाणामतिथिप्रियाणां गृहेऽपि मोक्षः पुरुषोत्तमानाम् ॥ ४ ॥[d]

॥ पतिपद्धतिः ॥ २३ ॥

पतिर्हि भूषणं नार्या भूषणं भूषणादपि ।
एषा विरहिता तेन भूषणार्हा न शोभते ॥ १ ॥[e]

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत तथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २ ॥[f]

पत्या विना जीवति या न सा जीवत्यसंशयम् ।
पत्या विना मृतिः श्रेयो नार्याः क्षत्रियपुङ्गव ॥ ३ ॥[g]

---

१ द० S_1 २ स्थो–S_1 ३ ०ति–S_1 ४ स्वयं दरिद्रा–S_1
५ ०षु–S_1

c. Mārkandeya d Mahabhārata e Rāmāyana
f Manu g Mahābhārata

॥ साध्वीपद्धतिः ॥ २४ ॥

कायक्लेशेन महता पुरुषः प्राप्नुयात्फलम् ।
तत्सर्वं लभते नारी सुखेन पतिपूजया ॥ १ ॥

प्रहृष्टमानसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा ।
भर्तुः प्रीतिकरी या तु सा भार्या ऽन्येतरा जरा ॥ २ ॥[h]

न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
अरण्यसदृशं ह्येतद्यया रहितं सदा ॥ ३ ॥[i]

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ ४ ॥[j]

॥ विद्वत्पद्धतिः ॥ २५ ॥

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ १ ॥

प्राज्ञोऽपि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ।
गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसः क्षीरमिवाम्भसः ॥ २ ॥

प्रस्तावसदृशं वाक्यं स्वभावसदृशं प्रियम् ।
आत्मशक्तिसमं कोपं यो जानाति स पण्डितः ॥ ३ ॥[k]

यत्र सूक्तं दुरुक्तं वा समं स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनम् ? ॥ ४ ॥[l]

विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।
न हि वन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम् ॥ ५ ॥[m]

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।
पुरुषविशेषं प्राप्ता भवन्त्ययोग्याश्च योग्याश्च ॥ ६ ॥[n]

---

h Dakṣasmṛti
i Itihāsasamuccaya
j Śākuntala.
k. Mahābhārata.
l Mahābhārata
m Nītiśāstra
n Kalāvilāsa

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथो न विचलन्ति पदं महान्तः ॥ ७ ॥[o]

॥ अज्ञपद्धतिः ॥ २६ ॥

निर्धनश्चापि कामार्थी दरिद्रः कलहप्रियः ।
मन्दशास्त्रो विवादार्थी त्रिविधं मूर्खलक्षणम् ॥ १ ॥

अनाहूतः सम्प्रविशत्यपृष्टो बहु भाषते ।
बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ २ ॥[p]

आत्मप्रशंसिनं धृष्टं दुष्टं विपदि धावकम् ।
सर्वदोत्सिक्तचण्डं च लोकः सत्कुरुते नरम् ॥ ३ ॥[q]

नमन्ति फलिता वृक्षा नमन्ति च बुधा जनाः ।
शुष्ककाष्ठानि मूर्खाश्च भिद्यन्ते न नमन्ति च ॥ ४ ॥[r]

कालप्राप्तं महारत्नं यो न गृह्णात्यबुद्धिमान् ।
अन्यहस्तगतं दृष्ट्वा पश्चात्स परितप्यते ॥ ५ ॥

मूर्खा न द्रष्टव्या द्रष्टव्याश्चेन्न तैस्तु सह तिष्ठेत् ।
यदि तिष्ठेन्न कथयेद्यदि कथयेन्मूर्खवत्कथयेत् ॥ ६ ॥[s]

उच्चैरुच्चरितव्यं यत्किञ्चिदजानतापि पुरुषेण ।
मूर्खा बहुमन्यन्ते विदुषामपि संशयो भवति ॥ ७ ॥

स्तब्धप्रकृतिर्लोके बहुमानमुपैति नातिशयमर्थैः ।
स्फुटमत्रोदाहरणं पयोधरः कुवलयाक्षीणाम् ॥ ८ ॥

शाठ्येन मित्रं कपटेन धर्मं परोपतापेन समृद्धभावम् ।
सुखेन विद्यां परुषेण नारीं वाञ्छन्ति ये नूनमपण्डितास्ते ॥ ९ ॥

एकं हि चक्षुरमलं सहजो विवेको
विद्वद्भिरेव सह संवसनं द्वितीयम् ।

---

o Bhartṛhari p Mahābhārata q Rāmāyaṇa
r Vyāsaśataka s Sundarapāṇḍya

°कः S_1 १ °ढ° S_1 २ °रि°–S_1 ३ दिक्तचण्ड S_1 ४ °नम्र –S_1

यस्यास्ति न हृदयमिदं स्फुटमेव सोऽन्धः
तस्यापमार्गचलने वद कोऽपराधः ॥ १० ॥

काव्येन मूर्खधनिनं प्रणयेन नीचं
वेश्यां श्रुतेन शठशास्त्रवमार्जवेन ।
इच्छन्ति ये जगति वञ्चयितुं विमूढाः
तेषामरण्यरुदितेन समः प्रयासः ॥ ११ ॥[t]

॥ सज्जनपद्धतिः ॥ २७ ॥

सद्भिरेव सहासीत सद्भिः कुर्वीत सङ्गतिम् ।
सद्भिर्विवादं मैत्रीं च नासद्भिः किंचिदाचरेत् ॥ १ ॥[u]

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
न हि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चण्डालवेश्मनः ॥ २ ॥

साधोः परुषवाक्येन न मनो याति विक्रियाम् ।
न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया ॥ ३ ॥

गुणवज्जनसंसर्गाद्याति स्वल्पोऽपि गौरवम् ।
पुष्पमालानुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते ॥ ४ ॥

सत्सु कार्यवतां पुंसामलमेवाग्रतः स्थितिः ।
याच्ञासिरधिका सा चेत्करोत्युभयलाघवम् ॥ ५ ॥[a]

सुवृत्तस्यैकरूपस्य परप्रीत्यै धृतोन्नतेः[4] ।
साधोः स्तनयुगस्येव पतनं कस्य तुष्टये ॥ ६ ॥

वरं तस्करसम्बन्धः सुजनैः सह सङ्गमात् ।
तस्करो हि हरत्यर्थं साधुस्तु हृदयं हरेत् ॥ ७ ॥

विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।
एते मदावलितानामेत एव सतां दमाः ॥ ८ ॥[b]

सन्त एव सतां नित्यमापत्तरणहेतवः ।
गजानां पङ्कलग्नानां गजा इव धुरन्धराः ॥ ९ ॥[c]

---

t. Vallabhadeva u Mahābhārata
a. Bhoja b Mahābhārata c. Pañcatantra
१ छलयितुं–S_1 २. °नि–S_1. ३. कृ°– ४. °तैः–S_1 ५ °ज्ञता°–S_1

गुणः कृशोऽपि प्रथते पृथुरप्यपचीयते।
प्राप्य साधुखलौ चन्द्रः पक्षाविव सितासितौ ॥ १० ॥

काकैः सह प्रवृद्धस्य कोकिलस्य कला गिरः।
खलसङ्गेऽपि नैष्ठुर्यं कल्याणप्रकृतेः कुतः ॥ ११ ॥

मुक्तामृणालसुधियां निर्मलानां निसर्गतः।
चिछद्रं यदि स्याच्छिद्रं गुणैस्तदपि धीयते ॥ १२ ॥

गुणिनो वृत्तविमलाः सौम्या मुक्तामयत्वतः।
धार्यन्ते सादरं लोके हारा इव अनेर्दृदि ॥ १३ ॥

दर्शितोत्करदानानां भद्राणां स्तम्भमुज्झताम्।
साधूनां सिन्धुराणां च पुरः स्तोत्रं न विद्यते ॥ १४ ॥

साधुसन्तानभाजो हि सन्तः संश्रितनन्दनाः।
न ते मुञ्चन्ति पञ्चत्वेऽप्यौदार्यं स्वर्द्रुमा इव ॥ १५ ॥

कर्णलङ्घिगुणोत्कर्षास्त्यागिनो धनिनश्च ये।
निष्फलान्न विमुञ्चन्ति मार्गणान् सङ्गरे स्थितान् ॥ १६ ॥

दुर्जनैश्च द्विरेफैश्च भ्राम्यद्भिः सुमनोगणः।
आत्तगन्धोऽपि सहसा मार्दवं न विमुञ्चति ॥ १७ ॥

सरस्वत्यस्तु लक्ष्मीर्वा किं ताभ्यां दयया विना।
जाते सुमनसां तापे विषादी दुर्लभः पुमान् ॥ १८ ॥

सुजनो न याति वैरं परहितबुद्धिर्विनाशकालेऽपि।
छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य ॥ १९ ॥

स्वल्पापि साधुसम्पद्भोज्या महतां न पृथ्व्यपि खलश्रीः।
सारसमेव पयस्तृषमपनयति न यादसां पत्युः ॥ २० ॥[d]

रागिणि नलिने लक्ष्मीं दिवसो विदधाति दिनकरप्रभवाम्।
अनवेक्षितगुणदोषः परोपकारः सतां व्यसनम् ॥ २१ ॥[e]

धिक् धिक् सज्जनमैत्रीं दुर्जनसंसर्ग एव नो भवतु।
सज्जनवियोगकाले भवन्ति तीव्राणि दुःखानि ॥ २२ ॥[f]

---

d Ravigupta e Bāṇa f Sundarapāṇḍya ?

१ °त°–S_1 २. °पनीयते–S_1.

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः खादन्ति न स्वादुफलानि वृक्षाः ।
पयोधरो न क्वचिदत्ति सस्यं परोपकाराय सतां विभूतयः ॥ २३ ॥

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैर्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥२४॥[g]

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिताः ॥
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥२५॥[h]

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणनुतिभिः स्वान् गुणान् ख्यापयन्तः
पुष्णन्तः स्वीयमर्थं सततकृतमहारम्भयत्नाः परार्थे ।
क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरपरुषगिरो दुर्जनान्दुःखयन्तः
सन्तश्चाश्चर्यचर्याः सकृति बहुमताः कस्य न स्युर्नमस्याः ॥ २६ ॥

॥ दुर्जनपद्धतिः ॥ २८ ॥

निर्माय खलजिह्वाग्रं सर्वप्राणहरं नृणाम् ।
चकार किं वृथा शस्त्रविषवह्नीन् प्रजापतिः ॥ १ ॥

वर्जनीयो मतिमता दुर्जनः सख्यवैरयोः ।
श्वा भवत्युपघाताय लिहन्नपि दशन्नपि ॥ २ ॥[i]

दुर्जनः प्रकृतिं नैति सेव्यमानोऽपि नित्यशः ।
स्वेदनाभ्यञ्जनोपायैः श्वपुच्छमिव नामितम् ॥ ३ ॥

दुर्जनः सुजनीकर्तुं यत्नेनापि न शक्यते ।
अपानं मृत्सहस्रेण धौतं नास्यसमं भवेत् ॥ ४ ॥

श्रुतेनापि हृदिस्थेन खलो न स्यात्सुशीलवान् ।
मधुना कोटरस्थेन निम्बः किं मधुरायते ॥ ५ ॥

सहजान्ध्यदृशः स्वदुर्नये परदोषेक्षणदिव्यचक्षुषः ।
स्वगुणोच्चगिरो मुनिव्रताः परवर्णग्रहणेष्वसाधवः ॥ ६ ॥

पात्रमपात्रीकुरुते दहति गुणान् स्नेहमाशु नाशयति ।
अमले मलं नियच्छति दीपज्वालेव खलमैत्री ॥ ७ ॥

---

g. Pañcatantra h. Pañcatantra i. Pratāpa-Rudra

१. क्षान्त्योनाक्षेप°–S_1 २. °त्युपकाराय–S_1
३. °न्ध°–S_1 ४. गुण°–S_1 ५. विघत्ते–S_1

यथा गजः परिश्रान्तः छायामाश्रित्य विश्रमेत् ।
विश्रम्य च द्रुमं हन्यात्तथा नीचः स्वमाश्रयम् ॥ ८ ॥[j]

चारुता परदारेभ्यो धनं लोकोपतप्तये ।
प्रभुत्वं साधुनाशाय खले खलतरा गुणाः ॥ ९ ॥

कुर्वते स्वमुखेनैव बहुधान्यस्य खण्डनम् ।
नमः पतनशीलाय खलाय मुसलाय च ॥ १० ॥[k]

शक्यो वारयितुं जलेन दहनः छत्रेण सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ ।
व्याधिर्भेषजमौषधैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैरहि
सर्वस्यौषधमस्ति तत्र विहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥ ११ ॥

असतामुपभोगाय दुर्जनानां विभूतयः ।
पिचुमन्दः फलाढ्योऽपि काकैरेवोपभुज्यते ॥ १२ ॥

लब्धोदयः खलजनः प्रथमं स्वजने करोति परितापम् ।
उद्गच्छन्नव दहनो जन्मभुवं दारु निर्दहति ॥ १३ ॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां सुजनो नियम्यते
परापवादेन च मध्यमो जनः ।
कषायसंसाधितशुष्कचर्मवत्
वधेन नीचः समुपैति मार्दवम् ॥ १४ ॥[l]

धूमः पयोधरपदं कथमप्यवाप्य
वर्षाम्बुभिः शमयति ज्वलनस्य तेजः ।
दैवादवाप्य कलुषप्रकृतिर्महत्त्वं
प्रायः स्वबन्धुजनमेव तिरस्करोति ॥ १५ ॥

वन्द्यान्निन्दति दूरितानुपहसत्याबाधते बान्धवान्
[४]शूरान् द्वेष्टि धनच्युतानपहसत्युत्थापयत्याश्रितान् ।
गुह्यानि प्रकटीकरोति घटयत्यर्थेषु जीवाशयं
द्यूते शीघ्रमवाच्यमुज्झति गुणान् गृह्णाति दोषान् खलः ॥ १६ ॥

अदाक्षिण्यादतीवोग्राः पवना इव दुर्जनाः ।
गुरूनपि प्रतिक्षेप्तुं समीहन्ते क्षमाभृतः ॥ १७ ॥

---

j Someśvara k. Chapphala-deva l Bhāravi

१ °दते–S_1 २. नद्–S_1 ३ °शो°–S_1 ४ दारान्–S_1

द्विजेन्द्रो वा कलाढ्यो वा कामचारी भवेद्यदि ।
नित्यं निमज्जन्नप्यब्धौ नान्त शुद्धो भवत्यलम् ॥ १८ ॥

जनित्वाप्युन्नते वंशे भ्रष्टा केचन कण्टका ।
कुर्युर्जनपदक्लेशं साधुमार्गस्य दूषका ॥ १९ ॥

दुर्जनं सुजनीकर्तुं यत्नेनापि न शक्यते।
संस्कारेणापि लशुनं कः सुगन्धीकरिष्यति ॥ २० ॥

खलानां कण्टकानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया ।
उपानन्मुखभङ्गो वा दूरतो वा विसर्जनम् ॥ २१ ॥

अशनं क्रियदेव सम्भवेद्धनदादप्यधिकायते खल ।
अपि वेत्ति पदक्षराणि चेद्गुपदेष्ट्र शितिकण्ठमिच्छति ॥ २२ ॥

॥ कलिपद्धतिः ॥ २९ ॥

कलेरन्ते भविष्यन्ति नररूपेण राक्षसा ।
मनुष्यान् भक्षयिष्यन्ति वित्ततो न शरीरत ॥ १ ॥

निर्वीर्या पृथिवी निरौषधिरसा नीचा महत्त्वं गता
राजानोऽर्थपरायणा प्रतिदिनं विप्रा विकर्मस्थिता ।
भार्या भर्तृषु बद्धवैरनिरता पुत्रा पितुर्द्वेषका
इत्थंभूतमिदं जगत्कलियुगं धर्मो वनं प्रस्थित ॥ २ ॥

॥ दम्भपद्धतिः ॥ ३० ॥

श्रुतदम्भ शमदम्भ स्नातकदम्भ समाधिदम्भश्च।
नि स्पृहदम्भस्य तुलां यान्ति तु नैते शतांशस्य ॥ १ ॥

लोभ पितातिवृद्धो जननी माया सहोदर कूट ।
भृकुटीरचना च प्रिया पुत्रो दम्भस्य हुंकार ॥ २ ॥"

मृद्बिन्दुलाञ्छितललाटभुजोदरोरु-
कण्ठोष्ठपृष्ठचुबुकोरुकपोलजानु ।
चूडाग्रकर्णकटिपाणिविराजमान-
दर्भाङ्कुर स्फुरति मूर्त इवैष दम्भ ॥ ३ ॥"

m Kalavilasa n Prabodhacandrodaya II 6
१ °वे°–S_1 २ मानुषान्–S_1 ३ हृदया –S1 ४ दविन्दु°–M

वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य निःशेषितं
ते ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्बर्हिभिः ।
तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-
र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥ ४ ॥[o]

गङ्गातुङ्गतरङ्गशीतलशिलाविन्यस्तभास्वद्बृसी-
संविष्टाः कुशमुष्टिमण्डितमहादण्डाः करण्डोज्ज्वलाः ।
पर्यायग्रथिताक्षसूत्रवलयप्रत्येकबीजाग्रह-
व्यग्राग्राङ्गुलयो हरन्ति धनिनां वित्तान्यहो दाम्भिकाः ॥ ५ ॥[p]

वेश्यावेश्मनि शीधुगन्धललनावक्त्रासवामोदनैः
नीत्वा निर्भरमन्मथोत्सवरसैरुन्निद्रचण्डाः क्षपाः ।
सर्वज्ञा इति दीक्षिता इति चिरात्प्राप्ताग्निहोत्रा इति
ब्रह्मज्ञा इति तापसा इति दिवा धूर्तैर्जगद्वञ्च्यते ॥ ६ ॥[q]

नास्माकं जननी तथोज्ज्वलकुला सच्छ्रोत्रियाणां कुले
व्यूढा काचन कन्यका किल मया तेनास्मि तातादिक ।
अस्मत्स्यालकभागिनेयदयिता मिथ्याभिशस्ता तत-
स्तत्संपर्कवशान्मया स्वगृहिणी प्रेयस्यपि प्रोज्झिता ॥ ७ ॥

॥ कर्मप्रशंसापद्धतिः ॥ ३१ ॥

इह यत् क्रियते कर्म परत्रैवोपभुज्यते ।
सिक्तमूलस्य वृक्षस्य फलं शाखासु दृश्यते ॥ १ ॥[r]

यथा छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ निरन्तरम् ।
तथा कर्म च कर्ता च संबद्धौ सर्वजन्तुषु ॥ २ ॥

अर्था गृहे निवर्तन्ते श्मशाने मित्रबान्धवाः ।
सुकृतं दुष्कृतं चैव गच्छन्तमनुगच्छति ॥ ३ ॥[s]

अदृष्टदर्शिभिर्मूढैः क्रूरैरिन्द्रियकैरपि ।
हसद्भिः क्रियते कर्म रुदद्भिरनुभूयते ॥ ४ ॥

o Bhallata p *Prabodhacandrodaya, II. 5*
q Prabodhacandrodaya, II 1
r Vyāsaśataka s. Mahābhārata
१. °स्तु मातुश्च ना°–M २. °स्तरत्नी°–S_1

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुविन्दति ॥ ५ ॥

अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
स्वं कालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुरा कृतम् ॥ ६ ॥

यं यमिच्छेद्यथाकामं तं तमेव तथाप्नुयात् ।
यदि न स्यात् पराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ७ ॥

न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
कर्मपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ८ ॥t

यः करोति नरः पापं न तस्यात्मा ध्रुवं प्रियः ।
आत्मनैव कृतं पापमात्मनैवोपभुज्यते ॥ ९ ॥

विपत्तौ किं विषादेन सम्पत्तौ च स्मयेन किम् ।
भवितव्यं भवत्येव कर्मणामीदृशी गतिः ॥ १० ॥

मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः स्वलंकृताः ।
वासः प्रासादपृष्ठेषु भवन्ति शुभकर्मणाम् ॥ ११ ॥

अन्यथा शास्त्रगर्भिण्या धिया धीरोऽर्थमीहते ।
स्वामिवत्प्राक्तनं कर्म विदधाति तदन्यथा ॥ १२ ॥

महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसन्धिषु ।
वहन्ति शिबिकामन्ये यान्त्यन्ये शिबिका गताः ॥ १३ ॥u

बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रसंभवाः ।
महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसन्धिषु ॥ १४ ॥

शयानं चानुशयति तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ १५ ॥

बहुशश्चाग्निसंक्रान्तं लोहं शुचितमं यथा ।
बहुदुःखाभिसंतप्तस्तथात्मा शोध्यते बलात् ॥ १६ ॥v

वृद्धिं हानिं सुखं दुःखं सच्चासच्चाभयं भयं ।
यौगपद्येन भुञ्जाना दृश्यन्ते कर्मसाक्षिणः ॥ १७ ॥

---

t. Vyasāśataka　u Viṣṇupurāṇa　v. Mahābhārata

१. °रा°–M. २. त्याः– M. ३ °ध°– S_1 ४ दर्श– S_1 ५ °भं°–M.
६. °न भयाभयम् M.

यो हि मोहाद्विषं पीत्वा नावगच्छति मानवः ।
परिणामे स वै मूढो जानीते कर्मणः फलम् ॥ १८ ॥

कस्य चिन्नहि दुर्बुद्धेश्छन्दतो जायते मतिः ।
यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ॥ १९ ॥

यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ।
एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ २० ॥

आजन्मनो विहितभक्तिरनन्यनाथः
सारथ्यकर्मणि च दक्षतया नियुक्तः ।
नाद्याप्ययपि चरणावरुणोऽपि सूर्या-
दपुण्यैर्विना नहि भवन्ति समीहितानि ॥ २१ ॥

किं करोति नरः प्राज्ञः प्रेर्यमाणः स्वकर्मभिः ।
प्रागेव हि मनुष्याणां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ॥ २२ ॥

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो
देवोऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः ।
तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे
यदस्मदीयं न हि तत्परेषाम् ॥ २३ ॥

नैवाकृतिः फलति नैव फलं न शीलं
विद्या न चापि न च यत्नकृतापि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु संचितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य समीहितानि ॥ २४ ॥

अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥ २५ ॥

नमस्यामो देवाननु हतविधेस्तेऽपि वशगा
विधिर्वन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
फलं कर्मायत्तं यदि किमपरैः किंच विधिना
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ २६ ॥

देवत्वमथ मानुष्यं पशुत्वं पक्षिता तथा ।
तिर्यक्त्वं स्थावरत्वं च याति जन्तुः स्वकर्मभिः ॥ २७ ॥
ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तः सदा संकटे

६ यत्र तु खलु– M

रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटने कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे§॥ २८ ॥

॥ विधिप्रशंसापद्धतिः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणः स्तम्बभावं वा स्तम्बस्य ब्रह्मतामपि ।
स्वेच्छया विदधानस्य नाति भारः पिनाकिनः ॥ १ ॥[w]

गुणाः खलु गुणा एव न गुणाः फलहेतवः ।
अर्थसंचयकर्माणि भाग्यानि पृथगेव हि ॥ २ ॥

आत्मायत्ते गुणाधाने नैर्गुण्यं वचनीयता ।
दैवायत्तेषु वित्तेषु पुंसः का नाम वाच्यता ॥ ३ ॥

करोतु नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।
फलं पुनस्तदेवास्य यद्विधेर्मनसि स्थितम् ॥ ४ ॥[x]

कर्तुमिष्टमनिष्टं वा कः प्रभुर्विधिना विना ।
कर्तारमन्यमारोप्य लोकस्तुष्यति कुप्यति ॥ ५ ॥[y]

साक्षान्मघवतः पौत्रः पुत्रो गाण्डीवधन्वनः ।
स्वस्रीयो वासुदेवस्य सं गृध्राः पर्युपासते ॥ ६ ॥

न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ॥ ७ ॥[z]

यो मे गर्भगतस्यापि वृत्तिं कल्पितवान् प्रभुः ।
शेषवृत्तिविधानाय स किं सुप्तोऽथवा मृतः ॥ ८ ॥

नीलकण्ठं समासाद्य वासुकिर्वायुभक्षणः ।
प्राप्यापि महतां स्थानं फलं भाग्यानुसारि यत् ॥ ९ ॥

अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।
सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यते ॥ १० ॥

---

§ Bhartrhari.

w. Mahābhārata x. Pañcatantra y. Vallabhadeva.

z. Mahābhārata.

१. रिष्टमनिष्टं वा— २. °भोजनः— M.

आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च ।
पञ्चैतान्यपि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः ॥ ११ ॥[a]

मनसापि यदस्पृष्टं दूरादपि यदुज्झितम् ।
तदप्युपायैर्विविधैर्विधिरिच्छन् प्रयच्छति ॥ १२ ॥[b]

तद्धनुस्तानि शस्त्राणि स रथस्ते च वाजिनः ।
सर्वमेकपदे नष्टं दानमश्रोत्रिये यथा ॥ १३ ॥

अन्नपानानि जीर्यन्ते यत्र भक्ष्याश्च भक्षिताः ।
तस्मिन्नेवोदरे गर्भे किं नाम न विजीर्यते ॥ १४ ॥[c]

न विधिं ग्रसति प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्रसते विधिः ।
विधिपर्ययोगतानर्थान् प्रज्ञया परिपश्यति ॥ १५ ॥

उपर्युपरि लोकस्य सर्वो भवितुमिच्छति ।
यतते च यथाशक्ति नच तद्वर्तते तथा ॥ १६ ॥

यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।
धातुरादेशमायान्ति तथा भूतानि भारत ॥ १७ ॥

शूरश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च नरा रणे ।
कालाभिपन्ना सीदन्ति यथा [१]सैकतसेतवः ॥ १८ ॥[d]

नैवार्थेन न कामेन विक्रमेण न चाज्ञया ।
शक्या दैवगतिर्लोके निवर्तयितुमुद्यता ॥ १९ ॥

संप्रयोज्य वियोज्यापि कामकारकरः प्रभुः ।
क्रीडते भगवान् भूतैः बालः क्रीडनकैरिव ॥ २० ॥

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥ २१ ॥

मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणम् ॥ २२ ॥

वैद्याश्च व्याधिताः सन्ति बलवन्तश्च दुर्बलाः ।
श्रीमन्तश्चापरे षण्डा विचित्रो विधिपर्ययः ॥ २३ ॥

---

a. Pañcatanta2 b Rudra c Mahābhārata, d Mudrā-Rākṣasa

१ °र्युं°– M. २. रणाजिरे M ३. वालुक M.
४. °शरीरोऽ M.

पिबन्ति मधु पद्मेषु भृङ्गाः केसरधूसराः ।
हंसाः शैवालमश्नन्ति धिग्दैवमसमञ्जसम् ॥ २४ ॥

दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।
एकादशचमूभर्ता यदेकाकी वनं गतः ॥ २५ ॥

सन्ति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिच्छताम् ।
धनानामिच्छतां नास्ति समृद्धानां विचेष्टताम् ॥ २६ ॥[e]

उत्पलस्यारविन्दस्य मत्स्यस्य कुमुदस्य च ।
एकयोनिप्रसूतानां तेषां रूपं पृथक् पृथक् ॥ २७ ॥[f]

प्राप्तव्यमेव प्राप्नोति गन्तव्यं चैव गच्छति ।
लब्धव्यं चैव लभते दुःखानि च सुखानि च ॥ २८ ॥[g]

सर्व एव महाभाग मद्रथं प्रति सोद्यमाः ।
तथापि पुंसां भाग्यानि नोद्यमा बुद्धिहेतवः ॥ २९ ॥[h]

कथं दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् ।
यस्य नु ग्रहणं किंचित्कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते ॥ ३० ॥[i]

औदासीन्यं दयालूनामर्थिनां भाग्यहीनता ।
न हि स्वमुखवैरूप्यं दर्पणस्यापराधतः ॥ ३१ ॥

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ ३२ ॥[j]

अलिरनुसरति परिमलं लक्ष्मीरनुसरति नयगुणसमृद्धिम् ॥
निम्नमनुसरति सलिलं विधिलिखितं बुद्धिरनुसरति ॥ ३३ ॥

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥ ३४ ॥[k]

रज्या दिशः प्रविसृताः सलिलं विषेण
खाता मही हुतभुजा ज्वलिता वनान्ताः ।
व्याधाः पदान्यनुसरन्ति गृहीतचापाः
कं देशमाश्रयतु यूथपतिर्मृगाणाम् ॥ ३५ ॥[l]

---

e. Mahābhārata f. PratāpaRudra. g Mahābhārata
h. Rāmāyana i. Rāmāyana (II 22, 21.) j Harsa.
k Māgha l. Bhallata.

१. °द्दा° M.. २ ग्याता M.

वाली यथा विनिहतः प्रथितप्रतापो
दग्धा यदेककपिना प्रसभं च लङ्का ।
तीर्णो यथा जलनिधौ रघुसेतुना च
मन्ये यथाभिलषितं तु फलं विधातुः ॥ ३६ ॥

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं
गजविहङ्गभुजङ्गमबन्धनम् ।
मतिमतां च समीक्ष्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ३७ ॥[m]

परीक्ष्य सत्कुलं शीलं विद्यां शौर्यं वयः शुभम् ।
विधिर्ददाति निपुणः कन्यामिव दरिद्रताम् ॥ ३८ ॥[n]

न केवलं मनुष्येषु दैवं देवेष्वपि प्रभुः ।
सति मित्रे धनाध्यक्षे चर्मप्रावरणो हरः ॥ ३९ ॥

दाता बलिर्याचनको मुरारिर्दानं मही वाजिमखस्य कालः ।
दातुः फलं बन्धनमेव जातं नमोऽस्तु दैवाय यथेष्टकर्त्रे ॥ ४० ॥

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ ४१ ॥

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा मूलतः कमलिनीं गज उज्जहार ॥ ४२ ॥[o]

यत्रानेकः क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको
यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।
इत्थं नेयौ रजनिदिवसौ लोलयन्द्वाविवाक्षौ
कालः कल्यो भुवनफलके क्रीडति प्राणिशारैः ॥ ४३ ॥[o]

पौलस्त्यः स किमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान्
काकुत्स्थेन कथं न हेमहरिणस्यासंभवो लक्षितः ।
अक्षाणां न युधिष्ठिरेण भवता दृष्टो विपाकः कथं
प्राज्ञानामपि दैववञ्चितधियां प्रायो मतिः क्षीयते ॥ ४४ ॥[p]

---

m Bhartrhari n Vallabhadeva o Bhartrhari.
p Suvarnavistara.

श्रीर्देवी जनकात्मजा दशमुखस्यासीद् गृहे रक्षसो
नीता चैव रसातलं भगवती पूर्वं त्रयी दानवैः।
गन्धर्वस्य मदालसां च तनयां पातालकेतुश्छलाद्
दैत्येन्द्रोऽपि जहार हन्त विषमा वामा विधेर्वृत्तयः ॥ ४५ ॥[q]

॥ दुर्विधिपद्धतिः ॥ ३३ ॥

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च य·।
द्वाविमौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति ॥ १ ॥

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलङ्करणं भुव·।
तदनु तत्क्षणभङ्गि करोति चेदहह कष्टमपण्डितता विधे ॥ २ ॥[r]

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणै सन्तापिते मस्तके
गच्छन्देशमनातपं द्रुतगतिस्तालस्य मूलं गतः।
तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिर·
प्रायो गच्छति यत्र दैवहतकस्तत्रैव यान्त्यापद· ॥ ३ ॥[s]

अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो
विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवया·।
अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरो-
र्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥ ४ ॥[t]

॥ मृत्युपद्धतिः ॥ ३४ ॥

श्व कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम्।
नहि प्रतीक्षते मृत्यु कृतं वा स्यान्न वाकृतं ॥ १ ॥[u]

यौवनस्थांश्च बालांश्च वृद्धान् गर्भगतानपि।
सर्वानाविशते मृत्युरेवंभूतमिदं जगत् ॥ २ ॥[१]

इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम्।
एवमीहा[३]समायुक्त कृतान्त कुरुते वशे ॥ ३ ॥

---

q Prabodhacandrodaya (III 4)
r Phalgubastini s Pañcatantra (Bhartrhari)
t Ruyyaka u Mahabharata

१ चास्य न वा S_1 २ कृत्य–S_2 ३ °क्षा°– S_1

मलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि ।
जरामृत्यू हि भूतानां खादितारौ वृकाविव ॥ ४ ॥[v]

न कालो दण्डमुद्यम्य शिरः कृन्तति कस्यचित् ।
कालस्य बलमेतावद्व विपरीतार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव पदे पदे ।
आसन्नपदतां याति मृत्युर्जन्तोर्दिने दिने ॥ ६ ॥

मातुलो यस्य गोविन्दः पिता यस्य धनञ्जयः ।
अभिमन्युर्वधं यातः कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ७ ॥[w]

गुणिनां हीनविद्यानां श्रीमतां क्षीणसम्पदाम् ।
कृतान्तपण्यशालायां समानः क्रयविक्रयः ॥ ८ ॥

तृष्णासूचिविनिर्भिन्नं सिक्तं विषयसर्पिषा ।
रागद्वेषानले तप्तं मृत्युरश्नाति मानवम् ॥ ९ ॥

परिविष्टे महापात्रे प्राणिभोज्ये समन्ततः ।
न ज्ञायते कथं कालः कस्योपरि विधास्यति ॥ १० ॥

मस्तकस्थायिनं मृत्युं यदि पश्येदयं जनः ।
आहारोऽपि न रोचेत किमुताकार्यकारिता ॥ ११ ॥[x]

मृत्युः शरीरगोप्तारं धनरक्षं वसुन्धरा ।
असतीव हसत्यन्तः स्वपतिं पुत्रवत्सलम् ॥ १२ ॥

बीजं पिता क्षेत्रमिदं च माता
वृष्टिश्च कर्माणि शुभाशुभानि ।
भूतानि सस्यप्रतिमानि लोके
जातानि जातानि लुनाति कालः ॥ १३ ॥

॥ धर्मसङ्करपद्धतिः ॥ ३५ ॥

स्वतो व्यवस्थाशून्यानां दशामिव मृगीदृशाम् ।
न नियन्ता रुचेर्भर्ता यद्यासां को नियामकः ॥
अश्रुतेनास्मृतेनान्धः साधयत्यपथेन यः ।
नीचोपसर्पणवशात्सम्पतेद्वंशवानपि ॥ १ ॥

---

v *Rāmāyaṇa* w. *Vyāsaśataka*
x Vyasaśataka y Brahmāṇḍapurāṇa
१ मृत्युर्हि— M २ °खा° M ३ वर°–S_1

स्थिरोन्नतिप्रमाणत्वाच्छाखाभिर्विततां द्विजाः (?)।
अवलम्ब्याग्रमान् कुर्युः कुलायं सुखमात्मनः ॥ २ ॥

विप्रः सुमनसो हित्वा भृङ्गवद्दानलिप्सया।
आश्रयेन् नृपमातङ्गान् सीदेच्छ्रुतिनिषेधतः ॥ ३ ॥

भोगो यस्य सदा हेयः प्रियः स्यान्नित्यमस्थितः।
स सर्वमङ्गलोपेतोऽप्यवश्यं स्यादकिञ्चनः ॥ ४ ॥

यत्र स्मृतेऽपि नारीणां निर्वृतिं लभते मनः।
स वर्षकोपमलानां सीमा पुरुष उच्यते ॥ ५ ॥

कलत्रहरणक्लेशात् खिन्नानामात्मनस्तनौ।
भर्तुमुत्सुकता नेष्टः सुदृशां सुधियामिव ॥ ६ ॥

भुवनोत्तरैकुल्यानां भोगेष्वव्यभिचारिणाम्।
के दाराणां प्रकृष्टानां न तृप्यन्ति कुटुम्बिनः ॥ ७ ॥

स्वे क्षेत्रभोगे प्रीतिर्या पर्यस्तकलमेखले।...

भूमिदेवाश्च देवाश्च नित्यमप्यमृताशनाः।
हीयन्ते स्वाधिकारात्ते ये सेवन्ते न वासवम् ॥ ८ ॥

वेदत्रयमयो यः स्यात् सोऽपि हीनः क्षणात् पतेत्।
स्वस्यैव...पीतायां वारुण्यां सत्पथाच्च्युतः ॥ ९ ॥

इनः स एव सेव्यो यः सालोकेन सुधामुचा।
द्विजेन्द्रमण्डलं क्षीणं समभयति संपदा ॥ १० ॥

अविवेकात्पीडयतां स्फीतमन्योन्यमण्डलम्।
कुचानां कुनृपाणां च पतनाय समुच्छ्रयः ॥ ११ ॥

बलिनापि धिग्द्विपे पुंसे कम्पनीयेत चेद्भुवि।
महत्त्वं प्राप्य सोऽल्पोऽपि विक्रमेण श्रियं हरेत् ॥ १२ ॥

यस्य राज्ञो न वसुधा सेव्या सुमनसां गणैः।
ध्रुवं बहुलदोषोत्थः क्षयः स्यात्तस्य मण्डले ॥ १३ ॥

यो हीनस्य प्रतापेन राजा सम्परिभूयते।
स तु न क्षत्रगोष्ठीषु तेजस्वीति प्रतीयते ॥ १४ ॥

इति पूर्वपश्चिमसमुद्राधीश्वरारिरायविभालवीरश्रीकम्पराजमहाप्रधानि-भारद्वाजवंशमौक्तिकायमाणरत्नाकरसुधाकर-माधवकल्पतरुसोदरर-सायणार्यविरचिते सुभाषितसुधानिधौ धर्मपर्व समाप्तम् ॥

१. °य° राज° S_1. २. °श° S_1. ३ ह्री° S_1. क्षी S_2.
४ महती–S_1. ५ राज्ये–S_1.

अर्थपत्र

विषयप्रतिज्ञापद्धतिः ॥ १ ॥

लक्ष्मीसरस्वतीकीर्तिविलासविहृतिस्थलम् ।
आचन्द्रतारकं जीयान्मन्त्री मायणसायणः ॥ १ ॥

लक्षणं भूमिपालस्य तत्प्रशंसाप्रसङ्गतः ।
अराजकं राजविद्याप्याज्ञा वृद्धानुसेवनम् ॥ २ ॥

जयाजयाविन्द्रियाणां विनयाविनयावपि ।
शक्तित्रयारिषड्वर्गसप्तव्यसनदर्पकाः ॥ ३ ॥

असूयासाहसौ मानप्रमादौ स्वापनिन्दनम् ।
पर्यायाद्राजवृत्तं दिनचर्या क्रमात् ॥ ४ ॥

आत्मरक्षा राज्यरक्षा तथा कण्टकशोधनम् ।
लोकानुरञ्जनं कीर्तिरकीर्तिः राजचाटवः ॥ ५ ॥

पुरोधाः दुष्पुरोधाश्च द्वास्थो वैद्यो भिषक्कविः ।
कुकविः काव्ययशसा चाप्यन्तरङ्गस्य निन्दनम् ॥ ६ ॥

पुत्रापुत्रौ च सञ्जातो दुर्जातो भृत्य एव च ।
असद्भृत्यश्च विश्वास्योऽविश्वास्यः सूदनायकः ॥ ७ ॥

मन्त्र्यमन्त्री धिया मन्त्रप्रशंसा मन्त्रभूरपि ।
मन्त्रकाल उपायाश्च सन्धिः सन्धयः परे च ॥ ८ ॥

असन्धयः सन्धिनिन्दा दूतादूतौ चरस्तथा ।
वैरविग्रहयानानि निमित्तमनिमित्तकम् ॥ ९ ॥

आसनं चाभियुक्तस्य प्रतीकारो द्विधाकृतिः ।
समाश्रयो राजलिपिकारः कायस्थनिन्दनम् ॥ १० ॥

गायकः स्वर्णकृन्निन्दा पैशुन्यं चाधिकार्यपि ।
दुष्टाधिकारी सन्मित्रममित्रं कोशसङ्ग्रहः ॥ ११ ॥

कोशहान्यर्थशास्त्रार्थनिन्दा राष्ट्रगुणास्तथा ।
दुर्गसेनान्यसेनानी रथसारथिवारणाः ॥ १२ ॥

---

१ °पुत्रावस – S_1 २ °स°— S_1 ३ स्तथा – S_1

अश्व पदातिर्वीरो च वीरवादस्तथा रणम् ।
कूटयुद्ध धीरभीरू मानी मानविहीनका ॥ १३ ॥
वीरपत्नीप्रलापश्चाभयदान महान् लघु ।
कृतघ्नोदारकृपणा प्रशसा निन्दन श्रिय ॥ १४ ॥
राजसेवाप्रशसा तन्निन्दा दारिद्र्यदूषणम् ।
आशातृष्णार्थनासद्गुणदोषा प्रकीर्तिता ॥
सामान्यान्यापदेशो च सङ्कीर्ण चार्थपर्वणि ॥ १५ ॥

॥ *राजलक्षणपद्धतिः ॥ २ ॥

पुत्रा इव पितुर्गेहे विषये यस्य मानवा ।
निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तम ॥ १ ॥
अगूढविभवा यस्य (पु ? पौ) रा राष्ट्रनिवासिन ।
नयापनयवेत्ता य स राजा राजसत्तम ॥ २ ॥
यस्य वृत्त नमस्यन्ति स्वर्गस्थस्यापि मानवा ॥
पौरजानपदा सर्वे स राजा राजसत्तम ॥ ३ ॥
प्रजा यस्य विवर्धन्ते सरसीव महोत्पलम् ।
स राजा सर्वसुखद स्वर्गलोके महीयते ॥ ४ ॥

॥ राजप्रशंसापद्धतिः ॥ ३ ॥

राजान प्रथम विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।
राजन्यसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ १ ॥
पर्जन्य इव भूतानामाधार पृथिवीपति ।
विकलेऽपि हि पर्जन्ये जीव्यत न तु भूपतौ ॥ २ ॥
यस्य प्रसादे पद्मास्त विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि स ॥ ३ ॥
माता पिता गुरु शास्ता वह्निर्वैश्रवणो यम ।
सप्त राजगुणानेतान् मनुराह प्रजापति ॥ ४ ॥

* only from Saṅgraha

१ °निन्दा S_1 २ °निवसिष्यन्ति–S_2

एकस्य हि प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसीदति ।
व्याकुलेनाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयम् ॥ ५ ॥

राजमूलो महाराज[1] धर्मो लोकस्य रक्षते ।
प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम् ॥ ६ ॥

पिता हि राजा लोकस्य प्रजानामनुकम्पिता ।
संभावयति मातेव दीनमभ्युपपद्यते ॥ ७ ॥

गुरुर्धर्मोपदेशेन शास्ता च परिपालनात् ।
दहत्यग्निरिवानिष्टान् दमयत्यहितांस्तथा ॥ ८ ॥

बालोऽपि नावमन्तव्यो राजा पथ्यं प्रतीच्छता ।
वह्निः स्फुलिङ्गमात्रोऽपि दहेद्ग्राममुपेक्षित ॥ ९ ॥

बुद्धिशास्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंवृतिकञ्चुकः ।
चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥ १० ॥

अष्टानां लोकपालानां सम्भवत्यंशतो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ११ ॥[a]

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूपतिः ।
महती देवता ह्येष नररूपेण तिष्ठति ॥ १२ ॥

तेजसा सह जातानां वयः कुत्रोपयुज्यते ।
बालस्यापि रवेः पादाः पतन्त्युपरि भूभृताम् ॥ १३ ॥

स्तैर्वनाक्षिप्यते धूर्तैर्हास्यैर्नाक्षिप्यते विटैः ।
छन्देन लङ्घ्यते भृत्यैर्भूभृन्मेरुरिवाचलः ॥ १४ ॥

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥ १५ ॥

द्वि शरं न [illegible] सन्धत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान् ।
द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ १६ ॥

राजास्य जगतो हेतुर्वृद्धेर्वृद्धाभिसम्पदः ।
भयमतन्द्रतनः प्रसादाद्व दस्तोषणे ॥ १७ ॥

---

[1] °त्य°—S1

[a] Manu

गोप्तागार कोशगृहं पुण्यश्लोक पुरूरवा ।
हस्ते दक्षिणमेवासौ ब्राह्मणानाममन्यत ॥ १८ ॥

निवासवृक्ष साधूनामापन्नानां परा गति ।
आर्तांना संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ॥ १९ ॥

प्रियवादी च भूताना सत्यवादी च राघव ।
बहुश्रुतानां वृद्धाना ब्राह्मणानामुपासिता ॥ २० ॥

अतिसाहसिक श्रीमान् मन्त्रिणस्त न्यरूपयन् ।
विनीत गुरवो जिग्युर्धूर्तमन्त पुराङ्गना ॥ २१ ॥

येन येन वियुज्यन्ते प्रजा स्निग्धेन बन्धुना ।
स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ २२ ॥[b]

तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन
तेन घ्नता विघ्नभय क्रियावान् ।
तेनास्त लोक पितृमान् विनेत्रा
तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥ २३ ॥[c]

कालो वा कारण राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ २४ ॥

॥ असद्राजपद्धतिः ॥ ४ ॥*

उद्वेजनीयो भूताना नृशस पापकर्मकृत् ।
त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोऽपि न तिष्ठति ॥ १ ॥[d]

अपुष्पमिव माणिक्यमसत्तमिव च द्विपम् ।
अशूर पार्थिवं लोके जात्यमप्यवमन्यते ॥ २ ॥

प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणै ।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ ३ ॥[e]

अपन्थानं तु गच्छन्त सोदरोऽपि विमुञ्चति ।
यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ॥ ४ ॥[e]

---

b Kalidāsa, Sakuntala

c Kalidasa d Rāmāyana e Mahābhārata

* Rajalaksana and Rajapraśamsā are missing in M.

भूर्भर्तुर्भूषणं नास्ति प्रजानामिव रञ्जनम् ।
अन्यथापि नरस्येव किरीटमण्यादिकम् ॥ ५ ॥

अनात्मवाञ्श्रेयद्वेषी वर्धयन्नरिसम्पदम् ।
प्राप्यापि महदैश्वर्यं सह तेन विपद्यते ॥ ६ ॥f

राजोद्रिक्तः श्रियामूढो योऽतिक्रामति मन्त्रिणम् ।
अचिरात् तं वृथाभिन्त्रे वशे कुर्वन्ति शात्रवम् ॥ ७ ॥

सर्वातिशङ्की नृपतिर्यश्च सर्वहरो भवेत् ।
स क्षिप्रमनृजुर्लुब्धः स्वजनेनैव बाध्यते ॥ ८ ॥

प्रसादो निष्फलो यस्य कोपश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ ९ ॥

अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् ।
वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमिव द्विपाः ॥ १० ॥

तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् ।
व्यसने सर्वभूतानि नाभिधावन्ति पार्थिवम् ॥ ११ ॥

प्रजापीडनसन्तापसमुद्भूतो हुताशनः ।
राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान् नादग्ध्वा विनिवर्तते ॥ १२ ॥g

अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ १३ ॥h

दुर्विनीते ॥ नृपतावकाले म्रियते जनः ।
राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजास्तैरविधिपालिताः 3 ॥ १४ ॥i

भोगोत्कर्षाद्विवेकेन क्षयं यान्ति क्षितीश्वराः ।
दृप्तोऽतिहर्षाद्वृष्णीनां तृणाग्रघसमुद्भवः ॥ १५ ॥j

तदेतत्काकतालीयं तदेतच्च घुणाक्षरम् ।
यदपथ्यभुजामायुर्यदनीतिमतां श्रियः ॥ १६ ॥k

---

(१) भू.स द्रू॰-M (२) ॰नय-MS (३) ॰नि॰M
(४) ॰मन्त्रावेशे M. (५) ॰र्ग्निविधि॰-M

f Kāmandaka g Mahābhārata.
h Manu i Rāmāyana
j Harivamśa k. Sṛṅgāra-Prakāśa

व्यालाः सुखेन सेव्यन्ते वातोद्धूताश्च वह्नयः ।
न तु नित्यमदाध्माता राजानः कुटिलाशयाः ॥ १७ ॥[l]

उच्छास्त्रं पदविन्यासं सहसैव समापतन् ।
नृपः शत्रुमुखग्रासमगत्वा न निवर्तते ॥ १८ ॥

यः कोशमेव पुष्णाति त्यागभोगपराङ्मुखः ।
केवलं राज्यवाणिज्यं स करोति नराधिपः ॥ १९ ॥

व्यसनैरेवाध्माताः शृण्वन्ति वचांसि पापमित्राणाम् ।
उद्भूतारिभ्यो ह्यपथ्यमेवाधिकं स्वदते ॥ २० ॥

अव्यवसायिनमलसं दैवपरं पुरुषकारपरिहीणम् ।
वृद्धमिव पतिं कन्या नेच्छत्युपगूहितुं लक्ष्मीः ॥ २१ ॥

सदनुशासनमाश्रितभरणं च राजचिह्नानि ॥
अभिषेकपट्टबन्धौ वालव्यजनं व्रणस्यापि ॥ २२ ॥

अहित हितबुद्धिरल्पधैर्यमन्वेत मतानि मन्त्रिणाम् ।
चपलं सहसैव सम्पनकारिरुद्धालिहत पतत्यधः ॥ २३ ॥

शक्तिरर्थपतिषु स्वयमह प्रेम कारयति वा निरत्ययम् ।
कारणद्वयमिदं निरस्यतः प्रार्थनाधिकबले विपत्फला ॥ २४ ॥

न नटा न विटा न गायका न च सभ्येतरवादचुञ्चवः ।
नृपमीक्षितुमत्र के वयं स्तनभारानमिता न योषितः ॥ २५ ॥[n]

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।
मोहात् समाक्षिपति जीवितमप्यकाण्डे
कष्टो मनोभव इवेश्वरदुर्विदग्धः ॥ २६ ॥[o]

नृपः कामासक्तो न गणयति धर्मं न च हितं
यथेष्टं स्वच्छन्दः प्रतिचरति मत्तो गज इव ।
ततो मानाध्मातः पतति स यदा शोकगहने
तदा भृत्ये दोषान् क्षिपति न निजं वेत्त्यविनयम् ॥ २७ ॥[p]

---

l Bṛhatkathā m Kāmandaka
n Bhartṛhari o Harṣacarita p (SBhg) Pañcatantra
(१) °म –M (२) °व°–M (३) वापि –M

रक्षा न क्षमते क्षिपत्यपि करं शिक्षागुणे क्षुभ्यति
प्रद्वेष्टि स्वजनं त्यजत्यपि नयं गृह्णाति मार्गस्थितम् ।
भूतिं नेच्छति यच्छति प्रतिभयं दुर्वं मना गच्छति
क्रूरार्थे विनयाङ्कुशं न सहते भूपालमत्तद्विप ॥ २८ ॥

स्वैरं मदानलज्वालाद्रप्येक्ष्य परुषं रटन् ।
उत्पाताभ्रवदाशानां निराधाय दुरीश्वर ॥ २९ ॥

भिक्षाशनो विषाशी च यस्य स्वशक्तिनिन सदा ।
तस्य किंपुरुषा कुर्युरपदानस्य कीर्तनम् ॥ ३० ॥

न तमुग्रं प्रभु प्राप्य विश्वस्य रतिरुल्लसेत् ।
येन कामोऽपि दह्येत भूरिस्नेहेन चक्षुषा ॥ ३१ ॥

स्तब्धस्य नश्यति यशो विषमस्य मित्रं
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्म ।
विद्याफलं व्यसनिनं कृपणस्य सौख्यं
राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ ३२ ॥

अवज्ञानाद्राज्ञो भवति मतिहीन परिजन-
स्ततः स्वप्राधान्यान्न व्रजति न समीपं बुधजन ।
बुधैस्त्यक्ते राज्ये भवति नहि नीतिर्गुणवती
विपन्नाया नीता सकलमवशं सीदति जगत् ॥ ३३ ॥

॥ अराजकपद्धतिः ॥ ५ ॥

राजा चेन्न भवेल्लोके पृथिव्यां दण्डधारक ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तर ॥ १ ॥

अराजकेषु दुष्टेषु धर्मो नहायतिष्ठते ।
परस्परं च बाधन्ते सर्वथा धिगराजकम् ॥ २ ॥[q]

नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वन ।
अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ३ ॥

विप्रोषितकुमारं तद्राज्यमस्तामितेश्वरम् ।
रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥ ४ ॥

---

q Manu

राज्ञा शून्या कुमारैश्च चोरभोग्यामवन्मही ।
केवलासुरभोग्येव सन्ध्या चन्द्रार्कवर्जिता ॥ ५ ॥

नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते ॥ ६ ॥

यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम् ।
अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ ७ ॥[r]

यः स्याद्राजको लोकश्चक्षुष्मानपि सोऽन्धकः ।
तं विना यन्न शक्नोति कृत्याकृत्यनिरीक्षणम् ॥ ८ ॥

सिंहशून्यमिवारण्यं चन्द्रशून्यमिवाम्बरम् ।
अर्कशून्यमिवाहः स्याद्राजशून्यं महीतलम् ॥ ९ ॥[s]

आज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च वाचि प्रतिष्ठिता ।
यत्ते ब्रुयुरसत्सद्वा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥ १० ॥

॥ राजविद्यापद्धतिः ॥ ६ ॥

आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं च पार्थिवः ।
तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद्विनयान्वित ॥ १ ॥

आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ ।
अर्थानर्थौ वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ॥ २ ॥[t]

॥ आज्ञापद्धतिः ॥ ७ ॥

एतदर्थं हि राजानः प्रशंसन्ति वसुन्धराम् ।
यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ १ ॥[u]

राजा रजतरूपेण न भुङ्क्ते कनकौदनम् ।
आज्ञासिद्धिरसिद्धा चेत् किं फलं नृपजन्मनः ॥ २ ॥[v]

---

r Rāmāyana. s. Cākṣuṣya t Kāmandaka.
u Rāmāyana. v Bhāravi.
(१) ˚म˚–M.

*न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनुः
कृतं न वा कोपविजिह्ममाननम् ।
गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते
नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ॥ ३ ॥[w]

॥ वृद्धसेवापद्धतिः ॥ ८ ॥

स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानि च ।
गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किंचिदपि दुर्लभम् ॥ १ ॥

स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ।
अस्वाधीनं कथं देवं प्रकारैरनुराध्यते ॥ २ ॥

तिष्ठन् भाति पितु पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा
यत्त संवाहयत सुखं हि चरणौ तातस्य किं राज्यके ।
किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुक्तोज्झिते या गुरो-
रायास[1] खलु राज्यमुज्झितगुरोस्तत्रास्ति कश्चिद्गुण ॥ ३ ॥[x]

॥ जितेन्द्रियपद्धतिः ॥ ९ ॥

प्रकीर्णे विषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनम् ।
ज्ञानाङ्कुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदन्तिनम् ॥ १ ॥[y]

लोकाधारा[2] श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहा ।
तिष्ठन्त्यापि इवाधारे चिरमात्मनि संस्कृते[3] ॥ २ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एकैकमलमेतेषां विनाशप्रतिपत्तये[3] ॥ ३ ॥

यथाम्भसि प्रसन्ने तु रूपं पश्यति चक्षुषा ।
तद्वत् प्रसन्नेन्द्रियवान् ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ ४ ॥

---

* 5th verse in अराजकपद्धति of S₁

ʷ Lacuna in M

w Bhāravi x Nāgānanda y Kāmandaka

(१) घ्रागि–S₁ (२) °हि ?° M (३) °वुद्दे–M (४) हृद्°–M

जीयन्तां दुर्जया एव विषयश्चक्षुरादय ।
जितेषु ननु लोकोऽयं तेषु कृत्स्नतया जित ॥ ५ ॥[z]

अजितेन्द्रियवर्गस्य नाचारेण भवेत् फलम् ।
केवल देहखेदाय दुर्भगस्य विभूषणम् ॥ ६ ॥

तस्य राज्ञ स्थिरेव श्रीर्यदि स्याद्विजितेन्द्रिय ।
गजस्नानमिवाचारस्तस्य यो ह्यजितेन्द्रिय ॥ ७ ॥[a]

राज्ञां मदद्विपो नेय शमालाननिलीनताम् ।
शमित शोरिणा वाणवर्षाग्निर्धूमधारया ॥ ८ ॥[b]

गिरीन्द्रशिखराकारो लीलयोन्मूलितद्रुम ।
करिणीस्पर्शसंमोहाद्बालान याति वारण ॥ ९ ॥

गन्धलुब्धो मधुकरो दानासवपिपासया ।
अभ्येत्य सुरसंचारां गजकर्णझलज्झलाम् ॥ १० ॥[c]

स्निग्धदीपशिखालोकविलोभितविलोचन ।
मृत्युमृच्छत्यसन्देहात् पतङ्ग सहसा पतन् ॥ ११ ॥

दूरेऽपि हि भवन् ह्यगाधे सलिले पतन् ।
मीनस्तु सामिष लोहमास्वादयति मृत्यये ॥ १२ ॥[c]

इन्द्रियाण्येव तत्सर्व यत्स्वर्गनरकावुभौ ।
निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १३ ॥[d]

कुमुदान्येव शशाङ्क सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।
वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्ति ॥ १४ ॥[e]

रथ शरीर पुरुषस्य दृष्ट
आत्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वा ॥
तैरप्रमत्त कुशल सदश्वै
र्दान्तै कृती याति पद स धीर ॥ १५ ॥

---

z Kamandaka a Rājaga b Caksusya
c Kamandaka d Mahabharata e Sakuntala

(१) ˚शन˚–M (२) ˚योग˚–M (३) ˚द्वि˚–M
(४) चरन्–M (५) ˚ति–S_2, ˚तै˚ S_1 (६) ˚सन्तोष˚–S_1

शुचिर्वालतृणाहारो विदूरक्रमणक्षमः।
लुब्धकाद् गीतलोभेन मृगो मृगयते वधम् ॥ १६ ॥

कुरङ्गमातङ्गपतङ्गमीनभृङ्गा हताः पञ्चभिरेव पञ्च।
एकः प्रमाथी स कथं न वध्यो यस्यां हताः पञ्चभिरेव पञ्च ॥ १७ ॥[f]

क्व चिराय परिग्रहः श्रियां
क्व च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता।
शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियै-
रसुरक्ष्या हि बहुच्छलाः श्रियः ॥ १८ ॥[g]

अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः।
अतः सोऽभ्यन्तरानित्यं षड्रिपूनजयद्रिपून् ॥ १९ ॥

अरिषड्वर्गं पर्यायमस्यास्तानि पदानि षट्।
तेषामेकमपि छिन्दन् छिन्द्येव भ्रमरीश्रियम् ॥ २० ॥

॥ अजितेन्द्रियपद्धतिः ॥ १० ॥

यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्शिना।
आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोडुराट् ॥ १ ॥

पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम्।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ २ ॥

अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः।
इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद् भ्रश्यते हि सः ॥ ३ ॥[h]

धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः।
श्रीप्राणराज्यलाभेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ४ ॥

एकस्यापि न यः शक्तो मनसः संनिबर्हणे।
महीं सागरपर्यन्तां स कथं विजिगीषते ॥ ५ ॥[i]

दुरासदानरीनुग्रान् धृतेर्विश्वासजन्मनः।
भोगान् भोगानिवाहेयानध्यास्यापन्न दुर्लभा ॥ ६ ॥[j]

f Mahābhārata g Bhāravi.
h Mahābhārata i Kāmandaka. j. Bhāravi
(१) 'धि'—M

अनर्थमर्थत पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थत ।
इन्द्रियै प्रसृतो बाल सुदु ख मन्यते सुखम् ॥ ७ ॥

अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते ।
अजितात्मा जितामात्य सोऽवश परिहीयते ॥ ८ ॥

काम क्रोधश्च लोभश्च मोहो हर्षो मदस्तथा ।
षड्वर्गमुत्सृजेदेन यस्मिंस्त्यक्ते सुखी नृप [1] ॥ ९ ॥

दाण्डक्यो नृपति कामात् क्रोधाच्च जनमेजय ।
लोभादैलस्तु राजर्षिर्वातापिर्दर्पतोऽसुर [2] ॥ १० ॥

पौलस्त्यो राक्षसो मानान्मदाद्दम्भोद्भवो नृप ।
प्रयाता निधन ह्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिता ॥ ११ ॥k

सप्त दोषा सदा राज्ञा हातव्या विजिगीषुणा ।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति दृढमूलाश्च पार्थिवा ॥ १२ ॥

॥ विनयपद्धतिः ॥ ११ ॥

नयस्य विनयो मूल विनय शास्त्रनिश्चय ।
विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्त शास्त्रमृच्छति ॥ १ ॥k

आत्मानं प्रथम राजा विनयेनोपपादयेत् ।
ततोऽमात्यास्तत पुत्रान् ततो भृत्यास्तत प्रजा ॥ २ ॥k

इय हि लोकव्यतिरेकवर्तिनी
 स्वभावत पार्थिवता समुद्धता ।
बलात्तदेना विनयेन योजयेत्
 नयस्य वृद्धौ विनय पुर सर ॥ ३ ॥k

शास्त्राय गुरुसयोग शास्त्र विनयवृद्धये ।
विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ ४ ॥k

k Kāmandaka
(१) °मनान्म° M (२) मर्वश –M (३) मा°–M (४) °ष°–

परां विनीतः समुपैति सेव्यतां
महीपतीनां विनयो विभूषणम्।
प्रवृत्तदानो मृदुसञ्चरत्करः
करीव भद्रो विनयेन शोभते ॥ ५ ॥[l]

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥ ६ ॥[m]

पभवः खलु कोशदण्डयोः
कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः।
स विधेयपदेषु दक्षतां
नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ ७ ॥[m]

॥ अविनयपद्धतिः ॥ १२ ॥

अविनयरतमादराद्दृते वशमवशं हि नयन्ति शत्रवः।
श्रुतविनयनिधिं समाश्रितस्तनुरपि नेति पराभवं क्वचित् ॥ १ ॥[n]

॥ उत्साहपद्धतिः ॥ १३ ॥

उत्साहो बलवान्आर्य्यो नास्त्युत्साहात्परं बलम्।
उत्साहारम्भमात्रेण जायन्ते सर्वसम्पदः ॥ १ ॥[o]

योजनानां सहस्रं तु शनैर्याति पिपीलिका।
अगच्छन्वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥ २ ॥

लर्थीयः प्राज्यं वा फलमभिमुखं यातु मनसा
निरीहेण स्थातुं क्वचिदपि न युक्तं मतिमता।
कुलालो दण्डेन भ्रमयति न चेच्चक्रमनिशं
शरावः कुम्भो वा न हि भवति सत्यामपि मृदि ॥ ३ ॥

l Kāmandaka m. Bhāravi n. Kāmandaka.
o Rāmāyana
(१) °प°–M (२) °क्षि°–S1

यस्य स्यादुद्यमे चित्तं नित्यमुत्साहसंमितम् ।
उत्साहशक्ति सा ज्ञेया नृपाणां भूतिमिच्छताम् ॥ ४ ॥p

॥ प्रभुशक्तिपद्धतिः ॥ १४ ॥

आज्ञारूपेण या शक्ति सर्वेषां मूर्धनि स्थिता ।
प्रभुशक्तिर्हि सा ज्ञेया प्रभावमहितोदया ॥ १ ॥p

॥ मन्त्रपद्धतिः ॥ १५ ॥

कामक्रोधभयादन्यैर्लोभ्यमानो न लुभ्यति ।
यया शक्त्या युतः कार्यं मन्त्रशक्तिस्तु सा स्मृता ॥ १ ॥p
प्रभावोत्साहशक्तिभ्यां मन्त्रशक्तिस्तु शस्यते ।
प्रभावोत्साहवान् काव्यो जितो देवपुरोधसा ॥ २ ॥q

॥ कामजयपद्धतिः ॥ १६ ॥

न हि कामात्मना राज्ञा सततं शठबुद्धिना ।
नृशंसेनातिलुब्धेन शक्यं पालयितुं प्रजाः ॥ १ ॥

कामा मनुष्यान् प्रसजन्त एव
धर्मस्य ये विघ्नकरा नरेन्द्र ।
पूर्वं नरस्तान्मतिमान् विनिघ्नन्
लोके प्रशंसां लभतेऽनवद्याम् ॥ २ ॥

॥ क्रोधप्रशंसापद्धतिः ॥ १७ ॥

चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् ।
सागरं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवङ्गमाः ॥ १ ॥r
न स सङ्कुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ।
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ २ ॥r

---

* From Avinaya Paddhati to Kamajaya Paddhati found only in Sangraha
p Mana q Kamandaka r Ramayana
(१) मानता –S[1]

उदाहरणमाशीःषु प्रथमे ते मनस्विनाम् ।
शुष्केऽशनिरिवामर्षो यैररातिषु पात्यते ॥ ३ ॥s

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति
यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा
भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ४ ॥t

मथ्नामि कौरवशतं समरं न कोपात्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥ ५ ॥u

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥ ६ ॥u

यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥ ७ ॥u

॥ क्रोधनिन्दापद्धतिः ॥ १८ ॥

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ।
होतारमपि जुह्वन्तं स्पृष्टो दहति पावकः ॥ १ ॥v

क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।
क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥ २ ॥

नावाच्यमस्ति क्रुद्धस्य नाकार्यं विद्यते तथा ।
वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित् ॥ ३ ॥w

---

s Bhāravi t Kālidāsa u Bhatta Nārāyana
v Vallabhadeva w Rāmāyana
(१) °रेण°-M (२) °ति° (३) पापानि कुरुते-M. (४) °ाद्–M.

हिंस्यात् क्रोधादवध्यांश्च वध्यान् संपूजयेदपि।
आत्मानमपि वा क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ [redacted] ॥

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः।
प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः ॥ ५ ॥

अविधेये जने पुंसां कोपः किमिति कारणम्।
विधेयेऽपि च कः कोपस्तन्निवेदितजीविने ॥ ६ ॥[x]

न पूतो न तपस्वी च न यज्वा न च धर्मभाक्।
क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न हि ॥ ७ ॥

यः समुत्पतितं क्रोधं दैन्यं वा न नियच्छति।
नश्यते स श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ८ ॥

पुत्रो भृत्यः सुहृन्मित्रं भार्या धर्मश्च सत्यता।
तस्यैतानपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ॥ ९ ॥

अपकारिणि कोपश्चेत् कोपे कोपः कथं न जायेत।
धर्मार्थकाममोक्षप्राणयशोहारिणि क्रूरे ॥ १० ॥[y]

निर्दहति कुलमशेषं ज्ञातीनां वैरसम्भवः कोपः।
नगमिव घनपवनाहततरुचयसंघट्टसम्भवो दहनः ॥ ११ ॥

यत् क्रोधनो यजते यद्ददाति
यद्वा तपस्तप्यते[1] यज्जुहोति।
वैरोचनिर्यस्तद्धरते च सर्वं
मोघः श्रमो भवति क्रोधनस्य ॥ १२ ॥[z]

बलवानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः।
क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसम्पदः ॥ १३ ॥[a]

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरं रोषमयं धिया पुरः।
अविभिद्य निशाकृतं तमः प्रभया नांशुमताप्युदीयते ॥ १४ ॥[a]

x. Vallabhadeva. y. Sundarapāṇḍya. z. Mahābhārata.
a. Bhāravi.
(१) ° ति °–M.

॥ लोभपद्धतिः ॥ १९ ॥

मन सङ्कल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभि ।
विद्ध पतति लोभाग्नो ज्यातिर्लोभात् पतङ्गवत् ॥ १ ॥

अक्षमा श्रीपरित्याग [1]ह्रीनाशोऽथ धनक्षय ।
अभिध्याताज्ञता चैव सर्वं लोभात् प्रवर्तते ॥ २ ॥

न हि पूरयितु शक्य लोभ प्रीत्या कथञ्चन ।
नित्यगम्भीरतोयाभिरापगाभिरिवाम्बुधि ॥ ३ ॥

सुमहन्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो बहुश्रुता ।
छेत्तार सशयाना च क्लिश्यन्ते लुब्धबुद्धय ॥ ४ ॥

दानार्हेष्वप्रदातृत्वमकारणधनग्रह ।
लोभमाहुर्महानर्थं तस्मात् त परिवर्जयत् ॥ ५ ॥

यथाग्नि स्वयमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।
तथा कृतात्मा लाभेन सहजेन विनश्यति ॥ ६ ॥

भूतिलोभाभिभूतस्य भूभर्तुर्भूरिदु सदा ।
लुब्ध प्राप व्यथा शुक्र पिनाकिजठरालये ॥ ७ ॥

सन्त्येते मदवान्तिनो मदजलप्रम्लानगण्डस्थला
वातव्यायतपातिनश्च तुरगान् भूयोऽपि लप्स्येऽपरान् ।
एतल्लब्धमिद लभे पुनरिद लब्धेत्यभिध्यायता ।
चिन्ताजर्जरचेतसा बत नृणा का नाम शान्ते कथा ॥ ८ ॥

यथा निस्य समुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।
तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ९ ॥

॥ स्त्रीनिन्दापद्धतिः ॥ २० ॥

न स्त्रीभ्य किंचिदन्यद्वै पापीयस्तरमस्ति वै ।
स्त्रियो हि मूल दोषाणा तथा त्वमपि वेत्थ ॥ १ ॥

न स्वप्नेन जयेन्निद्रा न कामेन स्त्रिय जयेत् ।
नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरा जयेत् ॥ २ ॥[d]

---

c Mahābharata d Mahabbhārata (SBh 9)

(१) श्री°

प्रायेण धनिनां दारा बह्वो निरवग्रहा ।
बाह्ये सत्युपभोगेऽपि निर्विलम्भा बहिर्मुखा ॥ १५॥

मन प्रह्लादयन्तीभि मन्द यान्तीभिरप्यलम् ।
महान्तोऽपि च भिद्यन्ते स्त्रीभिरद्रिरिवापगा ॥ १६ ॥

श्रुतस्य रक्षा सततामियोग
कुलस्य वित्त पुरुषस्य विद्या ॥
राज्ञोऽप्रमाद प्रशमा धनस्य
स्त्रीणा तु रक्षा न हि जातु जाने ॥ m॥ १७ ॥

शक्या वन्यकरी विभिन्नकरट कुन्ते प्रति यूहितु
शक्या नीतिबलाश्रयेन रिपव छत्रेण सूर्यातप ।
शक्यो वारयितु वैलेन हुतभुक् मन्त्रप्रयोगैरहि
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहित स्त्रीणा तु नास्त्यौषधम् ॥ १८ ॥

॥ द्यूतपद्धतिः ॥ २१ ॥

बहूनि धर्मशास्त्राणि पठन्ति द्विजसत्तमा ।
तपु चिन्त्विन्दि दृढ द्यूत जीयेन यत्पर ॥ १ ॥

किं स द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद ।
द्यूतेन बहवो दोषास्तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ॥ २ ॥

द्यूतादनर्थ संरम्भा द्यूतात् स्नेहक्षयो महान् ।
पैक्षाणा चापि महता द्यूताद्भेद प्रवर्तत ॥ ३ ॥n

धनक्षय शिष्टगर्हा सदाचारविवर्जनम् ।
शत्रुभि पीडन चैव द्यूतासक्तधिया नृणाम् ॥ ४ ॥

नलश्च राजा द्यूतेन हृत राज्य महोदय ।
धर्मदारान्परि यज्य परद्वार्स्थरतोऽभवत् ॥ ५ ॥

पाण्डवा धर्मराजस्तु लोकपाल इवापर ।
स्वराज्य धनमक्षय्य पणमेकममन्यत ॥ ६ ॥o

---

m Vallabhadeva n Kamandaka o Caksusiya
(१) °हम्बा–M (२) राना–S[1] (३) न–S[2]
(४) °संपन्नो–M (५) अ°– M (६) °र°–S[1]

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताक्षैस्तदा तेन नूनं तदपि हारितम् ॥ ७ ॥[p]

दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा राज्यमात्मा वयं वधूः ।
नीतानि पणतां नूनमीदृशी भवितव्यता ॥ ८ ॥[p]

धननाशोऽसुखं चैव पुत्रदाराविभर्त्सनम् ।
शत्रुभिः पीडनं चैव द्यूतासक्तधियां नृणाम् ॥ ९ ॥

॥ मृगयागुणाः ॥ २२ ॥

यदि घातयते कश्चित् पापसत्त्वं प्रजाहितम् ।
सर्वसत्त्वहितार्थाय न तेनासौ विहिंसकः ॥ १ ॥

द्वीपिनं शरभं सिंहं व्याघ्रं कुञ्जरमेव च ।
महिषं वानरं चैव सूकरश्वानपन्नगान् ॥ २ ॥

गोब्राह्मणहितार्थाय बालस्त्रीरक्षणाय च ।
वृद्धातुरपरित्राणे यो हिनस्ति स धर्मवित् ॥ ३ ॥

निर्मानुषामिमां सर्वं मृगा हीच्छन्ति मेदिनीम् ।
भक्षयन्ति च सस्यानि शासितव्या नृपेण ते ॥ ४ ॥

या वै शत्रुवधे वृत्तिः सा मृगाणां वधे स्मृता ।
अमाययाप्यच्छलेन मृगाणामिषुधारिभिः ॥
स्वर्गं मृगाश्च गच्छन्ति स्वयं नृपतिना हताः ॥ ५ ॥

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्या हि व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः[q] ॥ ६ ॥

॥ मृगयानिन्दापद्धतिः ॥ २३ ॥

मृगयाक्षो दिवास्वापः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्यत्रिकं वृथाट्या कामजो दशको गणः[r] ॥ १ ॥

---

p. Venīsambāra. q Sākuntala. r. Manu.

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
वियुज्यतेऽर्थकामाभ्यां क्रोधजेष्वात्मनेव यः [s] ॥ २ ॥

प्रच्छन्नोपगतैः शैलसरिद्विपिनकुक्षिषु ।
वधबन्धपरिक्लेशा आसन्नाटविकादिभिः ॥ ३ ॥

स्वसैन्यैश्च स्वकुल्यैश्च परिभिन्नैश्च मारणम् ।
इत्यादि पृथिवीन्द्राणां मृगयाव्यसनं स्मृतम् [t] ॥ ४ ॥

यस्मात्तु व्यसनं राज्ञस्त्वनुमोदन्ति शत्रवः ।
तदसह्यतरं दुःखं मन्यन्ते मरणादपि ॥ ५ ॥

मृगतृष्णेव मृगया मृगानिव नराधिपान् ।
हरन्ति पतयन्त्याराच्छ्वभ्रेष्विव विपत्तिषु ॥ ६ ॥

पाण्डुर्जित्वा बहून् देशान् युधा विक्रमणेन च ।
मृगव्यवायनिधने[1] कृच्छ्रां प्राप स आपदम् [u] ॥ ७ ॥

नृपतेः प्रतिषिद्धमेव यत् कृतवान्
पङ्क्तिरथोऽविशङ्कितम् ।
अपथे पदमर्पयन्ति हि
श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः [v] ॥ ८ ॥

॥ पानदोषपद्धतिः ॥ २४ ॥

अकार्यकरणाद्भीतं कार्याणां च विवर्जनात् ।
अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥ १ ॥

अयुक्तं बहु भाषन्ते यत्र क्वचन शेरते ॥ ॥
नग्ना विक्षिप्य गात्राणि नग्नरंक्षा इवासते ॥ २ ॥

ये पिबन्ति महामोहं पानं पापयुता नराः ।
कलिं ते कुर्वतेऽभीक्ष्णं प्रहरन्ति परस्परम् ॥ ३ ॥

गुरुनतिवदेन्मत्तः परदारान् प्रधर्षयेत् ।
सहितं कुरुते शौण्डं न शृणोति हितं क्वचित् ॥ ४ ॥

s. Manu　　　t. Kāmandaka
u. Mahābhārata.　　v. Kāḷdāsa.

(१) °र°–S₁. (२) °ने स्थि–M. (३) मृग्य°–M. (४) °नं-S¹.

॥ वाक्पारुष्यपद्धतिः ॥ २५ ॥

तीव्राण्युद्वेगकारीणि विसृष्टान्यशमात्मकैः ।
कृन्तन्ति देहिनां मर्म शस्त्राणि च वचांसि च[w] ॥ १ ॥

क्रूरक्रकचसंकाशे वाक्पारुष्यकरे नृपे ।
राज्योद्यानलतालक्ष्मीः पोषणामर्हते कथम् ॥ २ ॥

शपता यत् कृतं पापं शप्यमानं नियच्छति ।
शप्यमानस्य यत् पापं शपन्तं तं नियच्छति ॥ ३ ॥

संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ४ ॥

कर्णनालीकनाराचा निष्पतन्ति शरीरतः ।
वाक्छल्यं तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ५ ॥

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
    यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्परं मर्मसु ते पतन्ति
    तान् पण्डितो नापसृजेत्परेषु ॥ ६ ॥

मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथासून्
    घोरा वाचो निर्दहन्तीव पुंसाम् ।
तस्माद्वाचं रुशतीं रूक्षरूपां
    धर्मारामो नित्यशो वर्जयेत्ताम् ॥ ७ ॥[x]

॥ दण्डपारुष्यपद्धतिः ॥ २६ ॥

अस्थाने हैपि च स्थाने संततं चानुगामिनी ।
उद्वेगो दण्डान् प्रणयति विविधांस्तेजसा वृतः ॥ १ ॥

सन्तापलोभमोहांश्च शत्रूंश्च लभते नृपः ।
क्रोधाद्दण्डान्मनुष्येषु विधिना नृपतिर्नयन् ॥ २ ॥

---

w Kāmandaka   x Mahābhārata
(१) °णी व°–M (२) °वि°– S[1] °व°– S[1] (३) °ष्यपि–M.
(४) संत°–M (५) नर –S[1] °धन्°–M (६) क्रोधद°–S_2
(७) °देत्°–M, S[2]

तस्माद्वुद्विजते लोक सर्पाद्वेश्मगतादिव ।
दण्डपारुष्यदोषेण विलुप्यन्तेऽखिला प्रजा ॥
क्षपयत्युग्रदण्डो हि जनं राजा यमोपम ॥ ३ ॥

स्खलित स्खलितो वध्य
इति चेन्निश्चित भवेत् ।
छिद्रा यद्यवशिष्येरन्
षट्दोषा हि मानवा ॥ ४ ॥y

॥ अर्थदूषणपद्धतिः ॥ २७ ॥

अर्थानामननुज्ञाता कामचारी विकत्थन ।
अपि सर्वां महीं लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १ ॥

अनर्थं चैव निरतमर्थे चैव पराङ्मुखम् ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रिय ॥ २ ॥

योऽर्थकामस्य वचन प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।
श्रृणोति प्रतिकूलानि द्विषतां वशमेति स ॥ ३ ॥

सुहृदां हितकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नर शत्रुनन्दन ॥ ४ ॥

अर्थस्य दूषणार्थं हि परित्यागो महीयस ।
अर्थस्य नीतितत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते ॥ ५ ॥

अन्यायोपार्जितं द्रव्यमर्थदूषणमुच्यते ।
अपात्रदानं पात्रार्थहरण तस्य लक्षणम् ॥ ६ ॥

तत्रकस्मात् सर्वत्रैव कोपेनातिबलीयसा ।
नित्यमात्महिताकाङ्क्षी न कुर्यादर्थदूषणम् ॥ ७ ॥z

---

y. Mahābhārata

(१) लोभेन

(२) °ष्येतो–M

z Mahābhārata.

(१) दूष्यस्य–M

(२) °र्गा°–M.

॥ हर्षपद्धतिः ॥ २८ ॥

सम्प्रहासः स्वभृत्येषु न कर्तव्यो नराधिप ।
(राजा लघुत्वं) चाप्नोति ह्याज्ञा तस्य निवर्तते ॥ १ ॥
अवमन्यन्ति भर्तारं लङ्घयन्ति च तद्वच॰ ।
प्रेष्यमाणा विकल्पन्ते गुह्यमप्यनुयुञ्ज्यते ॥ २ ॥
अर्थांश्चैव याचन्तेऽभोज्यान् व्याहारयन्ति च ।
उत्कोचैर्वञ्चनाभिश्च कार्याणि घ्नन्ति चास्य ते ॥ ३ ॥
जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिशासनैः ।
क्ष्वेडं च ष्ठीवनं चैव कुर्वते चास्य सन्निधौ ॥ ४ ॥
हयं वा दन्तिनं चापि रथं वा नृपसंमतम् ।
अधिरोहन्त्यनादृत्य हर्षुलं पार्थिवं मृदुम् ॥ ५ ॥
हेलयन्तश्च कुर्वन्ति सावज्ञास्तस्य शासनम् ।
निन्दन्ति स्थानधीकारान् सन्त्यजन्ति च भारत ॥ ६ ॥
न वृत्त्या परितुष्यन्ति राजदेयं हरन्ति च ।
अस्मत्प्रणेयो राजेति लोके चैव वदन्त्युत ॥ ७ ॥
एते चान्ये च बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत ।
नृपतौ मार्दवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥ ८ ॥*

॥ असूयापद्धतिः ॥ २९ ॥

अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं कोपनं तथा ॥ १ ॥

॥ साहसपद्धतिः ॥ ३० ॥

साहसप्रकृतिर्यस्तु क्रियते किंचिदुल्बणम् ।
अशास्त्रलक्षणो राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १ ॥

---

* Mahabharata
(४) भर्तारमवमन्यन्ते–M (५) °क्ष्वे°–M (६) °वि°–M.
(७) °तनि°–M (८) °वै°–M (९) क्ष्वे°–M (१०) °ज्यमेव°–M.
(१) °न्ति च M (२) °र्व°–M (३) °दुष्य–S_1.

अदाता ह्यनभिस्नेहो दण्डेनावर्जयेत् प्रजाः ।
साहसप्रकृती राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ २ ॥

महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
आरभ्यते भीमसेन व्यर्थेत तानि भारत (?) ॥ ३ ॥[a]

॥ मानपद्धतिः ॥ ३१ ॥

लक्ष्मीर्लतां प्रमथ्नाति राज्ञां मानमहाशनिः ।
हृदान्तर्मकरीदन्तक्लेशं सेहे सुयोधनः ॥ १ ॥

अतिमानः श्रियं हन्ति पुरुषस्याल्पमेधसः ।
गर्भेण दुष्यते कन्या गृहवासेन च द्विजः ॥ २ ॥

जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
मृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामसूया ॥
क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा
ह्रियं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ३ ॥[a]

॥ प्रमादपद्धतिः ॥ ३२ ॥

क्षत्रियस्य प्रमत्तस्य क्रोधः सञ्जायते महान् ।
अधर्माः सम्प्रवर्तन्ते प्रजासम्मोहकारकाः ॥ १ ॥[b]

चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रम्यमेव च ।
सर्वमेतत्प्रमुह्येत यदा राजा प्रमाद्यति ॥ २ ॥

राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यते ।
अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते ॥ ३ ॥

लोकवृत्ताद्राजवृत्तमन्यदाह बृहस्पतिः ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण स्वार्थश्चिन्त्योऽप्रमादतः ॥ ४ ॥

प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाप्रमादादमृतत्वं ब्रवीमि ।
प्रमादाद्वासुराः पराभवन्ति
सदा प्रमादाद् ब्रह्मभूताः सुराश्च ॥ ५ ॥[b]

---

a. b. Mahābhārata.

(४) °द°–M. (५) °लं°–S_1. (६) बालं–S_1.

१. विशेषतः–M. २. प्रहरन्ति–M. ३. प्रमादाद्वै–M.

अर्थत्यागो हि कार्ये स्यादर्थं श्रेयासमिच्छता ।
बीजोपम्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र सशय ॥ ५ ॥[d]

नाममात्रेण सन्तुष्येच्छत्रेण च महीपति ।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थानैक सर्वहरो भवेत् ॥ ६ ॥[d]

न ह्यस्य लभ्य [४]लिप्सेत मूलेनातिदृढ सति ।
न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञोलाभोऽपि विद्यते ॥ ७ ॥

सिद्ध यत्रनयोपेति परस्परवधेन वा ।
निरपाय सुख तत्र द्वयो किमिति चिन्त्यताम् ॥ ८ ॥

घने प्रज्वलितो वह्निर्दहन् मूलानि रक्षति ।
समूलमुन्मूलयति वायेल मृदु शीतलम् ॥ ९ ॥

यस्य सिध्यत्ययत्नेन शत्रु स विजयी नृप ।
य एकतरता गत्वा जयी विजित एव स ॥ १० ॥

जडोऽयमिति नात्यन्त हीनमप्युपघातयेत् ।
निर्दयन् निहतोऽश्मापि धमति ज्यातिष कणान् ॥ ११ ॥

आयद्वारेषु सर्वेषु कुर्यादाप्तान् परीक्षितान् ।
आददीत धन तैस्तु भास्वानुस्रैरिवोदकम् ॥ १२ ॥[1]

कोष्ठागारे[४]ऽभियुक्त स्यात्तदायत्त हि जीवितम् ।
नात्याय च व्यय कुर्यात् प्रत्यवेक्षत चान्वहम् ॥ १३ ॥[1]

समानान्वयजातानां परस्परविरोधिनाम् ।
परै प्रत्यभियुक्ताना प्रसते सहति श्रियम् ॥ १४ ॥

सर्वमात्यन्तिक कार्यं शुश्रुयान्नातिपातयेत् ।
कृच्छ्रसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यमपि भावयेत् ॥ १५ ॥

अपूर्वदेशाधिगमे युवराजाभिषेचन ।
पुत्रजन्मनि या मोक्षो बन्धनस्य विधीयते ॥ १६ ॥

असंवृत्तस्य कार्याणि प्राप्तान्यपि विशापत ।
निरसशय विपद्यन्ते भिन्न प्लव इवादधौ ॥ १७ ॥

---

d Mahābhārata 1 Kamandaka

(४) लिप्स्येत–M (५) मूल्नातिदृढेन वे–M

१ च–M २ °य°–M ३ गा[२]–M ४ °षु युक्त –M.

५ जातीना[३]–M

अपकुर्यात् समस्तं वा नोपकुर्याद्यदापदि ।
उच्छिन्द्यादेव तन्मित्रं विश्वस्याङ्कमुपागतम् ॥ १८ ॥

यतो निमित्तं व्यसनं प्रकृतीनामवाप्नुयात् ।
प्रागेव प्रतिकुर्वीत तन्निमित्तमतीन्द्रियः ॥ १९ ॥

पुनरावर्तमानस्य निराशस्य च जीविते ।
अधार्यो जायते वेगस्तस्माद् भग्नं च पीडयेत् ॥ २० ॥[e]

आस्रावयेदुपचितान् साधु दुष्टव्रणानिव ।
आयुक्तास्ते च वर्तेरन्नग्नाविव महीपतौ ॥ २१ ॥[f]

परीक्ष्य दुर्जनान् राजा स्वराष्ट्राद् विप्रवासयेत् ।
क्षोभयिष्यन्ति ते राष्ट्रं तन्नृपं समवस्थिताः ॥ २२ ॥

तेजस्विनि क्षमोपेते नातिकर्कशमाचरेत् ।
अतिनिर्मथनादग्निश्चन्दनादपि जायते ॥ २३ ॥[g]

एकया द्वौ विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशीकुरु ।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ २४ ॥

धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगती सर्वदाऽऽलोकनीये
हेयं लोकानुवृत्तं चरचरनयनैर्मण्डलं वीक्षणीयम् ।
प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुकठिनरसौ योजनीयौ स्वकालेऽ
प्यात्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि नावेक्षणीयः ॥ २५ ॥

कोऽहं कौ देशकालौ समविषमगुणाः केऽरयः के सहायाः ।
का शक्तिः कोऽभ्युपायः फलमपि च कियत्कीदृशी दैवसम्पत् ।
सम्पत्तौ कोऽनुबन्धः प्रतिहतवचनस्योत्तरं किं नु मे स्या-
दित्येवं कार्यसिद्धावविहितमनसो नापहास्या भवन्ति ॥ २६ ॥

भीरुः पलायमानोऽपि नान्वेष्टव्यो बलीयसा ।
कदाचिच्छूरतामेति मरणे कृतनिश्चयः ॥ २७ ॥

अणुनापि प्रविश्यारिच्छिद्रेण बलवत्तरम् ।
निःशेषं मज्जयेद्राज्यं यानपात्रमिवोदकम् ॥ २८ ॥

---

१ °र्थं–M. २ धार्यो–M. ३ अ°–M ४ °द्वि°–M.
५ °ष्यन्त्य°–M. ६. °ह्राणि°–M.

e. Kauṭilya f. Kāmandaka. g Vallabhadeva.

प्रहरिष्यन् प्रियं ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य च प्रियं ब्रूयाच्छोचन्निव रुदन्निव ॥ २९ ॥

बलिनं साधयेत्साम्ना लुब्धमर्थप्रदानतः ।
शूरं भेदेन च तथा हन्याद्दण्डेन दुर्बलम् ॥ ३० ॥

यस्य चाप्रियमन्विच्छेत् ब्रूयात्तस्य सदा प्रियम् ।
व्याधा मृगवधं कर्तुं रम्यं गायन्ति सुस्वरम् ॥ ३१ ॥

नोपेक्षितव्यो विद्वद्भिः शत्रुरल्पोऽप्यवज्ञया ।
वह्निरल्पोऽपि संवृद्धः कुरुते भस्मसाद्वनम् ॥ ३२ ॥[h]

गृध्रदृष्टिर्बकालीनः श्वचेष्टः सिंहविक्रमः ।
अनुद्विग्नः काकशङ्की भुजङ्गचरितं चरेत् ॥ ३३ ॥

बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ ३४ ॥[i]

विपाकदारुणो राज्ञां रिपुरल्पोऽप्यरुन्तुदः ।
उद्वेजयति सूक्ष्मोऽपि चरणं कण्टकाङ्कुरः ॥ ३५ ॥[j]

वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालविपर्ययः ।
अथैवमागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ॥ ३६ ॥

आदातव्यं न दातव्यमाशामेव प्रदर्शयेत् ।
आशां कालवतीं कुर्यात्कालं विघ्नेन योजयेत् ॥ ३७ ॥

कौर्मं संकोचमास्थाय प्रहारानपि मर्षयेत् ।
काले प्राप्ते मतिमानुत्तिष्ठेत् क्रुद्धसर्पवत् ॥ ३८ ॥

सुपुष्पितः स्यादफलो दुरारोहः फलान्वितः ।
आमः स्यात् पक्वसंकाशो न च शीर्येत कस्यचित् ॥ ३९ ॥

नहि कश्चित् कृते कार्ये कर्तारं समवेक्षते ।
ततः सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥ ४० ॥

सम्भाव्य बुद्धिं जानीयाच्छीलं च सह संवसन् ।
दीर्घं संव्यवहारेण परमापत्सु पौरुषम् ॥ ४१ ॥

---

h. Vallabhadeva (Sbhg.) i Manu.
j Prabodhacandrodaya.
१. द॰–S_1. २. °र्गे°–M. ३. °स्या°–M. ४. °गि–M. ५ 'पे'–M.

कार्यस्य हि गरीयः स्याद्भीत्यानामपि कालवित् ।
सतोऽपि दोषान् प्रच्छाद्य गुणानप्यसतो वदेत् ॥ ४२ ॥

वाचा भृशं विनीतः स्याद् हृदयेन तथा क्षुरः ।
श्लक्ष्णः पूर्वाभिभाषी स्यात् सृष्टो रौद्राय कर्मणे ॥ ४३ ॥

अश्मना साधयेल्लोहं लोहेनाश्मानमेव च ।
बिल्वानिव करे बिल्वे म्लेच्छान् म्लेच्छैः प्रसाधयेत् ॥४४॥

आत्मना सङ्गृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।
पदलग्नं करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम् ॥ ४५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति लोकं यस्तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ ४६ ॥[k]

समूलघातमघ्नन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः ।
प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥ ४७ ॥[l]

ऋणशेषोऽग्निशेषश्च शत्रुशेषस्तथैव च ।
अल्पोऽपि वर्धतेऽत्यर्थं तच्छेषं नैव कारयेत् ॥ ४८ ॥[m]

न स क्षयो महाराज ' यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ४९ ॥

प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् ।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥ ५० ॥[n]

अतापयन् नृप काले प्रजानामनुवर्तिनाम् ।
कर्मणामानुरूप्येण वृत्तिं समनुकल्पयेत् ॥ ५१ ॥[o]

धर्मे वृत्तस्य राज्ञस्तु शिलोञ्छेनापि जीवतः ।
विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ५२ ॥[p]

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।
संक्षिप्यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ५३ ॥[p]

आभ्यन्तराद् भयं रक्षेत् सुतरां बाह्यतो भयम् ।
आभ्यन्तरात् भयं जातं सद्यो मूलं निकृन्तति ॥ ५४ ॥

k Mahābhārata. l Māgha
m Daṇḍanīti n. Kauṭilya o Kāmandaka p Manu
१ [illegible] –M २ [illegible]–M ३ [illegible] ४. [illegible]–M
५ [illegible]–M ६ [illegible]–M

अनुरक्तेन हृष्टेन तुष्टेन जगतीपतिः।
अल्पेनापि स्वसैन्येन भूमिं जयति भूमिपः ॥ ५५ ॥

पुत्रो भ्राता पिता चैव गुरुर्वा यदि वा सुहृत्।
अर्थस्य विघ्नं कुर्वाणाः कर्तव्या भूमिवर्धनाः ॥ ५६ ॥

अनुयुक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात् पराक्रमम्।
नास्य कृत्यमतः किञ्चिदन्यद्दस्युनिबर्हणात् ॥ ५७ ॥

अपशास्त्रधनो राजा सञ्चयं नाधिगच्छति।
अस्थाने चास्य तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति ॥ ५८ ॥[q]

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च।
चन्द्रस्य च पृथिव्याश्च नृपः समगुणो भवेत् ॥ ५९ ॥

यथेन्द्रश्चतुरो मासान् वार्षिकानभिवर्षति।
एवं राष्ट्रं परीहारैरभिवर्षेज्जनाधिपः॥ ६० ॥

अष्टौ मासान् तथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः।
एवं राष्ट्रं करं राजा हरेदादित्यसंनिभः ॥ ६१ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः।
चारैरेवं चरेद्राजा वृत्तमेतत्तु मारुतम् ॥ ६२ ॥

यथा प्रियं वा द्वेष्यं वा प्राप्तकाले नियच्छति।
यथार्हं दण्डयेद्राजा वृत्तं वैवस्वतं हि तत् ॥ ६३ ॥

यथा धावन्ति नद्यस्तु सिन्धुमाकाङ्क्षया विना।
तथा नाकाङ्क्षते राजा वृत्तमेतत्तु वारुणम् ॥ ६४ ॥

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः।
एवं प्रकृतयो नित्यं हृष्यन्ति नृपतेर्गुणैः॥ ६५ ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम्।
पौरजानपदान् सर्वांस्तथा राजापि धारयेत् ॥ ६६ ॥

लक्ष्मीपरिपूर्णोऽहं न भयं मेऽस्तीति मोहनिर्द्रिया।
परिपूर्णस्यैवेन्दोर्भवति भयं सिंहिकासूनोः ॥ ६७ ॥

q. Mahābhārata.

१ नियोगु°—M.

वसूनि वाञ्छन्न वशी न मन्युना
स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारण ।
गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा
निहन्ति दण्डेन स धर्मसम्प्लवम् ॥ ६८ ॥r

विभज्य रक्षा परित परेतरा-
नशङ्किताकारमुपैति शङ्कित ।
क्रियापवर्गेष्वनुजीविसात्कृता
कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पद ॥ ६९ ॥s

अनारत तेन पदेषु लम्भिता
विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रिया ।
फलन्त्युपाया परिबृंहितायती
रुपेत्य सङ्घर्षमिवार्थसम्पद ॥ ७० ॥s

व्रजन्ति ते मूढधिय पराभव
भवन्ति मायाविषु ये न मायिन ।
प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधा-
नसवृताङ्गान् निशिता इवेषव ॥ ७१ ॥s

बलोपपन्नोऽपि हि बुद्धिमान् नर
पर नयेन्न स्वयमेव वैरिताम् ।
भिषङ्मास्तीति विचिन्त्य भक्षय-
त्यकारणे को नु विष विचक्षण ॥ ७२ ॥

द्विषतामुदय सुमेधसा गुरुरस्वन्ततरस्तु मृष्यते ।
न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवण परिक्षय ॥ ७३ ॥s

अचिरेण परस्य भूयसी विपरीता विगणय्य चात्मन ।
क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥ ७४ ॥s

शुचि भूषयति श्रुत वपु प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रिया ।
प्रशमाभरण पराक्रम स नयापादितसिद्धिभूषण ॥ ७५ ॥s

क्षययुक्तमपि स्वभावज दधत धाम शिव समृद्धये ।
प्रणमन्त्यनपायमुत्थित प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥ ७६ ॥s

r Bharavi s Bharavi

प्रभवः खलु कोशदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः ।
स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ ७७ ॥t

यदैव राज्ये क्रियतेऽभिलाषं–
    स्तदैव देया व्यसनेषु बुद्धिः ।
घटा हि[2] राज्ञामभिषेककाले
    सहाम्भसा व्यापदमुद्गिरन्ति ॥ ७८ ॥u

उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।
शूरं कृतज्ञं दृढनिश्चयं च लक्ष्मीः स्वयं वाञ्छति वासहेतोः ॥ ७९ ॥

कार्यार्थिनः क्षीणतरस्य नैव निःशेषकार्यं कुटिलस्य कुर्यात् ।
दोषाकरः प्राप्तविवृद्धदर्पः पलायते दूरतरं हि मित्रात् ॥ ८० ॥v

सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति ।
सर्वो योगो राजधर्मे निविष्टः स्थानं चाग्र्यं राजधर्मे पुराणम् ॥ ८१ ॥

औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा
    क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव ।
नातिश्रमापनयनाय न च श्रमाय
    राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ ८२ ॥w

परोऽपि हितकृद्बन्धुः बन्धुरप्यहितः परः ।
अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ ८३ ॥

केचिन्मृगमुखा व्याघ्राः केचिद्व्याघ्रमुखा मृगाः ।
तत्स्वरूपविपर्यासाद् विश्वासो ह्यापदां पदम् ॥ ८४ ॥

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् स्तब्धमञ्जलिकर्मणा ।
मूर्खं छन्दानुरोधेन याथातथ्येन पण्डितम् ॥ ८५ ॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ ८६ ॥x

आपत्सु मित्रं जानीयाद्युद्धे शूरमृणे शुचिम् ।
भार्यां क्षीणेषु वित्तेषु व्यसनेषु च बान्धवान् ॥ ८७ ॥y

---

t Bhāravi   u Pañcatantra   v. Rājaśekhara
w Kalidāsa   x Manu   y Hitopadeśa

१ ॰ष्या –M   २ भि –M.

वारं पुरस्तात् द्युनिशां विभज्य
तारं परस्तात् तिथिमेव पश्चात्।
सूर्येन्दुयोगात् करणानि भूप
संश्रावयेद्दैवविदेव कालम्॥ ३॥

तत्र स्थिताः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत्।
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः॥ ४॥

एवं सर्वमिदं राजा सम्मन्त्र्य सहमन्त्रिभिः।
व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं व्रजेत्॥ ५॥

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैराचार्यैः परिचारकैः।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः॥ ६॥

विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत्।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा॥ ७॥

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः।
वेषाभरणसंशुद्धाः संस्पृशेयुः समाहिताः॥ ८॥

अन्नपाने विषाद्रक्षेत् विशेषेण महीपतिः।
योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्मार्था यन्निबन्धनाः॥ ९॥

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने।
स्थाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च॥ १०॥

नापेक्षितं नाविदितं भिषजा नानवेक्षितम्।
नाप्यादितं च सूदाद्यैः किञ्चिदद्यान्नृपः॥ ११॥

रहस्याख्यायिकांश्चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ।
गत्वा कक्षान्तरं सम्यक् समनुज्ञाप्य ■ जनम् ॥ ३५ ॥

॥ करादानपद्धतिः ॥ ३७ ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥ १ ॥

पुष्पं पुष्पं प्रचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ २ ॥

यथा मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि षट्पदः ।
तद्वदर्थान् मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ ३ ॥

वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना ।
भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ॥ ४ ॥

ऊधश्छिनत्ति यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत् पयः ।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीडयन् नाभिवर्धते ॥ ५ ॥

कालप्राप्तमुपादद्यादर्थं राजा प्रसूचयेत् ।
अहन्यहनि सन्दुहान्मही गामिव बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

जलौकावत् पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिप ।
व्याघ्रीवापहरेत् पुत्रं न दशेन्न च पीडयेत् ॥ ७ ॥

क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च व्रीहितण्डुलम् ।
योगक्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजां कारयेत् करान् ॥ ८ ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ ९ ॥■

सदयं बुभुजे स महाभुजः
सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति ।
अचिरोपनतां स मेदिनीं
नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ १० ॥

■ Raghuvamsa

१ ना°–S_1 २ °णयो°–M ३ °दा–M ४ °दा–M ५ °ध्रु–M,
६ °ति°–S_1 ७ °यते–S_1 ८ °ष्मा°–M

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पयेत् ।
प्रदीपः स्नेहमादत्ते सदयाभ्यन्तरस्तथा ॥ ११ ॥

॥ आत्मरक्षापद्धतिः ॥ ३८ ॥

आत्मानं सर्वथा रक्षेद्राजा रक्षेच्च मेदिनीम् ।
आत्ममूलमिदं सर्वमाहुर्हि विदुषो जनाः ॥ १ ॥

जीवतश्च परो लोकः साध्यते यश्च सर्वदा ।
आजीवतस्तथेयास्ति न राज्यं न परा गतिः ॥ २ ॥

रक्ष सर्वात्मनात्मानमात्मा सर्वस्य भाजनम् ।
जीविते यत्नमातिष्ठ जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ३ ॥

राज्यं श्रीश्चैव भद्रं ते जीवमानस्य कल्पते ।
मृतस्य खलु कौन्तेय नैव राज्यं कुतः सुखम् ॥ ४ ॥

मृतः कीर्तिं न जानाति जीवन् कीर्तिं समश्नुते ।
मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ॥ ५ ॥

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ६ ॥

आत्मार्थं सन्ततिस्त्याज्या राज्यं रत्नं धनानि च ।
अपि सर्वं समुत्सृज्य रक्षेदात्मानमात्मना ॥ ७ ॥

न च कन्यामविदितां सम्यक्शब्दपरीक्षिताम् ।
विविधान् कुरुते योगान् कुशलाः खलु मानवाः ॥ ८ ॥

आजन्मविषसंभोगात् कन्या विषमयी कृता ।
स्पर्शाच्छ्वासादिभिर्हन्ति तस्यास्त्वेतत् परीक्षणम् ॥ ९ ॥

तद्धस्तकेशसंस्पर्शान्म्लायते पुष्पपल्लवः ।
शय्यायां मत्कुणैर्वस्त्रैर्यूकाभिः स्नानवारिणा ।
जन्तुभिर्म्रियते ज्ञात्वा तामेव दूरतस्त्यजेत् ॥ १० ॥

गत्वा तत्रान्तरं सम्यक् समनुज्ञाय [illegible] जनम् ।
प्रविशेद्राजमार्गेण स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥ ११ ॥

---

१ राजन् रक्ष रक्ष च–M २ °स्त्र°–S ३ °र्थं°–M

तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेच्च यथाकालमुत्तिष्ठेद्विगतश्रमः ॥ १२ ॥

एतद्वृत्तं समातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
अस्वस्थः सर्वमेवैतद् भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ १३ ॥

॥ राज्यरक्षापद्धतिः ॥ ३९ ॥

रक्षितात्मा तु यो राजा रक्ष्यं चैवाभिरक्षति ।
गुणश्च तस्य वर्धन्ते सुखं च महदश्नुते ॥ १ ॥

मित्रामात्यं पुरं राष्ट्रं दण्डः कोशो महीपतिः ।
सतानां पञ्चसङ्घातो राज्यमित्युच्यते नृपः ॥ २ ॥

राज्यं हि सुमहत्तत्र दुर्धरं ह्यकृतात्मभिः ।
न शक्यमृजुना वोढुमाघातस्थानमुल्बणम् ॥ ३ ॥

अमात्य शूर एव स्याद् बुद्धिसम्पन्न एव च ।
तस्मादपि भयं राज्ञः पश्य राज्यस्य योजनाम् ॥ ४ ॥

आन्तरेभ्यः परान् रक्षेत परेभ्यः पुनरन्तरान् ।
परान् परेभ्यः स्वान् स्वेभ्यः सर्वान् रक्षेत सर्वदा ॥ ५ ॥

जिघांसवः पापकामा परस्वादायिनः शठाः ।
रक्षांस्यधिकृता नाम तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

राज्ञो यत्र जनपदे बहवो राजपुरुषाः ।
अनैयेनोपवर्तन्ते तद्राज्ञः किल्बिषं भवेत् ॥ ७ ॥

प्रत्याहर्तुमशक्यं स्याद् धनं चोरैर्हृतं यदि ।
स्वात् कोशात् तत् प्रदातव्यमशक्तेनोपजीविनाम् ॥ ८ ॥

स्त्रियः सपुरुषा मार्गं सर्वालङ्कारसंयुताः ।
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥ ९ ॥

निवृत्य हि यथाकामं गृहद्वाराणि शेरते ।
मनुष्या रक्षिता राज्ञा समन्तादकुतोभयाः ॥ १० ॥

---

१ °ढ ना°–M. २. अ°–M ३ प्रा°–M. ४ दं°–M.
५ °या चो°–M. ६. ग्रस्थ –M. ७. °ञ्चे°–M.

यदह्ना कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
(हस्तो हस्तं परिमुषेत्र भिद्येरन् सर्वसेतवः ॥)
दशवर्षसहस्राणि तस्य भुक्तं महत् फलम् ॥ ११ ॥

॥ कण्टकशोधनपद्धतिः ॥ ४० ॥

राज्योपघातं कुर्वीरन् ये पापा राजवल्लभाः ॥
एकैकशः समेतान् वा तान् दूष्यान् सम्प्रचक्षते ॥ १ ॥

दूष्यानुपांशु दण्डेन हन्याद्राजा विशङ्कितः ।
प्रदुष्य वा प्रकाशे वा लोकविद्वेषमागतान् ॥ २ ॥[b]

दण्ड्ये यः पातयेद्दण्डं दण्ड्यो यश्चाभिदण्ड्यते ।
कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नावसीदतः ॥ ३ ॥[c]

राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ४ ॥

घाणीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेषु वा ।
स्वार्थाः स्वैरं तदीयेषु चेरुर्वेश्मस्विवाद्रिषु ॥ ५ ॥

राजा रहसि दूष्यं हि दर्शनायोपमन्त्रयेत् ।
गूढशस्त्रौ विशेयुस्तं पश्चाद्दासज्जिता नराः ॥ ६ ॥[d]

इत्यादि दूष्यान् सन्दूष्य प्रजानामभिवृद्धये ।
निर्नीपुः श्रियमुत्कर्ष राजा शल्यं समुद्धरेत् ॥ ७ ॥[e]

निःसर्पं बद्धसर्पं वा यस्तु हि भवने सुखम् ।
दृष्टनष्टभुजङ्गे तु निद्रा दुःखेन गम्यते ॥ ८ ॥[f]

यस्मिन् महीं शासति कामिनीनां
निद्रां विहारार्धपथे गतानाम् ।
वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि
को लम्बयेदाभरणाय हस्तम् ॥ ९ ॥[g]

---

b. Kāmandaka. c. Rāmayana d. Kāmandaka.
e. Kāmandaka f. Pañcatantra. g Kālidāsa.
१ °स्ते–S_1 २. °ष्विव°–M. ३. °स्त्र°–M. ४. राज्य°–M.
५. यामिनीनां–S_1

यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य लोके तिष्ठति शाश्वती ।
तावज्जीवति राजेन्द्र नष्टकीर्तिर्विनश्यति ॥ ४ ॥

कीर्तिमानश्नुते स्वर्गं नष्टकीर्तिर्विनश्यति ।
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य लोके भाति यशस्करी ।[1]
तावत्पुण्यकृतॉल्लोकान् अनन्तान् पुरुषोऽश्नुते ॥ ६ ॥

॥ अकीर्तिपद्धतिः ॥ ४३ ॥

यस्य कीर्तिं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुताम् ।
राशिर्वधनमात्र [illegible] सैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ १ ॥

अकीर्तिः कीर्त्यते यस्य लोके भूतस्य कस्यचित् ।
पतत्येवाधमान् लोकान् यावच्छब्दः प्रवर्तते ॥ २ ॥

॥ राजचाटुपद्धतिः ॥ ४४ ॥

सरस्वती स्थिता वक्त्रे लक्ष्मीर्वक्षसि ते स्थिता ।
कीर्तिः किं कुपिता राजन् येन देशान्तरं गता ॥ १ ॥

यदस्ति तद्ददासीति नैतच्चित्रमहं मन्ये ।
भयं स्वप्नेऽपि ते नास्ति तद्दत्तं क्षिपता कथम् ॥ २ ॥

किं कृतेन न यत्र त्वं यत्र त्वं किमसौ कलिः ।
कलौ चेद्भवतो जन्म कलिरस्तु कृतेन किम् ॥ ३ ॥

वित्तं परिभवाय स्यादर्थिनः सुलभं न तौ ।
देहीति येन वा नोक्तं मुक्तं त्वय्येव येन वा ॥ ४ ॥

अर्थिना कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सकृत् ।
तदवस्था पुनर्देव नान्यस्य मुखमीक्षते ॥ ५ ॥

त्वयि दातरि पृथ्वीश रणे वितरणेऽपि च ।
पुनर्देहीति वचनं न प्रत्यर्थिनि नार्थिनि ॥ ६ ॥

---

१ °स्विनी–M २ कथ्यते–M ३ मा°–S_1 ४ कु–S_1
५ थ°–S_1 ६ मर्यन्त्वमुत्कर्म°–S_1 ७ °क्तमुक्त त्वय्येन–S_1
८ भव दातारिभूमीश–S_1, तव–S_2

सर्वज्ञ इति लोकोऽयं भवन्तं भाषते मृषा ।
पदमेकं न जानीषे वक्तुं नास्तीति याचके ॥ ७ ॥

शोकोष्मलैररिस्त्रीणां निःश्वासपवनैर्घनैः ।
प्रवृद्धो प्रज्वलत्यद्य त्वत्प्रतापदवानलः ॥ ८ ॥

अहो चित्रं जगन्नाथ प्रतापाग्निरयं तव ।
वर्धते शत्रुनारीणां प्रबलैरश्रुवारिभिः ॥ ९ ॥

अपूर्वेयं धनुर्विद्या भवता शिक्षिता कुतः ।
मार्गणौघः समायाति गुणो याति दिगन्तरम् ॥ १० ॥

सर्वदा सर्वदोऽसीति मिथ्या त्वं कथ्यसे बुधैः ।
नारयो लेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः ॥ ११ ॥

नृसिंह त्वां प्रपन्नानां योगक्षेमौ न दुर्लभौ ।
हिरण्यदानव्यापारप्रगल्भे करपल्लवे ॥ १२ ॥

यदाध्वरसमिद्धाऽग्निप्रसूता धूमवल्लरी ।
दिशां मुखेषु कुरुते कस्तूरीतिलकश्रियम् ॥ १३ ॥

उद्दण्डः परदण्डभैरव भवद्यात्रासु जैत्रश्रियो
हेतुः केतुरतीव सूर्यसरणिं भ्राम्यन्नियार्यस्त्वया ।
नो चेत्तत्पदसम्पुटस्फुटलसच्छार्दूलमुद्रा इव-
त्सारङ्गं शशिबिम्बमेष्यति तुलां त्वत्प्रेयसीनां मुखैः ॥ १४ ॥

नाक्षराणि पठता किमपाठि
विस्मृतं किमथवा पठितोऽपि ।
इत्यमर्थिजनसंशयदोला-
खेलनं खलु चकार नकारः ॥ १५ ॥

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद्बिभ्रदिमा स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥ १६ ॥

फुल्लमम्लानं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।

१ सर्वदातेति–S_1.

प्रकृतिसुभगास्ते ते भावा मदस्थितिहेतवो
व्रजति पुरुषो यैरुन्मादं त एव तवाङ्कुशाः ॥ १७ ॥

इन्दौ निन्द्या चकोरैरसमयति निशाजागरः पुण्डरीकैः
भृङ्गैः शीधुन्यसङ्गः शरदि समधिका ग्लानिरिन्दीवरैश्च ।
भ्रूभङ्गे यस्य वैराकरयुवतिदृशामेकमेवोपमानः
पश्याम्यश्रान्तवाष्पप्रकरमयशरीयुद्धचाराश्रमर्यं ॥ १८ ॥

चमूरेणुस्तोमं चतुरुदधिमुद्रिष्यमृर्पि
पुरो मत्वा विन्ध्यः परिणमति पातालत इति ।
तुरुष्कास्त्वच्छङ्कां विजहति
हुपानीतो नैतानलधिगतवन्तो यदुपते ॥ १९ ॥

त्वत्प्राङ्गणे सुन्दरपाण्ड्यदेव
मतङ्गजाः शृङ्खलिनो विभान्ति ।
आवासदानादरिभूपतीना–
माशान्तशैला इव सापराधाः २० ॥

अक्षराणामकारोऽहमिति विष्णुः स्वयं वदन् ।
भवता सोऽपि यत्सत्यमाकारेण लघुकृतः ॥ २१ ॥

ऊढा खड्गलता श्यामा त्वया मातङ्गदारिका ।
अत एव भयान्मन्ये दूरं परिहृतः परैः ॥ २२ ॥

श्रीमन्नर्जुनभूपाल भरामुद्धरति त्वयि ।
हरः करोतु हारं वा कङ्कणं वा फणीश्वरम् ॥ २३ ॥

अक्ष्णोराहवराम किञ्चिदरुणे कोणे तवार्णवसा
क्रोधेन द्विषतां पुरं यदभयद्धोरं तदाकर्ण्यताम् ।
दीव्यद्व्यालि दरिद्रकोलि विदलत्कङ्केलि रिङ्खन्धुलि
क्रीडत्कालि रणत्कपालि विहरद्वेतालिवेतालि च ॥ २४ ॥

किं छत्रैरुपशोभते मृगपतिः किं भैरवः साम्बरः ।
किं नन्दी न तृणाङ्कुराञ्चितमुखः किं नो मरुद्धावति ।
चालुक्येश्वर विष्णुदेव भवतः प्रत्यर्थिपृथ्वीभुजो ।
ह्रीमुद्रामपसारयन्ति रहसि प्रौढावरोधस्त्रियः ॥ २५ ॥

सुतलं चरणद्वन्द्वं पृथ्वी जघनमण्डलम् ।
यत्कीर्तेर्मध्यमाकाशं सुमनोवासभूः शिरः ॥ २६ ॥

द्वारं वेत्रलताकुलं बहिरपि प्रक्षिप्तमण्डैर्गजै-
रन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।
आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं त्वद्विद्विषां मन्दिरे
राजन् सैव चिरन्तना प्रणयिनी शून्येऽपि राज्यस्थितिः ॥ २७ ॥

वर्षापायपलायमानजलदच्छेदावकाशस्फुर-
न्मुक्तादन्तुरमन्तरीक्षमभितः क्षोणीभृदेणीदृशः ।
पश्यन्त्यो निशि राजसूर्यनयनैर्धारालबाष्पाम्बुभि-
स्त्वत्प्रस्थानविरोधिनं प्रस्नुवते भूयो नवां प्रावृषम् ॥ २८ ॥

राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिता
कुब्जे भोजय मां कुमार सचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ॥ २९ ॥

त्वं द्वित्राणि पदानि गच्छसि महीमुल्लङ्घ्य यान्ति द्विषः
कम्पन्ते सह सैनिकैररयस्त्वद्भूर्मनाक्रम्यते ।
ते देवीपतयस्त्वदस्त्रनिहतास्त्वं मानुषीणां पति-
र्निन्दा तेषु कथं त्वयि स्तुतिपदं श्रीकर्ण निर्णीयताम् ॥ ३० ॥

राजानः शशिभास्करान्वयभुवः के के न सञ्जज्ञिरे
भर्तारं पुनरेकमेव हि भुवस्त्वां देव मन्यामहे ।
येनाङ्गं परिमृज्य कुन्तलमथाकृष्य व्युदस्यायतं
चोलं प्राप्य च मध्यदेशमसकृत्काञ्च्यां करः प्रापितः ॥ ३१ ॥

त्वद्धाटीघोरघोटीखुरदलितधरापांसुभिर्मांसलेऽस्मि-
न्पृष्ठे नष्टान्यभूते त्रिभुवनविवरे तिक्कणक्षोणिपाल ।
तेजस्त्वद्बाहुदण्डे मरुदपसरतां पादयोः पार्थिवानां
पाथस्तद्धाम नेत्रे परिणमति नमस्तच्छिरालम्बतायाम् ॥ ३२ ॥

खड्गः कूर्मोऽस्य यष्टिर्भुजगपरिवृढो भाजनं भूतधात्री
तैलापूराः समुद्राः कनकगिरिरयं वृत्तवर्तिप्ररोहः ।
अर्चिश्चण्डांशुरोचिर्गगनमलिनिमा कज्जलं दह्यमाना
शत्रुश्रेणीपतङ्गा ज्वलति रघुपते त्वत्प्रतापप्रदीपः ॥ ३३ ॥

कोलाङ्कोऽभून्मृगाङ्को न वसति कमले श्रीरतिः श्रीवराहः
प्राप्तो नैषा प्रियस्योरसि रतिविरती लग्नगण्डं प्रसुप्ता ।
इत्यालापे सखीनामुषसि सकुतुकं सत्रपं सानुतापं
पाणिभ्यां त्वद्विपुस्त्री गणपतिनृपते गण्डपालिं विधत्ते ॥ ३४ ॥

कालिन्दी ब्रूहि कुम्भोद्भव जलधिरहं नाम गृह्णासि कस्मा-
च्छत्रोर्मे नर्मदाहं त्वमपि वदसि मे नाम कस्मात्सपत्न्या ।
मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि मिलत्कज्जलैर्मालवीनां
नेत्राम्भोभिः किमासं समजनि कुपितः कुन्तलक्षोणिपालः ॥ ३५ ॥

त्वां कश्चिच्चित्रकारो मनुम नरपते स्यन्दनारूढमेकं
स्नेहादालिख्य पाणावपि च शरवरं चारुकोदण्डकाण्डम् ।
यन्तारं कं लिखामीत्यवदद्थ मया प्रोक्तमम्भोरुहाक्षं
देवं ध्यात्वा विरिञ्चे व्यलिखदनुपदं चित्रकं वीचिमाङ्गः ॥ ३६ ॥

गर्जित्वा बहुदूरमुन्नतिभृतो मुञ्चन्ति वार्यम्बुदा
भद्रस्यापि गजस्य दानसमये सञ्जायते दुर्मतिः ।
पुष्पाडम्बरयापने न ददति प्रायः फलानि द्रुमा
नोत्सेको न मदो न कालहरणं दानप्रवृत्तस्य ते ॥ ३७ ॥

पृथुरसि गुणे[1] कीर्त्या रामो नलो हरतो भवान्
महति समरे शत्रुघ्नस्त्वं क्षितौ जनकस्थितिः ।
इति सुचरितैर्बिभ्रत्साम्यं चिरन्तनभूभृतां
कथमसि न मान्धातेव त्व त्रिलोकविजय्यपि ॥ ३८ ॥

कुर्वन्गङ्गाम्भसां क्षोभं तव [2]निःसाणनिस्वनः ।
स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी ॥ ३९ ॥

मुञ्चति मुञ्चति कोशं
भजति च भजति प्रकम्पमरिवर्गः ।
अर्जुनदेवकृपाणे
त्यजति त्यजति क्षमामाशु ॥ ४० ॥

आपन्न एव पात्रं
देहीत्युच्चारणमेव वैदुष्यम् ।

---

१. जनक स्थित $-S_1$ २. निसाळ–S_1

यद्दुपनतमेव देयं
    त्यागस्ते तिक्कभूप किं वर्ण्यं ॥ ४१ ॥

सन्त्यश्वाः सन्ति भटाः
    सन्ति गजा भूभृतामिति ब्रूत ।
तिक्कक्षितिपादन्यं
    त्यागिनमुक्त्या [redacted] पातके पतत ॥ ४२ ॥

यो विधिरलिखद्वित्तं
    लिखति स वित्तेषु रामनाथस्तम् ।
विधिलिखितं न तु लिखितं
    लिखितं लिखितं तु रामनाथस्य ॥ ४३ ॥

वन्यो हस्ती स्फटिकघटिते भित्तिभागे स्वबिम्बं
दृष्ट्वा कोपात्प्रतिगज इति त्वद्विषां मन्दिरेषु ।
हत्वा वेगाद्दलितवदनस्तत्पुनर्वीक्ष्य बिम्बं
मन्दं मन्दं स्पृशति करिणीशङ्कया साहसाङ्क ॥ ४४ ॥

त्वत्कीर्तिप्रचये घमूद्दरसुधामिश्रे कथं श्रेयसां
कन्दे कुन्दमृणालकोमलरुचामुद्वेलमुद्वेल्लति ।
जाता दुग्धघटस्थयः स्मितरुचः पश्यामि न श्यामिकां
कण्ठे नास्ति च कालिमा वपुषि च श्रीकण्ठवैकुण्ठयोः ॥ ४५ ॥

चित्रं कम्पणभूभुजा प्रकटितो दीपः प्रतापात्मक-
स्सप्ताम्भोनिधिपारवर्तनपरो निःस्नेहवर्त्युज्ज्वलः ।
प्राचण्ड्य प्रतिपक्षपार्थिवकुलप्राणानिलैः प्राविन-
स्तत्कान्ता अननेत्रकज्जलरुचिं दूरीकरोतु ध्रुवम् ॥ ४६ ॥

यद्दोर्दण्डमहीधरात्समुदयच्छत्रुं तमः संहरन्
पद्मोल्लासकरः प्रतापतरणिः श्रीकम्पणक्ष्मापते ।
शत्रुस्त्रीनयनोत्पलानि सततं संकोचयन् साञ्जली-
नच्छभानपहाय चित्रमुपरिच्छत्रान्तरान्वाधने ॥ ४७ ॥

राजानः कति वा न सन्ति भुवने किं तैर्न ते कम्पणो
यद्वादं समुपाश्रिता वसुमती भूयस्तरां मोदते ।

१ प्रा–S_1 २ विनुनूत–S_1 ३. पुण्यम्–S_1; पुण्य.–S.
४ गम्भारे– S_1. २ 'प', S_1

दिग्दन्तावलशेषमूर्धसु कुलक्ष्माभृत्सु हित्वा पदम्
मातङ्गाद्द्विजिह्मकाङ्कटपता स्पर्शादिवोद्विजिता ॥ ४८ ॥

कोणेऽसोपि महाजिरे नयनयो कोपेन सन्नह्यते
श्रीमन्कम्पणभूप तादृशगुण त्रैलाक्यमालोक्यते।
शत्रूणा रुधिरैर्मही खगकुलोत्क्षिप्तैस्तदस्त्रैर्वियत्
तत्पाणिग्रहतत्परामरवधूहर्षाश्रुभिर्द्यौरपि ॥ ४९ ॥

आकल्प जयतामखण्डविभवो माण्डानि नारायण
खड्गाकम्पनतो रिपुक्षितिभृतामाकम्पन कम्पन ।
तारामौक्तिकदाम यस्य वितत कीर्त्यातपत्र मुहु
स्वर्णक्ष्माधरदण्डमुज्ज्वलतर धत्ते फणिग्रामणी ॥ ५० ॥

भो भानो भण वारिधे भजसि किं पूर्वापरो पर्यती
सन्तोर्वी सर्वत ।
शत्रु सनिहि • द्वार नदीरङ्गसे
पुत्रास्तत्र मनुह्वदिकरे कर्णश्च खड्गोऽन्तक ॥ ५१ ॥

पर्यन्त्यम्बु निपीय शम्बरनिधे कम्पणपृथ्वीपते
शैलेष्वाशु पयोधरा पुनरिद चित्र समुद्राधिप ।
त्वा स्मृत्वैव पयोधरेषु विसृजत्यश्रान्तमश्रूण्यपि
स्थित्वा शैलतटीष्वरिक्षितिभुजा क्रान्ताम्बुदा साम्प्रतम् ॥ ५२ ॥

आयुष्मन्नर्थिपद्मप्रकरदिनपते कम्पणक्षोणिपाल
प्रागुद्भूते प्रतापे तव सपदि पर वैरिनारीजनस्य ।
हारास्ताराविलास शशधररुचय कज्जल ध्वान्तरेखा
चेताश्चण्डांशुकान्त सितमपि कुमुद किं च शोक सरोजम् ॥ ५३

श्रीमन्कम्पणभूप दिक्करिकराकारानुकारी करी
वर्धता जयिनोर्ययोर्विरचित व्याघातरेखा तव ।
दोराला निकामवज्रवपुष पूर्वापराब्धीश्वर–
श्रीवन्धार्जयसिन्धुरस्य मदवार्लेखेव गण्डच्युता ॥ ५४ ॥

देवेन्द्रान्मनुजेन्द्र एष जयति श्रीकम्पपृथ्वीपति
यद्दीया क्षितिभृद्गणस्य विदात स्थानप्रदानादिष।
य शत्रुक्षतजे प्रपूर्य जलधीनघेषु तपामसी
भीति वाडववह्निना कथमनभ्रान्त्या करोतीति यत् ॥ ५५ ॥

विभान्ति ते कम्पण वैरिभूपाः
करस्थकालायसशृङ्खलाभिः ।
अनित्यलक्ष्मीपरिणीतिहेतो-
र्विवाहते कौतुकसूत्रबन्धैः ॥ ५६ ॥

त्रयस्त्रिंशत्कोट्या दिवि परिणते देवनिवहे
भवत्खड्गो देव त्रिदशकरणोपायनिपुणः ।
विधत्ते स्वर्योपिद्वरणमहितान्वैव निवहा-
नपूर्वांस्त्वज्जन्यैष्वनुकलमहो कम्पण नृप ॥ ५७ ॥

कम्पक्षितीशमनिशं कथयन्ति सन्तः
सङ्गीतदुग्धजलधेरुदितं सुधांशुम् ।
साहित्यमानससरोवरराजहंसं
सद्ग्रामरङ्गनटनस्थितिसूत्रधारम् ॥ ५८ ॥

*जित्वा यत्र पुरत्रयं सरथिको धन्वी न्यधात्साधनं
सर्वं कम्पमहीप निश्चिनुमहे त्वय्येव देवश्चिरात् ।
सूतं चेतनया तुरङ्गनिकरे वाचा रथाङ्गे रुचा
चापं धीरतया भुजेन च गुणं बाणं प्रतापेन च ॥ ५९ ॥

जातस्त्वं शशिनः कुलात्सजलधेरित्यन्वयात्तद्गुणा
दृश्यन्ते त्वयि यादवक्षितिपते श्रीरङ्गनाथप्रभो ।
मर्यादास्थितिरन्तरच्युतधृती लक्ष्म्या समुन्मीलनं
गाम्भीर्यं गुरुसत्त्वता क्षितिभृतां रक्षा च पक्षग्रहात् ॥ ६० ॥

॥ पुरोहितपद्धतिः ॥ ४५ ॥

त्रय्यां च दण्डनीत्यां च शान्तिकर्माणि पौष्टिके ।
आथर्वणेऽपि कुशलः सम्यग्राजपुरोहितः ॥ १ ॥

यद्येको ब्राह्मणो विद्वान् कुर्यात्कार्यं नृपस्य वै ।
अक्षौहिणी न शक्नोति कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २ ॥

अक्षौहिणी रिपुं हन्यात् स्वयं वा तेन हन्यते ।
ब्राह्मणो मन्त्रविद्धन्यात् सर्वानत्र रिपून् क्षणात् ॥ ३ ॥

* from Saṅgraha only
१ भारि° –S_1

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
आशीर्वादरतो नित्यमेष राजपुरोहितः ॥ ४ ॥

अलभ्यलाभाय च लब्धवृद्धये
यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय च ।
यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं
बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव सत्यम् ॥ ५ ॥

॥ दुष्पुरोहितपद्धतिः ॥ ४६ ॥

यो भूल्यक्षरवीक्षणं न कृतवान्स्वप्नेऽपि नाधीतवान्
वेदं कस्यन शास्त्रपाठपदवीगन्धं च नाघ्रातवान् ।
विस्मृत्यापि च काव्यनाटकपथं न स्पृष्टवान् कष्टधी-
र्हा कष्टं विधिचेष्टितं क्षितिपतेः कोऽप्येष शिक्षागुरुः ॥ १ ॥

॥ द्वाःस्थपद्धतिः ॥ ४७ ॥

कोटिसारोऽपि सन् द्वाःस्थस्ताम्बूलमपि लिप्सते ।
अन्यत्र राज्ञः सर्वस्माद् राज्ञो हि न गृहं बहिः ॥ १ ॥

॥ वैद्यपद्धतिः ॥ ४८ ॥

हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्वरः ॥ १ ॥

अनाथान् रोगिणो यश्च पुत्रवत् परिपालयेत् ।
गुरुणा समनुज्ञातः स भिषक्छब्दमश्नुते ॥ २ ॥

यथा कञ्चुकमामुञ्चन् नरो हन्ति रणे रिपून्।
भिषक्कञ्चुकितो राजा तथा हन्त्यखिला रुजः ॥ ३ ॥

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ४ ॥

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।
सर्वथा स भवत्येव सर्वत्र प्रतिजागृभिः ॥ ५ ॥

१ रणे-S_1; वीरो-SRH (Subhāsitaratnahāra)

अभेद्योऽनुद्धतः स्तब्धः सूनृतः प्रियदर्शनः ।
बहुश्रुतः कालवेदी जितमन्योऽर्थकर्मवित् ॥ ६ ॥

आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ।
अर्थशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते ॥ ७ ॥

सर्वेभ्यमेव परमं प्राणा येषां कृते प्रयत्नोऽयम् ।
वैद्या वैद्याः सततं येषां हस्ते स्थितास्तेऽपि ॥ ८ ॥

॥ असद्वैद्यपद्धतिः ॥ ४९ ॥

अज्ञातशास्त्रसद्भावाञ्छास्त्रमात्रपरायणान् ।
त्यजेद् दूराद् भिषक्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥ १ ॥

यमः क्रूरो भिषक् क्रूरो यमात् क्रूरतरो भिषक् ।
यमस्तु हरते प्राणान् वैद्यः सर्वस्वमप्यसून् ॥ २ ॥

आतुराद्वित्तहरणं मृताच्च प्रपलायनम् ।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ३ ॥

वैद्यनाथ[1] नमस्तुभ्यं मारिताशेषमानव[2] ।
त्वयि विन्यस्तभारो यत् कृतान्तः सुखमेधते ॥ ४ ॥

नटोऽपि दद्याद् गणिका च दद्या-
दभ्यर्थितः पाशुपतोऽपि दद्यात् ।
वैद्यः कथं दास्यति याचकेभ्यो
यो मर्तुकामादपि हर्तुकामः ॥ ५ ॥

दृष्टे रवौ सरसिजं कुमुदं हिमांशौ
नीलाम्बुवाहनिविडे गगने शिखी च ।
प्रायस्तथा नहि भजन्ति विकासलक्ष्मीं
व्याधौ यथा धनवतां भिषजां मुखानि ॥ ६ ॥

मूर्धानं प्रथमं विधूय तदनु ध्यात्वा चिरं मौनवा-
नाहारं प्रथमं निरूप्य रुचिरानन्यान् विशेषानपि ।
कार्यं कर्तिलकाप्यमातुरवरं दैवं घृतं पाययन्
दत्या दक्षिणया यदु व्यसुममुं त्यक्त्वा भिषग् धावति ॥ ७ ॥

---

1 'नित' –S_1. 2 म° –S_1.

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ।
स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥ ८ ॥

यः पुनः कुरुते कर्म धाष्ट्यार्च्छास्त्रार्थवर्जितः ।
सत्सु गर्हामवाप्नोति वधमिच्छति राजत ॥ ९ ॥

चिकित्सका वै दुष्टा ये लोभमोहसमन्विताः ।
अद्य ते व्रणकुष्ठैश्च श्वित्ररोगार्शसंयुताः ॥ १० ॥

गृध्री गृध्रं पृच्छति पितृवनमध्ये न दृश्यते धूमः ।
मन्ये सम्प्रति वैद्योऽप्यन्यग्रामं गतो नूनम् ॥ ११ ॥

शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खा
यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान् ।
सञ्चिन्त्यतामौषधमातुरं च
किं नाम मन्त्रेण करोत्यरोगम् ॥ १२ ॥

कृषीवलानां भुवि कालवर्षादकालवर्षाद् भिषजां प्रमोदः ।
यत् सस्यवृद्धिं कुरुते हि पूर्वं प्रजासु रोगप्रचयं द्वितीयम् ॥ १३

॥ कविप्रशंसापद्धतिः ॥ ५० ॥

कविः प्रसूते काव्यानि हृदा दधति सज्जनाः ।
सूते मुक्ताः पयोराशिः वहन्ति तरुणीस्तनाः ॥ १ ॥

सन्ति श्वान इवासंख्या जातिभाजो गृहे गृहे ।
उत्पादका न बहवः कवयः शरभा इव ॥ २ ॥[h]

ते वन्द्यास्ते महात्मानः तेषां लोके स्थिरं यशः ।
यैर्निर्मलानि काव्यानि ये वा लोकेषु कीर्तिताः ॥ ३ ॥

निरूप्यमेव [redacted] क्षेप्यं सूरिभिः सुकवेर्वचः ।
रत्नाकारमुपादाय काचः स्यान्न कदाचन ॥ ४ ॥

नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः ।
विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥ ५ ॥[h]

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥ ६ ॥[h]

---

h Bāna.

पदवीं कालिदासस्य ललितां मृदुलैः पदैः ।
न शक्नुवन्त्यहो गन्तुं पश्यन्तोऽपि कवीश्वराः ॥ ७ ॥

उच्छ्वासोऽपि न निर्याति बाणे हृदयवर्तिनि ।
किं पुनर्विकटाटोपपदबन्धा सरस्वती ॥ ८ ॥

अपि नानाकवीन्द्राणां जिह्वापल्लवशायिनी ।
जहात्यद्यापि नो वाणी बाणस्य विरहव्यथाम् ॥ ८ ॥

॥ कुकविनिन्दापद्धतिः ॥ ५१ ॥

नाकवित्वमधर्माय मृतये दण्डनाय वा ।
कुकवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः ॥ १ ॥

कुकवे कविचोरस्तु वरं य सुजनान् स्वयः ।
नोद्वेजयेद्दुरुक्त्या च सूक्त्या चास्य प्रहर्षयेत् ॥ २ ॥

खलैर्हि योज्यते दोषैरपदोषापि भारती ।
धैर्यमर्षपदे क्षिप्ता वह्निशुद्धापि मैथिली ॥ ३ ॥

गणयन्ति नापशब्दं वृत्तभङ्गं क्षयं च नार्थस्य ।
रसिकत्वेनाकुलिता वेश्यापतयश्च कवयश्च ॥ ४ ॥

कुचिह्नांश्च[1] च राजा लोकोऽर्थतस्मृतः ।
अवत्रद्धतया कुर्यात्तर[2] भूदाम् ॥ ५ ॥

कवि पिता पोषकस्तु पातको रसिकः पति ।
कविता दयिता नूनं सोदरास्त्वविवेकिन ॥ ६ ॥

॥ काव्यप्रशंसापद्धतिः ॥ ५२ ॥

मधु स्वादु भृशं स्वादु मधुनोऽपि निशामुखम् ।
प्रियामुखादपि स्वादु सूक्तं सूक्तस्य किंचन ॥ १ ॥

आदिराजयशोबिम्बमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम् ।
तेषामसंनिधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥ २ ॥

1 Bhāmaha 3. Daṇḍin
1 Lacuna 2 Lacuna.

वेश्यानामिव विद्यानां वह्व सन्ति भोगिन ।
हृदयग्राहिणस्तासां विरला सन्ति वा न वा ॥ ३ ॥

दुर्जनहुताशनतप्तं काव्यसुवर्णं विशुद्धिमुपयाति ।
दर्शयितव्य तस्मान्मत्सरमनस प्रयत्नेन ॥ ४ ॥[k]

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।[१]
यत्तत् प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥ ५ ॥[l]

त एवाक्षरविन्यासास्ता एव पदपङ्क्तय ।
पुंसि पुंसि विशेषेण कापि कापि सरस्वती ॥ ६ ॥

चेत शुक्तिकथा निपीय शतश शास्त्रामृतानि क्रमात्
वान्तैरक्षरमूर्तिभि सुकविना मुक्ताफलगुम्फिता ।
उन्मीलत्कमनीयनायकगुणग्रामाप्रवर्णन
प्रौढालङ्कृतया लुठन्ति विदुषां कण्ठेषु हारस्रज ॥ ७ ॥

निर्ह्रादि क्रकचक्षते किरति किं कर्णामृतं वल्लकी
किं वा मुञ्चति मालती परिमल पाषाणनिष्पेषणे ।
इत्थं नीरसतर्ककर्कशधिया जल्पविकल्पाकुले-
राकूतं कमनीयकान्तिवमिदं काव्यं कथं स्पन्दत ॥ ८ ॥

॥ अन्तरङ्गनिन्दापद्धतिः[1] ॥ ५३ ॥

यं यं गुणानुरागेण राजा नयति मुख्यताम् ।
तस्य तस्यापघाताय यतन्ते राजवल्लभा ॥ १ ॥[m]

आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्य परेभ्यो राजवल्लभात् ।
पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा भयम् ॥ २ ॥

राज्योपघातं कुर्वन्ति ये पापा राजवल्लभा ।
एकैकश समेता वा तान् दूष्यान् सम्प्रचक्षत ॥ ३ ॥

दूष्यानुपांशु दण्डेन हन्याद्राजाऽविलम्बितम् ।
प्रदूष्य वा प्रकाशं वा लोकविद्वेषमागतान् ॥ ४ ॥

---

k Sbhg l Ānandavardhana m Sbhg n Kamandak
१ Lacuna after this verse 1 no title in M

अन्तरङ्गा हि ये राज्ञः परस्वादायिनः शठाः ।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ५ ॥[n]

न बालिशा न च क्षुद्रा नाग्राह्या नाजितेन्द्रियाः ।
नाकुलीनाः जनाः पार्श्वे स्थाप्या राज्ञो हितैषिणा ॥ ६ ॥[n]

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ ७ ॥[o]

असन्तुष्टाश्च्युताः स्थानान्मानात् प्रत्यवरोपिताः ।
स्वयं चोपहता भृत्या ये चाप्युपहताः परैः ॥ ८ ॥

परिक्षीणाश्च लुब्धाश्च क्रुद्धा भाराभितापिताः ।
हृतस्वा मानिनो ये च त्यक्तोपात्ता महेप्सवः ॥ ९ ॥

संलालिताश्च ये केचिद्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ।
अन्तर्हितास्तूपहिताः सर्वे ते परसाधनाः ॥ १० ॥

इन्द्रियाण्यन्तरङ्गाणि पातयन्ति जनान् बहून् ।
अभ्यन्तरास्तथा राष्ट्रे भृत्याः स्वार्थपरायणाः ॥ ११ ॥

रिक्ताः कर्मणि पटवस्तृप्तास्त्वलसा भवन्ति ये भृत्याः ।
तेषां जलौकसामिव पूर्णानां रिक्तता कार्या ॥ १२ ॥

धनं राज्यं पुत्रदारान् समृद्धिं
सर्वं लुब्धाः प्रार्थयन्ते परेषाम् ।
लुब्धे दोषाः सम्पतन्तीह सर्वे
तस्माद्राजा न प्रगृह्णीत लुब्धान् ॥ १३ ॥

॥ पुत्रपद्धतिः ॥ ५४ ॥

इह वा तारयेत् पुत्र उत वा प्रेत्य तारयेत् ।
सर्वथा तारयेत् पुत्रः पुत्र आत्मा च उच्यते ॥ १ ॥

भार्यायां जनितं पुत्रमादर्शे स्वमिवाननम् ।
जनितापश्यते प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ २ ॥[p]

---

n Kāmandaka. o Kālidāsa p Mahābhārata.

नास्ति पुत्रसमो बन्धुर्नास्ति पुत्रसम धनम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिर्नास्ति पुत्रसमा गति ॥ ३ ॥

जीवतो वाक्यकरणात्प्रत्यब्द भूरिभोजनात् ।
गयाया पिण्डदानाच त्रिभि पुत्रस्य पुत्रता ॥ ४ ॥

गर्भक्लेश स्त्रिया मन्य सफलो भविता तदा ।
यदा स विजयी वा स्यात् सङ्ग्रामे वा हत सुत ॥ ५ ॥

कोऽर्थोऽस्ति बहुभि पुत्रैर्गणनापूरणात्मकै ।
वरमेक कुलालम्बी यत्र विश्रमते कुलम् ॥ ६ ॥

एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तन धीमता ।
कुल पुरुषसिंहेन चन्द्रेणेव प्रकाश्यते ॥ ७ ॥[q]

दिग्वासस गतव्रीड जटिल धूलिधूसरम् ।
पुण्याधिका हि पश्यन्ति गङ्गाधरमिवात्मजम् ॥ ८ ॥[r]

हितन गुरुणा पित्रा कृतघ्नेन नृपेण वा ।
वियुज्यमाना विस्रब्ध किं न कुर्यामह प्रियम् ॥ ९ ॥

विनीता श्रुतसम्पन्ना शास्त्रेषु च कृतश्रमा ।
गजाश्वारोहणे दक्षा लभ्यन्ते सुकृत सुता ॥ १० ॥[s]

किं मृष्ट सुतवचन पुनरपि मृष्ट तदव सुतवचनम् ।
मृष्टादपि मृष्टतर सुतपरिपक्व तदव सुतवचनम् ॥ ११ ॥[t]

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहास-
रव्यक्तवर्णरमणीयवच प्रवृत्तीन् ।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ १२ ॥

॥ असत्पुत्रपद्धतिः ॥ ५५ ॥

राजपुत्रा मदोन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशा ।
भ्रातर वापि निघ्नन्ति पितर वापि मानिन ॥ १ ॥[v]

---

q Pancatantra r Vallabhadeva s Manu
t Kalavilasa u Kalidasa v Kamandaka

प्रजात्मरक्षणे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणम् ।
लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेवमलक्षिता. ॥ २ ॥

राजपुत्रैर्मदोन्मत्तैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः ।
दुःखेन लभ्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमिवामिषम् ॥ ३ ॥

रक्ष्यमाणा यदि च्छिद्रं कथञ्चित् प्राप्नुवन्ति ते । 3
सिंहा इवाशु तं घ्नन्ति रक्षितारं न संशयः ॥ ४ ॥

तया गवा किं क्रियते या न दोग्ध्री न गर्भिणी ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ॥ ५ ॥

राजपुत्रः परित्यागं सुदुर्वृत्तोऽपि नार्हति ।
क्लिश्यमानः स पितरं परमाश्रित्य हन्ति हि ॥ ६ ॥

पितॄन् भ्रातॄनपि घ्नन्ति प्राप्तराज्या नृपात्मजाः ।
राजलक्ष्मीर्हि मोहाय क्षत्रियाणां दुरात्मनाम् ॥ ७ ॥

रञ्जयन्ति प्रजाः प्राज्ञा मन्त्रिभिर्नृपसूनवः ।
प्राप्तराज्याः पुनर्घ्नन्ति बन्धूनपि विरोधिनः ॥ ८ ॥

दाने तपसि शौर्ये वा यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ ९ ॥

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ १० ॥

॥ भ्रातृपद्धतिः ॥ ५६ ॥

देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।
तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥ १ ॥

सङ्घातवान् यथा वेणुर्निबिडः कण्टकैर्वृतः ।
न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा ॥ २ ॥

Kāmandaka   Kāmandaka   Pañcatantra
Kauṭilya.   Pañcatantra

बडे?—M

स्वभूमौ च वसेत् सर्वं परभूमौ न सञ्चरेत्।
न च बाह्यन संसर्गं कश्चिदाभ्यन्तरो व्रजेत् ॥ ३ ॥

अणुरप्युपहन्ति विग्रह प्रभुमन्त प्रकृतिप्रकोपज ।
अखिल हि हिनस्ति भूधर तरुशाखान्तरघर्षजोऽनल ॥ ४ ॥[a]

महोजसा मानधना धनार्चिता
धनुर्भृत सयति लब्धकीर्तय ।
न सहतास्तस्य न भेदवृत्तय
प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभि समीहितुम् ॥ ५ ॥[a]

अप्राज्ञेन च कातरेण च गुण स्यात् सानुरागेण किं।
प्रज्ञाविक्रमशालिनोऽपि हि भवेत् किं भक्तिहीनात् फलम् ।
प्रज्ञाविक्रमभक्तय समुदिता येषा गुणा भूतये
ते भृत्या नृपते कलत्रमितरे सम्पत्सु चापत्सु च ॥ ६ ॥[b]

॥ असद्भ्रातृपद्धतिः ॥ ५७ ॥

ईदृश व्यसन प्राप्त भ्रातर य परित्यजेत् ।
को नाम सभवेत् तस्य यमय न परित्यजेत् ॥ १ ॥

सौहृदं परित्यक्त नि स्नेह खलवत् त्यजेत् ।
सोदर्यं भ्रातरमपि किमुतान्य पृथग्जनम् ॥ २ ॥

भवन्ति भेदाज्ज्ञातीना कलहाश्च महामते ।
प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मा न नश्यति ॥ ३ ॥

सभाव्य गोपु सपन्न सभाव्य ब्राह्मणे तप ।
सभाव्य स्त्रीपु चापल्य सभाव्य ज्ञातितो भयम् ॥ ४ ॥

न वा जिघासामि चरेमि यन्मा-
मय महात्मा मतिमानुवाच ।
तस्यैव तद्रामवचाऽनुरूप-
मिदं पुन कर्म च मत्प्रनुरूपम् ॥ ५ ॥

---

a Bharavi b Mudrarakṣasa

१ नृ'– S_1

एकामिषप्रभवमेव सहोदराणा-
मुज्जृम्भते जगति वैरमिति प्रसिद्धम् ।
पृथ्वीनिमित्तमभवत् कुरुपाण्डवानां
तीव्रस्तथाहि भुवनक्षयकृद्विरोधः ॥ ६ ॥

॥ सद्भृत्यपद्धतिः ॥ ५८ ॥

प्रख्यातवंशिनं दान्तं लोकसङ्ग्राहिणं शुचिम् ।
कुर्यादात्महिताकाङ्क्षी परिवारं महीपतिः ॥ १ ॥

क्रूरोऽपि योग्यतामेति परिवारगुणैर्वृतः ।
न क्रूरपरिवारस्तु व्यालाक्रान्त इव द्रुमः ॥ २ ॥

क्षमी दाता गुणग्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते ।
अनुकूलः शुचिर्दक्षो राजन् भृत्योऽपि दुर्लभः ॥ ३ ॥

॥ असद्भृत्यपद्धतिः ॥ ५९ ॥

कुभृत्यो दुरुपानच्च प्राप्यापि स्नेहसत्क्रियाम् ।
स्वामिनः पदभङ्गाय स्वकाठिन्येन कल्पते ॥ १ ॥

अलसं दुर्मुखं स्तब्धं क्रूरं व्यसनिनं शठम् ।
असन्तुष्टमभक्तं च त्यजेद् भृत्यं नराधिपः ॥ २ ॥

लघून्यपि न सिद्ध्यन्ति भृत्यैः कार्याणि दुर्भृतैः ।
न च सिक्ताः फलं वृक्षा दधते छिन्नपल्लवाः ॥ ३ ॥[c]

गुरुर्व्यांतिपिको बाणः किमेकः स्तम्भमूलकः ।
प्रेषितप्रेषकश्चैव पञ्चैते सेवकाधमाः ॥ ४ ॥

वाक्यं तु यो नाद्रियते तु शिष्टः
भक्त्यादरं चापि नियुज्यमानः ।
आत्माभिमानी प्रतिकूलवादी
त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः ॥ ५ ॥[d]

---

c. Mahābhārata. d. Vallabhadeva.

१ ° नृप –S_1, २. °सत्क्रिया°–S^1; विक्रियाम्–S_1

॥ विश्वासपद्धतिः ॥ ६० ॥

प्रज्ञाशौर्यातिवृद्धेषु वृद्धेष्वशठबुद्धिषु ।
स्वामी विश्वासनिद्रालुः पाताय न च पार्यते ॥ १ ॥

गुणयुक्ते तथैतस्मिन्विश्वसेच्च विचक्षणः ।
सर्वार्थसाधको राजा कुलजाते बहुश्रुते ॥ २ ॥

॥ अविश्वासपद्धतिः ॥ ६१ ॥

कृत[1]वैरे न विश्वासः कार्यस्त्विह सुहृद्यपि ।
प्रच्छन्नं तिष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दारुणि ॥ १ ॥

नास्ति वैरमतिक्रान्तं सन्धितोऽस्मीति माश्वसेत् ।
विश्वासाद्धन्यते लोकस्तस्माच्छ्रेयो ह्यदर्शनम् ॥ २ ॥

शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धिं बलीयसा ।
समाहितश्चरेद्[2]युक्त्या कृतार्थश्च न विश्वसेत् ॥ ३ ॥

सपत्न[3]संहिते राज्ञि कृत्वा सन्धिं न विश्वसेत् ।
अपक्रामेत् ततः क्षिप्रं कृतकार्यो विचक्षणः ॥ ४ ॥

न जातु बलवान् भूत्वा दुर्बलान् विश्वसेद् बुधः ।
भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमादतः ॥ ५ ॥

अकालमृत्युर्विश्वासो विश्वसन् हि विपद्यते ।
यस्मिन् करोत्यविश्वासं स जीवत्यपरो मृतः ॥ ६ ॥

विश्वासयेत् परांश्चैव विश्वसेच्च न कस्यचित् ।
पुत्रेष्वपि च राजेन्द्र विश्वासो न प्रशस्यते ॥ ७ ॥[e]

अशङ्क्यमपि शङ्केत नित्यं शङ्केत शङ्कितात् ।
भयं ह्यशङ्किताज्जातं समूलमपि कृन्तति ॥ ८ ॥[f]

स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेविषु ।
भोगे चायुषि विश्वासं कः पुमान् कर्तुमर्हति ॥ ९ ॥

---

१. °ते पापे–M. २. °मि°–M. ३. °संहिता°–M.
e. Mahābhārata. f. Pañcatantra.

योऽरिणा सह सन्धाय विश्वस्तः स्थातुमिच्छति ।
स सुप्त इव वृक्षाग्रात् पतितः प्रतिबुध्यते ॥ १० ॥[g]

न जातु गच्छेद्विश्वासं सहितोऽपि हि बुद्धिमान् ।
अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः पुरावधीत् ॥ ११ ॥

विश्वसेदपि विश्वस्तं विश्वस्तं नातिविश्वसेत् ।
यस्मिन् विश्वासमायाति न भूतेः पात्रमेव सः ॥ १२ ॥[१]

न विश्वसेद्दुष्टभावमासन्नं शत्रुसेविनम् ।
स्त्रियं बालं च मूर्खं च नीचं चासत्प्रलापिनम् ॥ १३ ॥[h]

अपराधो न मेऽस्तीति नैतद् विश्वासकारणम् ।
विद्यते हि नृशंसेभ्यो भयं गुणवतामपि ॥ १४ ॥[i]

नखिनां च नदीनां च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
विश्वासो नोपगन्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ १५ ॥

स्त्रियां धूर्तेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषवादिनि ।
चौरे न कार्यो विश्वासः कृतघ्ने चैव नास्तिके ॥ १६ ॥

एतच्छास्त्रार्थतत्त्वं तु मयाख्यातं तवानघ ।
अविश्वासो नरेन्द्राणामपरं गुह्यमुच्यते ॥ १७ ॥

॥ सूदनायकपद्धतिः ॥ ६२ ॥

असंभेद्यः शुचिर्दक्षः कृतास्त्रस्य परीक्षकः ।
सूदानां च विशेषज्ञः सूदाध्यक्षो विधीयते ॥ १ ॥

॥ मन्त्रिपद्धतिः ॥ ६३ ॥

देशकालविभागज्ञा भर्तृकार्यहितैषिणः ।
दण्डनीतेः प्रयोक्तारः सचिवाः स्युर्महीपतेः ॥ १ ॥[j]

---

g Manu. h Manu, Canakya-rājanīti.
i Hitopadeśa. j Mahābhārata

१ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
यस्तु विश्वासमायाति न भूते पात्रमेव स ॥ S_1

२ दृङ्गिणा–S_1. ३. मोऽस्ति–S_1. ४. विभागज्ञ –M_1;

कुलीना शुचय शुद्धा श्रुतवन्तोऽनुरागिण ।
दण्डनीतिप्रयोक्तार सचिवास्तु महीपते ॥ २ ॥[k]

सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञा सतत प्रियवादिन ।
प्राप्तकाल च य दण्ड धारयेयु सुतेष्वपि ॥ ३ ॥[l]

सहायसाध्य राज्यत्व चक्रमेतन्न वर्तते ।
कुर्वीत सचिवास्तस्मात् तेषा च शृणुयान्मतम् ॥ ४ ॥

नीतिशास्त्रविद शूरा मन्त्रिणो ब्राह्मणप्रिया ।
ज्ञानवृद्धा शास्त्रवृद्धा धर्मे राज्ञ प्रवर्तका ॥ ५ ॥

रागमानमदान्धस्य स्खलत पृथिवीपते ।
हस्तावलम्बो भवति सुहृत्सचिवचेष्टितम् ॥ ६ ॥

मन्त्रिभिर्मन्त्रकुशलैरन्ध पथि निषेध्यते ।
चक्षुष्माँस्तु मदान्ध सन् आत्मान हन्त्यशेषत ॥ ७ ॥

कृतप्रज्ञ सुमेधावी धीरो बुद्धो जितेन्द्रिय ।
सर्वकर्मसु सशुद्ध सशुद्ध श्रोतुमर्हति ॥ ८ ॥[m]

एको ह्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षण ।
राजान राजपुत्र वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ ९ ॥

स्वेच्छया कुरुते स्वामी यत् किंचन यतस्तत ।
तत्तत्प्रतिचिकीर्षन्तो दु ख जीवन्ति मन्त्रिण ॥ १० ॥[o]

त्रिवर्गसाधक यत् स्यात् द्वयोर्वैकस्य साधकम् ।
कार्य तदपि कुर्वीत न त्वेवार्थ द्विबाधकम् ॥ ११ ॥[p]

अप्रियस्यापि पथ्यस्य परिणाम सुखावह ।
वक्ता श्रोता च यत्रास्ति रमन्ते तत्र सम्पद ॥ १२ ॥[q]

त्रिवर्गफलसयुक्तानमात्यान् स्वेषु कर्मसु ।
न हि कुर्याद्यथाशौचमित्याचार्ये व्यवस्थिति ॥ १३ ॥[r]

---

k Rāmāyana   l Kautilya   m Mahabhārata
n Kamandaka   o Mudrarāksasa   p Vatsyayana
q Pañcatantra   r Kautilya

प्राज्ञे नियोजितेऽमात्ये सन्ति राज्ञस्त्रयो गुणाः ।
यशः स्वर्गनिवासश्च पुष्कलश्च धनागमः ॥ १४ ॥

यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १५ ॥s

यस्मिन् याचः प्रणश्यन्ति कूपे प्रास्ताः शिला इव ।
न यत्कारं पुनर्यान्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १६ ॥t

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १७ ॥u

निश्चित्य यः प्रकुरुते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ १८ ॥

अपृष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता ।
नानुशिष्यादृष्टेऽप्युक्तं महदेतद्धि साहसम् ॥ १९ ॥

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे कृतनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ २० ॥

अहन्यहनि बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम् ।
दत्तं वा दापितं वापि वाक्सत्यमपि वा कृतम् ॥ २१ ॥

मतिबलशालिनि मन्त्रिणि
लभते कां वा न सम्पदं स्वामी ।
रत्नावलीमुदयनो लेभे
यौगन्धरायणनयेन ॥ २२ ॥

अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव ।
प्रभवति तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि ॥ २३ ॥v

विषमोऽपि विगाह्यते नयः
कृततीर्थः पयसामिवाशयः ।
स तु तत्र विशेषदुर्लभः
सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः ॥ २४ ॥w

---

s Rāmāyana t Manu u Rāmāyana.
v Mālavikāgnimitra. w Bhārava

स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपं
हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं
नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः ॥ २५ ॥[w]

बहिः सर्वाकारप्रवणरमणीयं व्यवहरन्
पराभ्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति।
जनं विद्वानेकः सकलमतिसन्धाय कपटै-
स्तटस्थः स्वानर्थान् घटयति च मौनं च भजते ॥ २६ ॥[x]

प्रायः पथ्यपराङ्मुखा विषयिणो भूपा भवन्त्यात्मनो
निर्दोषान् सचिवान् भजत्यतिमहान् लोकापवादो जनात्।
वन्द्याः श्लाघ्यगुणास्त एव गुरवः सन्तोषभाजः परं
बाह्योऽयं परमेव सेवकजनो धिक् सर्वथा मन्त्रिणः ॥ २७ ॥

॥ दुष्टमन्त्रिपद्धतिः ॥ ६४ ॥

मन्त्रिणः स्वार्थतात्पर्याद् दीर्घमिच्छन्ति विग्रहम्।
तेषां तु भोज्यतामेति दीर्घकार्याकुलो नृपः ॥ १ ॥[x]

भीरवोऽनीतिशास्त्रज्ञाः कामुका ब्रह्मविद्विषः[1]।
अधर्मरुचयो लुब्धाः [2]शत्रवो नैव मन्त्रिणः ॥ २ ॥

अपथ्यस्य च भुक्तस्य दन्तस्य चलितस्य च।
अमात्यस्य च दुष्टस्य समूलोद्धरणं सुखम् ॥ ३ ॥

गुणवानप्यसन्मन्त्री नृपतेर्नाभिगम्यते।
प्रसन्नः स्वादुसलिलो दुष्टग्राह इव ह्रदः ॥ ४ ॥[x]

दुःखान्येव प्रसुवते निरुन्धन्ति सुखानि च।
अयशांसि प्रयच्छन्ति भूपतीनां कुमन्त्रिणः ॥ ५ ॥[z]

हीनतेजा हि संसृष्टो नैव जातु व्यवस्यति।
अवश्यं जनयत्येव सर्वकर्मसु संशयान् ॥ ६ ॥

---

w Bhāravi x (Sbhg) Mālatīmādhava.
x. Kāmandaka. y Pañcatantra z Kauṭilya.
१ °र प्रकृति –M. २. शत्रवो नहि मन्त्रिणः –S_1.

एवमल्पश्रुतो मन्त्री कल्याणाभिजनोऽप्युत ।
धर्मार्थकामसंयुक्तं नालं मन्त्रं समीक्षितुम् ॥ ७ ॥

अनीतिकोविदं हिंस्रं दुर्बुद्धिमबहुश्रुतम् ।
त्यक्तोपात्तं मद्यपानद्यूतस्त्रीमृगयाप्रियम् ॥ ८ ॥

कार्ये महति युञ्जानो हीयतेऽर्थपतिः श्रिया ।
स्त्रीप्रधानानि राज्यानि विद्वद्भिर्वर्जितानि च ।
मूर्खामात्यप्रतप्तानि शुष्यन्ति जलबिन्दुवत् ॥ ९ ॥[a]

निरुन्धानाः सतां मार्गं भक्षयन्ति नृपश्रियम् ।
क्रूरात्मानस्तु सचिवास्तस्मात् सुसचिवो भवेत् ॥ १० ॥[b]

मूर्खं नियोजिताऽमात्ये त्रयो दोषा महीपतेः ।
अयशश्चार्थनाशश्च नरकश्च न संशयः ॥ ११ ॥

अहिते हि हिताकारं धाष्टर्याज्जल्पन्ति ये नराः ।
अवेक्ष्य मन्त्रबाह्यास्ते कर्तव्याः कृत्यदूषणाः ॥ १२ ॥[c]

गुणानामयथातथ्यादर्थं विप्लावयन्ति ये ।
अमात्यव्यञ्जना राज्ञा दूष्यास्ते शत्रुसंहिताः ॥ १३ ॥[c]

स दोषः सचिवस्यैव यदसत्कुरुते नृपः ।
याति यन्तुः प्रमादेन गजो व्यालत्वमान्यताम् ॥ १४ ॥

न स्वल्पमल्पव्यवसायभीरोः करोति विज्ञानविधिर्गुणं हि ।
अन्धस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि निवर्तयत्यर्थमिह प्रदीपः ॥ १५ ॥[d]

अभ्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे वा
विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।
सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य
तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ १६ ॥

दुर्मन्त्रिणं कमुपयन्ति न नीतिदोषाः
सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ।
कं श्रीर्न दर्पयति कं न निहन्ति मृत्युः
कं स्त्रीकृता न विषयाः परितापयन्ति ॥ १७ ॥[e]

a Bṛhatsaṃhitā b Kāmakalā c Mahābhārata.
d Māgha e Pañcatantra.

एक भूमिपति करोति सचिव राज्ये प्रधान यदा
त मोहाच्छ्रयते मद स च मदालस्येन निर्विद्यत ।
निर्विण्णस्य पद करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा
स्वातन्त्र्यस्पृहया तत स नृपते प्राणानभिद्रुह्यति ॥ १८ ॥[e]

॥ बुद्धिप्रशंसापद्धतिः ॥ ६५ ॥

एक हन्यात् न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतात्सृष्टा हन्याद्राज्य सराजकम् ॥ १ ॥

अपकृत्वा बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
दीर्घौ बुद्धिमता बाहू याभ्या हिंसति हिंसित ॥ २ ॥

न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ।
शेष सम्प्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्ववतिष्ठते ॥ ३ ॥[f]

शक्याशक्यपरिच्छेद कुर्याद् बुद्ध्या प्रसन्नया ।
कवल दन्तभङ्गाय दन्तिन शैलताडनम् ॥ ४ ॥

प्रज्ञागुप्तशरीरस्य किं करिष्यन्ति सङ्गता ।
गृहीतच्छत्रहस्तस्य वारिधारा इवारय ॥ ५ ॥

कार्यमालोचितापाय मतिमद्भिर्विवेचितम् ।
न कवल हि सम्पत्तौ विपत्तावपि शोभत ॥ ६ ॥[g]

नागाग्निमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि ।
शक्नुवन्ति प्रतिघाटु अन्ते बुद्धिबलाश्रिता ॥ ७ ॥[h]

प्रज्ञया निर्मितैधारास्तारयन्त्यबुधान् धुवि ।
नाबुधास्तारयन्त्यन्यानात्मान वा कथञ्चन ॥ ८ ॥

शुश्रूषा श्रवण चैव ग्रहण धारण तथा ।
ऊहापोहार्थविज्ञान तत्त्वज्ञान च धीगुणा ॥ ९ ॥

श्रिय प्रसूते विपदा रुणद्धि यशांसि दुग्ध मलिन प्रमार्ष्टि ।
सस्कारशौचेन पर पुनीता शुद्धा हि बुद्धि किल कामधेनु ॥ १०

---

e Pañcatantra f Mahabharata g Bhoja h Kamanda
i Viddhasalabhañjika (Rajasekhara)

अश्वा नागाः स्यन्दनानां च संघा
मन्त्राः सिद्धा दैवतं चानुकूलम् ।
एतान्याहुः साधनानि स्म राज्ञां
येभ्यः श्रेयं बुद्धिरुत्कृष्यते मे ॥ ११ ॥[J]

शस्त्रैर्हता न रिपवोऽभिहता भवन्ति
प्रज्ञाहतास्तु पुरुषाः सुहता भवन्ति ।
शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेव
प्रज्ञा कुलं च विभवं च यशश्च हन्ति ॥ १२ ॥

यदपसरति मेषः कारणं तत् प्रहर्तुं
मृगपतिरपि कोपात् सङ्कुचत्युत्पतिष्यन् ।
हृदयनिहितवैरा गूढमन्त्रप्रचाराः
किमिव हि गणयन्तो बुद्धिमन्तः क्षमन्ते ॥ १३ ॥[E]

॥ मन्त्रप्रशंसापद्धतिः ॥ ६६ ॥

मन्त्रयन्निह मन्त्रज्ञो राजापि सह मन्त्रिभिः ।
मन्त्रार्थकुशलो राजा सुखं विजयमश्नुते ॥ १ ॥

अपश्चात्तापकृत् सम्यगनुबन्धिफलप्रदः ।
अदीर्घकालेऽभिमुखश्च मन्त्रः प्राशस्त्यमिष्यते ॥ २ ॥

आवर्तयन्मुहुर्मन्त्रं धारयेच्च प्रयत्नतः ।
अप्रयत्नधृतः मन्त्रः प्रबलश्शिखिवद् दहेत् ॥ ३ ॥

आप्ततमैर्मन्त्रं संक्षिपेत् तत्परस्तु सः ।
अरक्ष्यमाणः मन्त्रो हि भिनत्त्याप्तपरम्पराम् ॥ ४ ॥

अम्भसा भिद्यते सेतुस्तथा मन्त्रोऽप्यरक्षितः ।
पैशुन्याद् भिद्यते स्नेहो वाग्भिर्भिद्येत कातरः ॥ ५ ॥

असंवृताकारतया भिन्नमन्त्रस्य भूपतेः ।
सकृच्छिद्रघटस्येव न तिष्ठत्युदयोदकम् ॥ ६ ॥

किं स्विच्छिद्रं भवेद् दोषः किंस्विद्धि विनिपातनम् ।
कुतो मम भवेद् दोष इति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ ७ ॥

J Pañcatantra E Vallabhadeva

सततं गुप्तवाक्यस्य नित्यं गुप्तेन्द्रियाकृतेः ।
फलैर्ज्ञेयाः समारम्भाः पुण्यं पूर्वकृतं यथा ॥ ८ ॥

आत्मानं मन्त्रिणं सूतममात्यं वचनक्रमम् ।
आकारं कुरुते पञ्चमेतावान्मन्त्रनिश्चयः ॥ ९ ॥

एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविप्लवः ॥ १० ॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।
स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ ११ ॥

नासुहृत् परमं मन्त्रं भारतार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत् पण्डितो वाप्यनात्मवान् ॥ १२ ॥

मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो राज्यं सुरक्षितम् ।
कुर्याद्यथास्य न विदुः कर्मणामाफलोदयम् ॥ १३ ॥

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णस्तु धार्यते ।
द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥ १४ ॥[l]

निर्मन्त्रमेनं रिपवो यातुधाना इव क्रतुम् ।
समन्ततो विलुम्पन्ति तस्मान्मन्त्रपरो भवेत् ॥ १५ ॥[m]

समावायव्ययौ यत्र व्ययो यत्राधिको भवेत् ।
असाध्यं च शतोपायैः कथञ्चित् तन्न मन्त्रयेत् ॥ १६ ॥[n]

किं स्यात् परत्रेत्याशङ्का कार्यं यस्मिन्न विद्यते ।
न चार्थं च सुखं चेति शिष्टास्तस्मिन्नवस्थिताः ॥ १७ ॥[o]

[1]निष्फलं क्लेशबहुलम् सन्दिग्धफलमेव च ।
न कर्म कुर्यान्मतिमान् महावैरानुबन्धि च ॥ १८ ॥[p]

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ १९ ॥[q]

मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् ।
सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ २० ॥[q]

---

l. Mahābhārata. m. Kāmandaka. n. Kauṭilya.
o. Mahābhārata. p. Pañcatantra. q. Bhāravi.

१. नि॰ — S_1. २. को — S_1.

सर्वस्य कार्यस्य समुद्भवार्थ-
मागामिनोऽर्थस्य च सङ्ग्रहार्थम् ।
अनर्थकार्यप्रतिषेधनार्थं
यन्मन्त्र्यतेऽसौ परमो हि मन्त्रः ॥ २१ ॥[r]

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्षा निरत्ययाः ।
गर्भशालि सधर्माणस्तस्य गूढं .. ॥ २२ ॥

॥ मन्त्रदेशपद्धतिः ॥ ६७ ॥

निःस्तम्भे निर्गताक्षे च निर्भित्त्यन्तरसंश्रये ।
प्रासादाग्रेऽप्यरण्ये वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ १ ॥[t]

॥ मन्त्रकालपद्धतिः ॥ ६८ ॥

मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे च विश्रान्तो विगतक्लमः ।
चिन्तयेद्धर्मकामार्थान् सार्धं तैरेक एव वा ॥ १ ॥

जडान्धबधिरान् मूकान् तैर्यग्योन्यान्त्रयोधिकान् ।
तान् म्लेच्छव्याधितव्यङ्गान् मन्त्रकालेऽवसाययेत् ॥ २ ॥

॥ सामपद्धतिः ॥ ६९ ॥

कुलीनेषु कृतज्ञेषु सार्द्रचित्तेषु संयतः ।
कार्यार्थकुशलो विद्वान् पूर्वं साम प्रयोजयेत् ॥ १ ॥

साम्नैव सिद्धये विद्वान् यतते यतमानसः ।
समासिद्धिं प्रशंसन्ति सर्वसिद्धिषु पण्डिताः ॥ २ ॥[t]

प्रलिम्पन्निव तेजांसि दृष्ट्या साधु पिबन्निव ।
स्रवन्निवामृतं साधु प्रयुञ्जीत प्रियं वचः ॥ ३ ॥[u]

साम्नैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः ।
पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थः पटोलेन ॥ ४ ॥[v]

---

r. Pañcatantra. s Kautilya.
t. Kāmandaka. u Cāṇakya v. Vallabhadeva.

॥ भेदपद्धतिः ॥ ७० ॥

भेदं कुर्वीत यत्नेन मन्त्र्यमात्यपुरोधसाम् ।
तेषु भिन्नेषु भिन्नं हि युवराजे तथोर्जिते ॥ १ ॥

भयेन भेदयेद्भीरुं शूरमञ्जलिकर्मणा ।
लुब्धमर्थप्रदानेन संख्येनैव समोजसम् ॥ २ ॥

अमात्यो युवराजश्च भुजावेतौ महीपते ।
मन्त्री नेत्र हि तद्भिन्न एकस्मिन्नपि तद्वध ॥ ३ ॥

सर्वावस्थासु मेधावी तत्कुलीन विकारयेत् ।
विकृतस्तत्कुलीनस्तु स्वयोनिं दहतेऽग्निवत् ॥ ४ ॥

मत्स्यो मत्स्यमुपादत्ते ज्ञातिर्ज्ञातिं न संशय ।
रावणोच्छित्तये रामो विभीषणमपूजयत् ॥ ५ ॥[w]

॥ दानपद्धतिः ॥ ७१ ॥

दारुणं विग्रहं विद्वान् दानेन प्रशमं नयेत् ।
इन्द्रोऽपचारे शुक्रस्य दानेन वशमेयिवान् ॥ १ ॥

उपच्छन्द्यापि दातव्यं बलिने शान्तिमिच्छता ।
समूलमेव गान्धारिरप्रयच्छन् गत क्षयम् ॥ २ ॥

॥ दण्डपद्धतिः ॥ ७२ ॥

सामादीनामुपायानां त्रयाणां विफले नये ।
विनयेन्नयसम्पन्नो रिपु दण्डेन दण्डवित् ॥ २ ॥

॥ सान्धिपद्धतिः ॥ ७३ ॥

बलिना विगृहीत सन् नृपोऽनन्यप्रतिक्रिय ।
आपन्न सन्धिमन्विच्छेत्कुर्वाण कालयापनम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तचक्रेणाक्रान्तो राजा बलवता बलम् ।
सन्धिनोपक्रमेत् तूर्णं कोशदण्डात्मभूमिभि ॥ २ ॥[x]

---

w Kāmandaka x Pañcatantra

सन्धिमिच्छेत्समेनापि सन्दिग्धे विजये युधि ।
न हि सांशयिकं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ३ ॥

सगुप्तिमाधाय सुसंहितेन
बलेन धीरोऽपि चरन्नरातिम् ।
सन्तापयेद्येन सुसम्प्रतप्त-
स्तप्तेन सन्धानमुपैति तप्तम् ॥ ४ ॥

असम्प्रवृद्धेरपि वृद्धिकामः
समेन सन्धानमिहोपगच्छेत् ।
अपक्वयोर्या घटयोरयस्य-
मन्योन्यभेदी समसंनिपातः ॥ ५ ॥

॥ सन्धेयपद्धतिः ॥ ७४ ॥

सत्यार्यौ धार्मिकानार्यौ भ्रातृसङ्घातवान्बली ।
अनेकविजयी चेति सन्धेयाः सप्त कीर्तिताः ॥ १ ॥[y]

सत्यवन्तो जितक्रोधा बलवन्तो रणप्रियाः ।
क्षान्तिशीलगुणोपेताः सन्धेयाः पुरुषोत्तमाः ॥ २ ॥[z]

॥ असन्धेयपद्धतिः ॥ ७५ ॥

बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः ।
भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ १ ॥

विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् ।
अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ २ ॥

दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च ।
दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः ॥ ३ ॥

अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तोऽकालेन यश्च सः ।
सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ ४ ॥

---

y. Kāmandaka. z. Mahābhārata.

१. °बगरी–M.

एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् ।
एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशम् ॥ ५ ॥[a]

शत्रुणा नहि सन्दध्यात्संश्लिष्टेनान्तरात्मना ।
प्रततमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ ६ ॥[b]

॥ सन्धिनिन्दापद्धतिः ॥ ७६ ॥

वैरमादौ समासाद्य यः कश्चित्सन्धिमिच्छति ।
मृण्मयस्येव भग्नस्य तस्य सन्धिर्न विद्यते ॥ १ ॥

शपथेनाप्यरीन् हन्यान्न दोष इति भार्गवः ।
उभौ यदि शपेयातां श्रद्दधानस्तु बाध्यते ॥ २ ॥

सकृद् द्विष्टं तु योऽमित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३ ॥

न समयपरिरक्षणं क्षमं ते निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः ।
अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि ॥४॥

॥ दूतपद्धतिः ॥ ७७ ॥

कृतमन्त्रस्तु मन्त्रज्ञो मन्त्रिणं मन्त्रिसम्मतम् ।
यातव्याय प्रहिणुयात् दूतं दूत्याभिमानिनम् ॥ १ ॥

प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शास्त्रे शस्त्रे च निष्ठितः ।
अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥ २ ॥

रागापरागौ जानीयाद् दृष्टिवक्त्रविचेष्टितैः ।
सहेतानिष्ठवचनं कामं क्रोधं च वर्जयेत् ॥ ३ ॥

वध्यमानोऽपि न ब्रूयात्स्वस्वामिप्रकृतिच्युतिम् ।
ब्रूयात्प्रश्रितया वाचा सर्वं वेद्म भवानिति ॥ ४ ॥[d]

इङ्गिताकारचेष्टाभिः परचित्तप्रवेदिनः ।
आप्ताः सुशीघ्रगा दूता वाग्मिनो मितभाषिणः ॥ ५ ॥

---

a. Kāmandaka. b Pañcatantra
c. Bhāravi. d. Kāmandaka.

कुलीनः शीलसम्पन्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ।
यथोक्तवादी स्मृतिमान् दूतः स्यात् सप्तभिर्गुणैः ॥ ६ ॥[e]

कार्ये कर्मणि निर्दिष्टे यो बहून्यपि साधयेत् ।
पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ७ ॥

मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ।
नहि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ ८ ॥[f]

अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं सानुक्रोशं राघवमसाध्यमन्यैः ।
अरोगजातीयमुदारवाक्यं कृतं वचः षड्गुणोपपन्नम् ॥ ९ ॥

रामो नाम स एव येन भगिनीनासावसापङ्किलः
खड्गस्ते खरदूषणत्रिशिरसां पीतः शिरःशोणितैः ।
बध्वा त्वां चतुरम्बुराशिषु परिभ्राम्यन् मुहूर्तेन यः
सन्ध्यामर्चयति स्म निस्त्रप कथं तातस्त्वया विस्मृतः ॥ १० ॥[g]

रे रे वानर को भवानहमरे त्वत्सूनुहन्ताहवे
दूतोऽहं खरखण्डनस्य जगतां कोदण्डदीक्षागुरोः ।
मद्दोर्दण्डकठोरताडनविधौ को वा त्रिकूटाचलः
को मेरुः क्व च रावणस्य गणना कोटिस्तु कीटायते ॥ ११ ॥[g]

॥ दुष्टदूतपद्धतिः ॥ ७८ ॥

भूताश्चार्था विपद्यन्ते देशकालविरोधिनः ।
विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ १ ॥

अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ।
घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ २ ॥[h]

॥ चारपद्धतिः ॥ ७९ ॥

तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान् मृदुर्लघुपराक्रमः ।
क्लेशायाससहो दक्षः चारः स्यात्प्रतिपत्तिमान् ॥ १ ॥

---

e Mahābhārata. f Rāmāyana. g Mahānāṭaka.
h Rāmāyana.

तपस्विलिङ्गिनो धूर्ताः शिल्पवण्योपजीविनः ।
चाराश्चरेयुः परितः पिबन्तो जगतां मतम् ॥ २ ॥[i]

चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर्वसुधाधिपैः ।
युद्धेष्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ ३ ॥

सूक्ष्मसूत्रप्रचारेण पश्येद्वैरिविचेष्टितम् ।
स्वपन्नपि हि जागर्ति चारचक्षुर्महीपतिः ॥ ४ ॥

सर्वसम्पत्समुदयं सर्वावस्थाविचेष्टितम् ।
चारेण द्विषतां विद्यात् तद्देशप्रार्थनादिव ॥ ५ ॥

चारेण प्रचरेद्राजा सूत्रेणाग्निरिवाध्वरे ।
वृत्ते सन्धानमायत्तं चारे चर्या प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

परेषु स्वेषु चाक्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः ।
सोपसर्गैर्जागार्यं यथाकालं स्वपन्नपि ॥ ७ ॥

॥ वैरपद्धतिः ॥ ८■ ॥

वैरं पञ्चसमुत्थानं बुध्यन्ते तत्र पण्डिताः ।
स्त्रीकृतं वास्तुजं वाग्जं ससपत्नापराधजम् ॥ १ ॥

न वित्तेन न पारुष्यान्न सान्त्वेन न च श्रुतात् ।
वैराग्निः शाम्यते राजन् वाडवाग्निरिवार्णवे ॥ २ ॥

न हि वैराग्निरुद्भूतः कर्म चाप्यपराजितम् ।
अदग्ध्वा शाम्यते नृणां विना ह्येकतरक्षयात् ॥ ३ ॥

जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति सर्वदा ।
अनिर्विण्णेन मनसा ससर्प इव वेश्मनि ॥ ४ ॥[j]

अन्योन्यकृतवैराणां वैरस्यान्तं विवित्सताम् ।
पुत्रपौत्रे विनष्टे तत् परलोकं च गच्छति ॥ ५ ॥[k]

दुःशासनामर्षरजोविकीर्णैरेभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः ।
केशैः कदर्थीकृतवीर्यसारः कच्चित् स एवासि धनञ्जयस्त्वम् ॥ ६ ॥[l]

---

i. Kāmandaka.
j. Vallabhadeva. k. Mahābhārata. l. Bhāravi.

नास्ति वैजातिकः शत्रुः पुरुषस्य विशांपते ।
येन साधारणी वृत्तिः स शत्रुर्नेतरो जनः ॥ ७ ॥

॥ विग्रहपद्धतिः ॥८१॥

यदा मन्येत मतिमान् हृष्टपुष्टं स्वकं बलम् ।
देशकालबलोपेतः प्रारभेतैव विग्रहम् ॥ १ ॥

आत्मनोऽभ्युदयाकांक्षी पीड्यमानः परेण वा ।
देशकालबलोपेतः प्रारभेतैव विग्रहम् ॥ २ ॥

भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य त्रयं फलम् ।
यदैतन्नियतं भाति तदा विग्रहमाचरेत् ॥ ३ ॥[m]

॥ यानपद्धतिः ॥८२॥

उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मन्त्रशक्त्या च भारत ।
उपपन्नो नृपो यायाद् विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १ ॥[n]

उत्कृष्टबलवीर्यस्य विजिगीषोर्जयैषिण. ।
गुणानुरक्तप्रकृतेर्यात्रा यानमिति स्मृतम् ॥ २ ॥[o]

उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुरा हताः ।
उत्थानेन महेन्द्रेण श्रैष्ठ्यं प्राप्तं दिवीह च ॥ ३ ॥[p]

आत्मानं च परं चैव वीक्ष्य धीरः समुत्पतेत् ।
एतदेव हि विज्ञानं यदात्मपरवेदनम् ॥ ४ ॥[q]

शरत्काले वसन्ते वा रिपोर्नाशेऽभ्युपस्थिते ।
निमित्तं शकुनं लब्ध्वा यात्रां कुर्वीत भूपतिः ॥ ५ ॥[r]

पक्वसस्यापि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा ।
नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ॥ ६ ॥

उत वा तृणवान् मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ।
सुगोऽथ्यत्रिविधं मार्गं षड्विधं च स्वकं बलम् ॥ ७ ॥

m. Kāmandaka n. Mahābhārata. o. Kāmandaka.
p Mahābhārata. q. Kāmandaka. r. Manu.

साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं प्रति।
अग्रतः शकटानीकमसिचर्मभृता भवेत् ॥ ८ ॥

पृष्ठतश्चापि शकटं सनित्रं मध्यतस्तथा।
तस्मात् तदभियोगः स्यात् परेषां व्यसनं तथा ॥ ९ ॥

यतो भयं भयाशङ्का ततो विस्तारयेत् बलम्।
राष्ट्रं च पीडयेच्छत्रोः शस्त्राग्निविषमूर्छनैः ॥ १० ॥

बधनं च मनुष्याणां मार्गाणां दूषणेन च।
आकाराणां विनाशैश्च परराष्ट्रं विनाशयेत् ॥ ११ ॥

उत्थानहीनः पुरुषो बलवानपि नित्यशः।
सुधर्षणीयः शत्रूणां भुजङ्ग इव निर्विषः ॥ १२ ॥

अनुत्थानाद् भवेन्नाशः प्राप्तस्यानागतस्य च।
प्राप्यते फलमुत्थानाल्लभते चार्थसम्पदम् ॥ १३ ॥[s]

रात्रावुलूकोऽपि निहन्ति काकं
काकोऽप्युलूकं रजनीव्यपाये।
इति स्म कालं समुदीक्ष्य याया-
त्काले भवन्तीह समीहितानि ॥ १४ ॥[t]

॥ सुनिमित्तपद्धतिः ॥८३॥

निमित्तान्येव शंसन्ति शुभाशुभफलप्रदम्।
तस्मादेतानि शास्त्रज्ञो राजा सम्रुपलक्षयेत् ॥ १ ॥[u]

उदीर्णमनसो योधा वाहनानि च भारत।
यस्या भवन्ति सेनाया ध्रुवं तस्या जयो भवेत् ॥ २ ॥

हृष्टा वाचस्तथा सत्या योधानां यत्र भारत।
न म्लायन्ते स्रजश्चैव ते तरन्ति रणे रिपून् ॥ ३ ॥[v]

प्रशस्तेन निमित्तेन विशुद्धेनान्तरात्मना।
व्यक्तमारभ्यमाणा हि सिद्धिं यान्ति महीक्षिताम् ॥ ४ ॥

---

s Mahabhārata t Kamandakı u Manu
v Mahabhārata

निमित्तलक्षणज्ञानं शकुनिस्वनदर्शनम् ।
अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां प्रतिदृश्यते ॥ ५ ॥[w]

वामेतरविषाणाग्रवेष्टनेन करस्य च ।
बृंहितेन गजानां च जानीयाज्जयमञ्जसा ॥ ६ ॥[x]

॥ अनिमित्तपद्धतिः ॥८४॥

कबन्धः परिघाभासो दृश्यते भास्करान्तिकम् ।
जग्राह सूर्यं स्वर्भानुरपर्वणि महाग्रहः ॥ १ ॥

छत्रं नरपतेर्यस्य निपतेत्पृथिवीतले ।
स सराष्ट्रो नरपतिः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ २ ॥[y]

॥ आसनपद्धतिः ॥८५॥

परस्परविरोधेन क्षीयमाणेषु शत्रुषु ।
तद्विनाशो भवेद्यावत्तावत्तिष्ठेत बुद्धिमान् ॥ १ ॥[z]

सदासनं प्रशंसन्ति बुद्धिमन्तः क्षितीश्वराः ।
परवृद्धौ स्वहानौ च समिच्छन्तो हितं परम् ॥ २ ॥

॥ अभियुक्तप्रक्रियापद्धतिः ॥८६॥

यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा ।
तदा ह्यागत्य मित्राणि विधानमुपकल्पयेत् ॥ १ ॥[a]

घोषान् न्यसेत मार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि ।
प्रवेशयेच्च तान् सर्वान् शाखानगरकेषु च ॥ २ ॥

नदीमार्गेषु च तथा सङ्क्रमानवसादयन् ।
जलं निस्रावयेत् सर्वमनिस्राव्यं च दूषयेत् ॥ ३ ॥

कुलिङ्गद्वारकाणि स्युरुच्छ्रासार्थं कुलस्य च ।
तेषां च श्रावयेद् गुप्तिं कार्या सर्वात्मना भवेत् ॥ ४ ॥

---

w Rāmāyana x Mahābhārata
y Mahābhārata z Mānasollasa a Kāmandaka

द्वारेषु च गुरूण्येव यन्त्राणि स्थापयेत् सदा ।
आरोहयेच्छतघ्नीं च स्वाधीनांश्चाधिकारयेत् ॥ ५ ॥

काष्ठानि निर्हरेच्चैव तथा कूपांश्च खानयेत् ॥
संशोधयेत् तथा कूपान् कृतान् पूर्वं पयोऽर्थिभिः ॥ ६ ॥

तृणच्छन्नानि वेश्मानि पङ्केनाथ प्रलेपयेत् ॥
नक्तमेव च भक्तानि पाचयेत नराधिपः ।
न दिवाग्निर्ज्वलेद् गेहे वर्जयित्वाग्निहोत्रिणम् ॥ ७ ॥

भिक्षुकांश्च यतींश्चैव क्लीबोन्मत्तकुशीलवान् ।
बाह्यान् कुर्युर्नरश्रेष्ठ दोषाय स्युर्हि ते शठाः ॥ ८ ॥

सुमन्त्रितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।
आपदामथ काले तु कुर्वीत न विचालयेत् ॥ ९ ॥

अशक्नुवंश्च युद्धाय निष्पतेत् सह मन्त्रिभिः ।
कोशेन पौरैर्दण्डेन ये चान्ये सहकारिणः ॥ १० ॥

असम्भवे तु सर्वस्य यथा मुख्येन निष्पतेत् ।
अपचिक्रमिषुः पूर्वं सैनां स्वां परिसान्त्वयेत् ॥
विलङ्घयित्वा सत्रेण तत स्वयमुपक्रमेत् ॥ ११ ॥

॥ द्वैधीभावपद्धतिः ॥८७॥

बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ।
द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥ १ ॥

॥ समाश्रयपद्धतिः ॥८८॥

यापयेद्यत्नमास्थाय संनिकृष्टमरिं द्वयोः ।
उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्तरम् ॥ १ ॥

स्वयं हीनबलो राजा जयहेतुं न पश्यति ।
बलिना पीड्यमानो यः क्षेमस्थानं समाश्रयेत् ॥ २ ॥

महता बलिना यस्तु पीडितोऽल्पबलो नृपः ।
तस्य सार्धं प्रतिज्ञाय तमेवाश्रयते नृपः ॥ ३ ॥

ददत् बलं वा कोशं वा भूतिं वा भूमिसम्भवाम् ।
युधिष्ठिर इवाप्नोति पुनर्जीवन् वसुन्धराम् ॥ ४ ॥[b]

तत्संश्रयोऽन्यसंसर्गो दुर्गसंश्रयणं तथा ।
इति भेदास्त्रयः प्रोक्ताश्चतुर्थो नोपपद्यते ॥ ५ ॥

॥ राजलेखकपद्धतिः ॥८९॥

सर्वदेशलिपिज्ञाने लिखिते कुशलः पटुः ।
अन्वितो वाचकैर्धीमान् ज्ञेयो राज्ञः स लेखकः ॥ १ ॥

सकृद्वाक्यगृहीतार्थो लघुहस्तो जिताक्षरः ।
मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः एष शासनलेखकः ॥ २ ॥

॥ कायस्थनिन्दापद्धतिः ॥९०॥

काकाल्लौल्यं यमात्क्रौर्यं स्थपतेर्हृदघातिताम् ।
आद्याक्षराणि संगृह्य कायस्थः केन निर्मितः ॥ १ ॥[c]

कायस्थेनोदरस्थेन मातुरामिषशङ्कया ।
आन्त्राणि यन्न जग्धानि तस्य हेतुरदन्तता ॥ २ ॥

कायस्थस्य [illegible] शल्यस्य कायस्थस्य च का गतिः ।
आभ्यामनुप्रविष्टाभ्यां दूष्यन्ते सर्वधातवः ॥ ३ ॥[d]

विलेखनदंशोद्गीर्णैः क्षरद्भिः शब्दगुम्फनैः ।
तीक्ष्णा गणकलेखिन्योऽप्यभ्यस्यन्तीव पैशुनम् ॥ ४ ॥

कठिनास्तीक्ष्णवक्त्राश्च तीक्ष्णोदर्कास्तथैव च ।
गणकैः किन्तु लेखिन्यस्ताभिस्ते किं नु शिक्षिताः ॥ ५ ॥

---

१. सगुण–M. २. °दृशा–M.

b. Kāmandaka. c. Mānasollāsa d. Govindakavi.

अङ्कन्यासैर्विषमैर्मायावनितालकावलीकुटिलैः ।
को नाम कामचारैः कायस्थैर्मोहितो न जनः ॥ ६ ॥

मायाप्रपञ्चसञ्चयवञ्चितविश्वैर्विनाशितः सततम् ।
विषयग्रामग्रासैः कायस्थैरिन्द्रियैर्लोकः ॥ ७ ॥

ज्ञाता संसारकला केनापि कृतप्रयत्नेन ।
अज्ञाता दिविरकला केनापि कृतप्रयत्नेन ॥ ८ ॥

कूटकलाशतशिबिरैः जनधनविवरैः क्षयक्षपातिमिरैः ।
शिशिरैरेव समस्तैर्ग्रस्ता जनता न कालेन ॥ ९ ॥

लेखकजातिरदुष्टा शीतो वह्निर्निरामयः कायः ।
भिषगपि च पथ्यकारी स्त्री च न दुष्टेत्यसंभाव्यम् ॥ १० ॥[1]

नरेश्वराणां नवरत्नमुक्ताशङ्खप्रवालस्थितिमाननन्तः ।
कायस्थनाम्ना वडवानलेन निपीयते कोशमयः समुद्रः ॥ ११ ॥

॥ गायकनिन्दापद्धतिः ॥९१॥

वर्जितसाधुद्विजवरविबुधायाः सकलकुटिलचरितायाः ।
शापोऽयमेव लक्ष्म्या गायनभोग्यैव या सततम् ॥ १ ॥

नष्टस्वरपदगीतिः क्षणेन लक्षाणि गायको लब्धा ।
हास्त्रोद्धुतेन वृत्तं किमिति वदन् दुःखितो याति ॥ २ ॥

* न स्वीक्षते न वर्णं न वृत्तभङ्गं क्षयं न चार्थस्य ।
शापोऽयमेव लक्ष्म्या गायकभोग्यैव या सततम् ॥ ३ ॥

॥ स्वर्णकारनिन्दापद्धतिः ॥९२॥

मेरुः स्थितोऽपि दूरे मनुष्यभूमिं धिया परित्यज्य ।
भीतोऽवश्यं चौर्याच्चोराणां हेमकाराणाम् ॥ १ ॥[1]

सहसैव दूषयति यः स्पर्शेन सुवर्णमुपगतच्छायम् ।
नित्याशुचयः पापाश्चण्डाला हेमकाराश्च ॥ २ ॥

---

*from Saṅgraha only.
[1] Kalāvilāsa.

अपि पञ्चशतं दण्डयान् दण्डयेत् पृथिवीपतिः ।
अथवा पञ्चकायस्थानेकं वा स्वर्णकारकम् ॥ ३ ॥[f]

॥ पिशुनपद्धतिः ॥९३॥

न सतां शीलमेतद्धि परिवादो न पैशुनम् ।
गुणानामेव वक्तारः सन्तो नित्यं युधिष्ठिर ॥ १ ॥

विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः ।
यदयं नकुलद्वेषी कुलविद्वेषी पुनः पिशुनः ॥ २ ॥[h]

खलजिह्वा च नौका च प्रतिकूलप्रवर्तिनि ।
प्रतारणाय लोकानां दारुणा केन निर्मिता ॥ ३ ॥

शुनां च पिशुनानां च प्रतिवेश्म प्रवेशिनाम् ।
प्रयोजनं न जानीमः पात्राणां पूर्णनाहते ॥ ४ ॥

विभ्रुण्वती पुरस्तीक्ष्ण्यं पृष्ठतः कुर्वती गुणम् ।
कर्णान् विध्यति लोकस्य सूचिवत् सूचकस्य वाक् ॥ ५ ॥

पादाहतोऽपि दृढदण्डविघट्टितोऽपि
यं दंष्ट्रया स्पृशति तं विनिहन्ति सर्पाः ।
कोऽप्यन्य एव पिशुनो हि भुजङ्गधर्मा
कर्णे परं स्पृशति हन्त्यपरं समूलम् ॥ ६ ॥

॥ अधिकारिपद्धतिः ॥९४॥

यो यद्वस्तु विजानाति तं तत्र विनियोजयेत् ।
अशेषविषयप्राप्ताविन्द्रियार्थेष्विवेन्द्रियम् ॥ १ ॥

कुलशीलगुणोपेतः सत्यधर्मपरायणः ।
प्रवीणः प्रेक्षणे दक्षः राजाध्यक्षो विधीयते ॥ २ ॥[i]

f Manu g Mahabhārata h. Sobandhu.
i Kāmandaka

त्रिविधा पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमा ।
नियोजयेत् यथावत् तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ३ ॥

*धार्मिकान् धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
स्त्रीषु क्लीबान्नियुञ्जीत क्रूरान् क्रूरेषु कर्मसु ॥ ४ ॥

॥ दुष्टाधिकारपद्धतिः ॥९५॥

मूर्खोऽभ्यधिकृतोऽर्थेषु कार्याणामविशारद ।
प्रजा क्लिश्नात्ययोगेन रागद्वेषसमन्वित ॥ १ ॥

जिघांसव पापकामा परस्वादायिन शठा ।
रक्षास्वधिकृता नाम तेभ्यो रक्षेदिमा प्रजा ॥ २ ॥

निर्दोषा शुचयो यस्य लुब्धैरधिकृतैर्नरा ।
धनाय विप्रलभ्यन्ते किं पापमधिक तत ॥ ३ ॥[j]

सन्ततकुटिलकराल पुरुषाक्रोशी हठाभिघातपर ।
अधिकारमद पुसा सर्वाशी राक्षस क्रूर ॥ ४ ॥[k]

*अमुधातोऽनेकजने परपुरुषधृत सुवर्मशकलयुत ।
अधिकारस्थ शव इव न वदति न शृणोति नेक्षत कञ्चित् ॥ ५ ॥

॥ मित्रपद्धतिः ॥९६॥

त्यागविज्ञानसत्वाढ्य महापक्ष प्रियवदम् ।
आयतिक्षममद्वैत मित्र कुर्वीत सत्कुलम् ॥ १ ॥

ददाति प्रतिगृह्णाति कार्यमाख्याति पृच्छति ।
भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विध मित्रलक्षणम् ॥ २ ॥[m]

न तत्र तिष्ठति भ्राता न पितान्योऽपि वा जन ।
पुसामापत्प्रतीकारे सन्मित्र यत्र तिष्ठति ॥ ३ ॥[n]

---

*from Sahgraha only
j Mahabharata k Pancatantra l Kamandaka
m Mahabharata n Mahabharata o K mandaka
१ ° त्रा ° M

गुरुवन्मित्रनाशेन यन्मित्रमुपलभ्यते ।
शालिस्तम्बाभिभवनं श्यामाकमिव तत् त्यजेत् ॥ ४ ॥

न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे ।
विस्रम्भस्तादृशः पुंसां यावन्मित्रे निरन्तरे ॥ ५ ॥

शोकारातिपरित्राणं प्रीतिविस्रम्भभाजनम् ।
केन सृष्टमिदं रत्नं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ ६ ॥

मित्रस्वजनबन्धूनां बुद्धेर्धैर्यस्य चात्मनः ।
आपन्निकषपाषाणे नरो जानाति सारताम् ॥ ७ ॥p

सर्वं पदस्थस्य सुहृद्बन्धुरापदि दुर्लभः ।
ये यान्त्यापदि बन्धुत्वं सुहृदो बान्धवाश्च ते ॥ ८ ॥

स सुहृद्भ्यो विपन्नार्थं दीनमभ्युपपद्यते ।
न तु दुश्चरितातीतकर्मोपालम्भपण्डितः ॥ ९ ॥q

मित्रे निवेदिते दुःखे दुःखितो जायते लघुः ।
भारं भारवहस्येव स्कन्धयोः परिवर्तते ॥ १० ॥r

पयोधिस्तेन या चित्तं नैभृत्येन च नैभृतम् ।
समेति महता महा तस्य मैत्री न जीर्यते ॥ ११ ॥s

आतुरे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुनिग्रहे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ १२ ॥

आकेशग्रहणान्मित्रमकार्येभ्यो निवारयेत् ।
अवाच्यः कस्य वा न स्यात् कृतयत्नो यथाबलम् ॥ १३ ॥

उपकार्योपकारित्वं दूरे चेत् सा हि मित्रता ।
पुष्पवन्तौ किमासन्नौ पश्य कैरवपद्मयोः ॥ १४ ॥

असहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति ।
निवातपतितो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ १५ ॥t

उत्तारकमतिस्निग्धं भ्रूक्षेपवशवर्ति च ।
सद्गुणस्थं मित्रं चेत्क्षेत्रेण चपलेन किम् ॥ १६ ॥

---

p Sbhg q Pañcatantra r Bṛhatkathā
s Bhoja t Kalāvilāsa

यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥ १७ ॥[u]

प्रार्थयेतेव मित्राणि सति चासति वा धने ।
नानर्थयन् विजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ १८ ॥[v]

दर्शितानि कलत्राणि गृहे भुक्तमशङ्कितम् ।
कथितानि रहस्यानि सौहृदं किमतः परम् ॥ १९ ॥

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ २० ॥[w]

शून्यमाकीर्णतामेति तुल्यं व्यसनमुत्सवैः ।
विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे ॥ २१ ॥

लभ्यमेकसुकृतेन दुस्त्यजा[१]
रक्षितारमसुरक्ष्यभूतयः ।
स्वन्तमन्तविरसा जिगीषतां
मित्रलाभमनु लाभसम्पदः ॥ २२ ॥[x]

तदा रम्याण्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदासवः ।
तदैकाकी सबन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा ॥ २३ ॥[y]

विरहानलसन्तापे विरहच्छेदे प्रयोगनिकषे या ।
अविकारकरं मित्रे सत्काञ्चनवत् क्वचिद् भवति ॥ २४ ॥[z]

उपचारः कर्तव्यो यावदनुत्पन्नसौहृदो भवति ।
उत्पन्नसौहृदानामुपचारः कैतवं भवति ॥ २५ ॥

न तन्मित्रं यस्य कोपाद् बिभेति
यद्वा मित्रं कोपने नोपशक्यम् ।
यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत
तद्वै मित्रं सङ्गतानीतराणि ॥ २६ ॥[a]

सुहृल्लघुः सार्थकरः समीपे
महाप्रभावो न तु विप्रकृष्टः ।

---

u Chānakya. v. Mahābhārata.
w Bhavabhūti. x. Bhāravi.
y. Bhāravi z Pañcatantra. a Mahābhārata.
१. °दुर्लभा M.

करोति किं नाम भिषग् विपश्चित्
सर्पे शिरःस्थे शतयोजनस्थः ॥ २७ ॥

॥ अमित्रपद्धतिः ॥९७॥

वसेत्साहसपात्रेण क्रूरेणाशीविषेण वा ।
न तु मित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥ १ ॥[b]

शत्रुसेविनि मित्रे च मूढैर्युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥ २ ॥[c]

दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव ।
विवर्जयेत मेधावी तस्मिन् मैत्री प्रणश्यति ॥ ३ ॥[d]

उपस्थितेषु मूढेषु रौद्रसाहसिकेषु च
तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद् बुधः ॥ ४ ॥[e]

लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं धर्मशीलता ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र सङ्गतिम् ॥ ५ ॥

परोक्षे गुणहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ ६ ॥[f]

मित्रमपि याति रिपुतां स्वस्थानात्प्रच्युतस्य पुरुषस्य ।
कमलं जलादपेतं शोषयति रविर्न पोषयति ॥ ७ ॥[g]

मर्दति विनष्टा प्रीतिर्यत्नस्वारेण बहुगुणा भवति ।
छिन्नमिव निम्बिय लता पूर्वच्छायां न पूरयति ॥ ८ ॥[g]

नर्मान्तः परिहासो यावत् सत्क्रियमाणभद्रकार्यं च ।
स्मरणं च दुष्कृतानां त्रीणि सुमित्रस्य चिह्नानि ॥ ९ ॥[१]

॥ कोशसङ्ग्रहपद्धतिः ॥९८॥

न कोशः शुद्धभावेन नात्मशोषेण जायते ।
मध्यमं पदमास्थाय कोशसङ्ग्रहणं चरेत् ॥ १ ॥

---

b Rāmāyaṇa. c. Mahābhārata. d Rāmāyana,
e Mahābhārata. f. Kauṭilya g Sundara Pāṇḍya.
१ ५५-M.

यथा क्रमेण पुष्पेभ्य: चिनोति मधु षट्पद: ।
तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत सञ्चयम् ॥ २ ॥

कोशस्तु सर्वदा रक्ष्यो यत्नमास्थाय राजभि: ।
कोशमूला हि राजान: कोशवृद्धिपरो भव ॥ ३ ॥

धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां भरणाय च ।
आपदर्थं च संरक्ष्य: कोश: कोशवता सता ॥ ४ ॥[h]

अर्थानामार्जनं कार्यं आर्जितस्य च रक्षणम् ।
भुज्यमानो निरायाप: क्षीयते हि महानपि ॥ ५ ॥[i]

कोपं कोशं भयं कामं व्यसनं देशविभ्रमम् ।
निग्रहालुमहो राजा सर्वं तरति कोशवान् ॥ ६ ॥[j]

कोशादाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसञ्चय: ।
अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ ७ ॥[k]

स्वसैन्यपोष: क्रियते धनेन धनेन धर्म्या धनमाप्नुयन्ति ।
धनं विना कामकथैव नास्ति राज्यस्य मूलं धनमेव नान्यत् ॥ ८ ॥

अग्नि: स्तोको वर्धते चाज्यसिक्तो
बीजं चैकं बहुसाहस्रमेति ।
क्षयोदयौ विपुलौ सन्नियम्य
तस्मादल्पं नावमन्येत वित्तम् ॥ ९ ॥[l]

॥ कोशहानिपद्धतिः ॥९९॥

दुर्गस्य सत्कारकथैव नास्ति
रक्षा विलोपात्प्रयाति सैन्यम् ।
पलायते शून्यकरस्य मित्रं
राज्येन किं कोशविवर्जितस्य ॥ १ ॥

कोशे विशीर्णे जनता नृपस्य
वृद्धस्य नारीव भवत्यवश्या ।
दरिद्रदेहोदरदीपदीप्ति-
रिव प्रयात्यल्पतरत्वमाशा ॥ २ ॥

h Kāmandaka i Mahābhārata j Manu
k Kalidāsa l Kāmandaka

धिक्तान्धनेच्छन्दगृहीतचित्ते-
विटैर्वितण्डैः पिशुनैश्च डम्भैः ।
कायस्थसेनापतिगायनाद्यैः
कोशाः प्रणालैरिव निःसरन्ति ॥ ३ ॥[m]

॥ अर्थप्रशंसापद्धतिः ॥१००॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ १ ॥[n]

ज्ञानवृद्धा वयोवृद्धा शीलवृद्धाश्च ये नराः ।
सर्वे ते धनवृद्धस्य द्वारि तिष्ठन्ति किङ्कराः ॥ २ ॥[o]

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ३ ॥[p]

अर्थार्थी जीवलोकोऽयं ज्वलन्तमुपसर्पति ।
क्षीणक्षीरां निरालम्बां वत्सस्त्यजति मातरम् ॥ ४ ॥[q]

अर्थोपचयविज्ञानमस्ति यस्य स पण्डितः ।
सरः सलिलसम्पूर्णमाश्रयन्ति विहङ्गमाः ॥ ५ ॥

अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विवित्सता ।
अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैरिव महागजाः ॥ ६ ॥[r]

कार्यार्थी बन्धुजनः कार्यैर्दृश्यभिर्भवन्ति मित्राणि ।
दाराः सुताश्च सुलभा धनमेकं दुर्लभं लोके ॥ ७ ॥[s]

वित्तेन हीनं पुरुषं त्यजन्ति दाराश्च पुत्राश्च सहोदराश्च ।
तं वित्तवन्तं पुनरेव यान्ति वित्तं हि लोके पुरुषस्य बन्धुः ॥ ८ ॥

धनैर्दुष्कुलीनाः कुलीनाः क्रियन्ते
धनैरेव पापात्परा निस्तरन्ति ।
धनेभ्यो न लोके सुहृत् कश्चिदन्यो
धनान्यर्जयध्वम् धनान्यर्जयध्वम् ॥ ९ ॥[t]

---

m Kalāvilāsa n Rāmāyana o. Vyāsa.
p Mahābhārata. q. Kāmandaka. r Mahābhārata
s Kalāvilāsa. t. Kṣemendra.

१. ष्टिडम्भैः-M. २ दृश्यैः-M

॥ अर्थनिन्दापद्धतिः ॥ १०१ ॥

अर्थानामार्जने दुःखमार्जितस्य च पालने ।
आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ॥ १ ॥

राजतः सलिलादग्नेश्चोरतोऽर्थिजनादपि ।
भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ २ ॥[u]

पतन्ति खड्गधारासु विशन्ति मकरालयम् ।
किं न कुर्वन्ति सुभग कष्टमर्थार्थिनो नराः ॥ ३ ॥

यस्य धर्मार्थमर्थेहा तस्यानीहैव शोभना ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ ४ ॥[u]

यमोऽर्थेभ्यो विवादं ये भ्रातॄणामपि कुर्वते ।
आक्षीरधारैकभुजामागर्भैकनिवासिनाम् ॥ ५ ॥[v]

कुसुमानीव फलानामर्थानां हेतवो गुणाः प्रायः ।
अत एव कृतार्था धनवत्सु गुणा न दृश्यन्ते ॥ ६ ॥[w]

राष्ट्रप्रशंसापद्धतिः ॥ १०२ ॥

भूगुणैर्वर्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये ।
तस्माद्गुणवतीं भूमिं भूत्यै भूपतिरावसेत् ॥ १ ॥

रम्या सकुञ्जरा धन्या वारिस्थलपथान्विता ।
अदैवमातृका चेति शस्यते भूर्विभूतये ॥ २ ॥

शूद्रकारुवणिक्प्रायो महारम्भः कृषीवलः ।
नानादेश्यसमाकीर्णो धार्मिकः पशुमान् धनी ॥
ईदृग्जनपदः शस्तोऽमूर्खव्यसनिनायकः ॥ ३ ॥[x]

जाङ्गलं यस्य सम्पन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीवं देशमावसेत् ॥ ४ ॥[y]

सशर्करा सपाषाणा साटवी नित्यतस्करा ।
रूक्षा सकण्टकवना सव्याला चेति भूरभूः ॥ ५ ॥

---

u Mahābhārata. v. Klavātlāsa. w. Kāmandaka.
y. Manu, VII 69.

शरीरकर्शनात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्शनात् ॥ ६ ॥[z]

भूमौ तु जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति ।
भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव परायणम् ॥ ७ ॥[a]

॥ दुर्गपद्धतिः ॥ १०२ ॥

पृथुसीममहाखातमुच्चप्राकारगोपुरम् ।
समावसेत् पुरं शैलसरिन्मरुवनाश्रयम् ॥ १ ॥

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव च ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेन्नृप ॥ २ ॥

सापसाराणि दुर्गाणि ध्रुवं सानूपजाङ्गला ।
निवासाय प्रशस्यन्ते भूभृतां भूतिमिच्छताम् ॥ ३ ॥

दृष्टा पशुमृगा व्याला मत्स्याश्चाम्बुचारिणः ।
अन्यत्र गुप्तिस्थानेभ्यो वधबन्धमवाप्नुयुः ॥ ४ ॥[c]

दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासन् तस्य रोद्धुरपि द्विषाम् ।
न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद् गिरिगुहाश्रयः ॥ ५ ॥[d]

दुर्गेषु च महाराज षट्सु शास्त्रविनिश्चितम् ।
सर्वदुर्गेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुर्गमम् ॥ ६ ॥

यत् पुरं दुर्गसम्पन्नं धान्यायुधसमन्वितम् ।
यस्यामात्यबलो राजा तत् पुरं स्वयमावसेत् ॥ ७ ॥[e]

दुर्गेण रक्ष्यते राजा तस्मात्कोशस्ततो बलम् ।
तस्माद्दुर्गप्रधाना हि जयलक्ष्मीर्महीभृताम् ॥ ८ ॥

जलवद्धान्यधनवद्दुर्गं कालसहं महत् ।
दुर्गहीनो नरपतिर्वाताभ्रायते समः ॥ ९ ॥[f]

---

z Manu a Mahābhārata
b Manu c Kauṭilya d Kālidāsa
e Mahābhārata f. Kāmandaka

१ धान्य–M धन्व–S₂. २ दृढो–S.

॥ सेनापतिपद्धतिः ॥ १०४ ॥

हन्तारं परसैन्यानां तु साध्यहितनिश्चयम् ।
इत्यादिलक्षणोपेतं कुर्वीत ध्वजिनीपतिम् ॥ १ ॥

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सहिष्णुं देशजं तथा ।
अलुब्धं लब्धसन्तुष्टं स्वामिमित्रं बुभूषकम् ॥ २ ॥

सेनापतिं यः कुरुते न चैनमवमन्यते ।
तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥ ३ ॥[1]

ऋते सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्यपि ।
शीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा ॥ ४ ॥

यथाप्यकर्णधारा नौ रथश्चासारथिर्यथा ।
प्रव्रजेद्यथेष्टं तद्वत्स्यादृते सेनापतेर्बलम् ॥ ५ ॥

नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् ।
सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद् व्यूहीकृतैर्बलैः ॥ ६ ॥

दाता प्रियंवदो दान्तो मतिमान्दृढनिश्चयः ।
राज्ञः सेनापतिः कार्यः शूरो युद्धविशारदः ॥ ७ ॥

अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः
    सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्रः ।
वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः
    शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ ८॥

॥ दुष्टसेनापतिपद्धतिः ॥ १०५ ॥

क्रूरं व्यसनिनं स्तब्धमप्रगल्भमनायकम् ।
मूर्खमन्यायकर्तारं नाधिपत्ये नियोजयेत् ॥ १ ॥

---

[1] Mahābharata

१ राज्ञा–S_1

॥ रथपद्धतिः ॥ १०६ ॥

समेति समराङ्गणं नरपतेः क्वणत्किङ्किणी-
झणत्कृतिपरम्परामुखरिताखिलाशामुखः ।
जयध्वजचलत्पटीनियमितातपाडम्बरो
निराकृतनिशाचराधिपमनोरथोऽयं रथः ॥ १ ॥

॥ सारथिपद्धतिः ॥ १०७ ॥

चिकित्सां वेत्ति वाहानां निमित्तशकुनादिवित् ।
कृतविद्यश्च शूरश्च सारथिः पार्थिवोचितः ॥ १ ॥

॥ गजपद्धतिः ॥ १०८ ॥

वारणा यत्र तत्राहं यत्राहं तत्र वारणाः ।
न ते यत्र न तत्राहं नाहं यत्र न तत्र ते ॥ १ ॥

ततः पार्ष्ण्यङ्कुशाङ्गुष्ठैः कृतिना चोदितो द्विपः ।
प्रसारितकरः प्रायः स्तब्धकर्णेक्षणो द्रुतम् ॥ २ ॥[h]

सुवर्णनिभशानस्तुतिशीकरेषु दन्ताभिघातस्फुटितोपलेषु ।
गजेषु नीलाभ्रसमेषु राज्यं नित्यं निबद्धं पृथिवीपतीनाम् ॥ ३ ॥

जले स्थले च द्रुमसंकटे च
चलेऽचले साधु समेऽसमे च ।
प्राकारहर्म्याट्टविदारणे च
जयो ध्रुवं नागवतां बलानाम् ॥ ४ ॥

सुकल्पितः सर्वनिहत्प्रमाथैः
साऽधिष्ठितो वीरतरेण पुंसा ।
सुरद्रुमाणामपि कल्पितानां-
मेको गजः षट्शतानि हन्ति ॥ ५ ॥

भयेषु दुर्गाणि नदीषु सेतवो गृहाणि मार्गेषु रणेषु राक्षसाः ।
मनःप्रसादेषु विनोदहेतवो गजादथान्यत्किमिहास्ति साधनम् ॥ ६ ॥[i]

h Mahābhārata i. Kāmandaka. j Bhoja.

एकोऽपि वारणपतिर्द्विषतामनीकं
व्यक्तं निहन्ति मदसत्त्वगुणोपपन्नः ।
नागेषु हि क्षितिभृतां विजयो निबद्ध-
स्तस्माद्गजाधिकबलो नृपतिः सदा स्यात् ॥ ७ ॥[k]

॥ अश्वपद्धतिः ॥ १०९ ॥

यस्याश्वा विजयस्तस्य यस्याश्वास्तस्य मेदिनी ।
यस्याश्वाः सम्पदस्तस्य यस्याश्वास्तस्य कीर्तयः ॥ १ ॥[l]

नियतत्यश्वसङ्घातैः सङ्कीर्णा यस्य वाहिनी ।
तस्य सागरपर्यन्ता हस्ते तिष्ठति मेदिनी ॥ २ ॥

त्यागभोगविलासेषु राज्ञां मित्रपरम्परा ।
असिसङ्घट्टसम्बाधे मित्रमेकं तुरङ्गमः ॥ ३ ॥[m]

श्रान्तं युद्धेषु निर्भिन्नं शस्त्रैः संज्ञाविपर्यये ।
अतिवाहयते भूपमेक एव तुरङ्गमः ॥ ४ ॥[n]

राजारूढे हयो भाति हयस्थः शोभते नृपः ।
उभयोरविशेषत्वाद्राज्ञामात्मसमा हयाः ॥ ५ ॥[o]

गन्धं च माल्यं च विलेपनं च
स्वादु हितं खादनभोजनं च ।
आहारकालादरणं च सर्वं
सङ्ग्रामकाले तुरगाः स्मरन्ति ॥ ६ ॥[o]

बलाभिपूर्णाः स्थिरसत्त्वबन्धाः
देहस्विनो लक्षणयोगहृद्याः ।
तुरङ्गमा यत्र वसन्ति देशे
तत्र स्थिरासङ्गमुपैति लक्ष्मीः ॥ ७ ॥

---

k Kāmandaka.　l Sālihotra.　m. Aśvahṛdaya.
n. Aśvaśāstra　o Aśvaśāstra.

किं स्यन्दनैः केतनदीर्णमेघैः
किं वा गजैर्गण्डविशीर्णदानैः ।
किं पत्तिभिर्वा तुरगो यदि स्यात्
स एव संख्येषु जयं प्रसूते ॥ ८ ॥p

कुचेषु सन्निमग्नमुद्दभारं
भूषा च विद्या विहृतिष्वमेया ।
रणाम्बुराशिष्वपि यानपात्रं
सन् किं न य स्यान्नृपतेस्तुरङ्गः ॥ ९ ॥q

रात्रिश्चन्द्रविवर्जितेव नलिनीयोरस्कपङ्केरुहा
योषित्प्रोषितभर्तृकेव जलदच्छन्ना दिनश्रीरिव ।
लीलोद्यानमहीरुहां ततिरिवानुत्पन्नचूतद्रुमा
गच्छत्कुञ्जरवीरवत्यपि चमूर्न भ्राजतेऽश्वैर्विना ॥ १० ॥q

अपि दिङ्नागभोगीन्द्रमौलिसुस्थिरशालिनी ।
अहो मही विना नाश्वैस्तिष्ठत्युपरिवर्तिभिः ॥ ११ ॥

यावन्नभो न यात्यर्कस्तावद्दैवेन्दुतारकाः ।
यावद्वाहा न युज्यन्ते तावन्नागा पदातयः ॥ १२ ॥

॥ पदातिपद्धतिः ॥ ११० ॥

पितृपितामहो यस्य संततो वृत्तवेतनः ।
विख्यातपौरुषो जन्यः कुशलः कुशलैर्वृतः ॥ १ ॥

प्रवासायासदुःखेषु युद्धेषु च कृतश्रमः ।
अद्वैध्य क्षत्रियप्रायो दण्ड्यो दण्डभृतां मतः ॥ २ ॥

योधाः समरशौण्डीराः कृतज्ञाः शास्त्रकोविदाः ।
दृष्यश्च कुशला यस्य तस्येयं नृपतेर्मही ॥ ३ ॥r

पित्रा सर्वधिना नित्यं कृतास्त्रः साम्परायिकः ।
तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहाच्च विशिष्यते ॥ ४ ॥s

p Rājaputrīya   q Bhoja
r Mahabharata   s Kāmandaka

॥ वीरपद्धतिः ॥ १११ ॥

असमर्थं परित्यज्य समर्थं पर्युपासते ।
नृपाणामस्ति दायाद्यं वीरभोग्या वसुन्धरा ॥ १ ॥

योषिन्मध्ये सभामध्ये सुलभाः खड्गधारिणः ।
असिसङ्घातसङ्घट्टविस्फुलिङ्गेषु दुर्लभाः ॥ २ ॥

जयेन लभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गना ।
क्षणविध्वंसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे ॥ ३ ॥

सादयत्येव तेजांसि दूरस्थोऽप्युन्नतो रिपुः ।
सायुधोऽपि निकृष्टात्मा किमासन्नः करिष्यति ॥ ४ ॥

नात्युच्चशिखरो मेरुर्नातिनीचं धरातलम् ।
व्यवसायद्वितीयानां न ह्यपारो महोदधिः ॥ ५ ॥

धन्यः पञ्चषा लोके नराः शास्त्राण्यधीयते ।
वीराः केचन खड्गाग्रधारापातसहिष्णवः ॥ ६ ॥

सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि वीर्यवान् हि तरेद्रिपून् ।
सर्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्वीर्यः किं करिष्यति ॥ ७ ॥

स्वर्गे हतः पूज्यते यो हन्ता त्वत्रैव पूज्यते ।
द्वावेव सुखमेधेते हन्ता यश्चैव हन्यते ॥ ८ ॥

साधयत्यसहायोऽपि कार्यमुद्यतपौरुषः ।
सिंहः पातयते मत्तानेक एव मतङ्गजान् ॥ ९ ॥

यथा नराणामन्तरा खड्गा शृङ्गिणामपि ।
अत्राणाय वाजिमतामस्य वीरस्य कातरा ॥ १० ॥

क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः ।
असमर्थं विजानाति धिक् क्षमामीदृशे जने ॥ ११ ॥

विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते।
वीराः सम्भावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ १२ ॥[a]

उदायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन सेत्स्यति ॥ १३ ॥[b]

अजन्मा पुरुषस्तावद् गतासुस्तृणमेव वा।
यावन्नेषुभिरादत्ते विलुप्तमरिभिर्यशः ॥ १४ ॥

ग्रसमानमिवोजांसि सदसो गौरवेरितम्।
नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि स पुमान्पुमान् ॥ १५ ॥[c]

अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्धसु विद्विषाम्।
कथंकारमनालम्बा कीर्तिर्द्यामधिरोहति ॥ १६ ॥[d]

गाण्डीवेनाभिधास्यामि क्लीबो हि वचनोत्तरः।
वक्तव्यमेव सर्वेण चरमं पूर्वमेव वा ॥ १७ ॥[e]

तावद्गर्जति मातङ्गो वने मदकलारव।
शिरोविलग्नलाङ्गूलो यावन्नायाति केसरी ॥ १८ ॥[f]

नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने।
विक्रमार्जितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ १९ ॥[g]

पृथुरयमहं महीयान् गम्यो नास्याहमित्यनास्थैषा।
किमचलशिरोऽतिमहदिति चङ्क्रमणायो न धारयति ॥ २० ॥[h]

अङ्गणवेदिर्वसुधा कुल्या जलधि स्थली च पातालम्।
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥ २१ ॥[i]

यदि खाण्डवमभ्यति प्रमादात्
सगणो वा परिरक्षितुं महेन्द्रः।
शरताडितखण्डकुण्डलानां
वदनं द्रक्ष्यति देववासिनीनाम् ॥ २२ ॥[j]

---

a Ramāyana, II 23 17 b Bhaṭṭanārāyana
c Bhāravi. d Māgha
e Mahābhārata f Vallabhadeva g Pañcatantra
h Ravigupta i Bāṇa j Mahābhārata

को वीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वा विदेशः स्मृतो
यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।
यद् दंष्ट्रानखराङ्कुलिप्रहरणः सिंहो वनं गाहते
तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां छिनत्त्यात्मनः ॥ २३ ॥[k]

एकः स एव तेजस्वी सैंहिकेयः सुरद्विषाम् ।
शिरोमात्रविशेषेण जीयन्ते येन शत्रवः ॥ २४ ॥
स्पृहयति भुजयोरन्तरमायतकरवालकररुहविदीर्णम् ।
विजयश्रीर्वीराणां व्युत्पन्नप्रौढवनितेव ॥ २५ ॥[m]

पुरुषस्य कृतं भुजद्वयं
प्रविधातुं द्वयमेव वेधसा ।
सुहृदामुदयं च विद्विषा-
मवलेपप्रतिकारमेव च ॥ २६ ॥

सामोपायनयप्रपञ्चपटवः प्रायेण ये भीरवः
शूराणां व्यवसाय एव हि परं संसिद्धये कारणम् ।
विस्फूर्जद्विकटाटवीगजघटापीठैकसञ्चूर्णन-
व्यापारैकरसस्य सन्ति विजये सिंहस्य के मन्त्रिणः ॥ २७ ॥[n]

आर्द्रैः स्वैरपि संयताग्रचरणो मूर्च्छाविरामः क्षणे
स्वाधीनव्रणताङ्कशस्त्रसचिवो रोमोद्गमं वर्म यत् ।
भग्नानुज्ज्वलयन् निजान् प्रतिभटानाधर्षयन् निष्ठुरं
धन्यो धाम जयश्रियः पृथुरणस्तम्भे पताकायते ॥ २८ ॥

॥ वीरवादपद्धतिः ॥ ११२ ॥

क्षुद्राः सन्त्रासमेनं विजहत हरयो भिन्नशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥ १ ॥[n]

---

k Pañcatantra. (Hitopadeśa). l. SBhg.
m. SBhg. n. Hanumānnāṭaka.

शस्त्राशस्त्रिकथैव कानननमथाद्गीर्वाणपार्णिधमाः
पन्थानो दिवि सङ्कुचन्ति वसुधा वन्ध्या न सूते भटान् ।

लक्ष्मीरप्यरविन्दसौधवलभीनिर्व्यूहपर्यङ्किका-
विश्रान्तैरलिभिर्न कुञ्जरघटागण्डोत्करैर्मोदते ॥ २ ॥o

अत्याग्निर्जमदग्निराश्रमपरैर्यैः श्रोत्रियैः श्रूयते
यैः श्रूयेऽहमहंयुभिर्नृपतिभिस्ते चोभये साक्षिणः ।
इक्ष्वाकोरथवा भृगोर्भगवतो मावो स्वधाविप्लवः
स्वाध्यायेन शपे शपे परशुना पत्या पशूनां शपे ॥ ३ ॥

कृष्टा येन शिरोरुहेषु पशुना पाञ्चालराजात्मजा
येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राज्ञां कुरूणां पुरः ।
यस्योरःस्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्
सोऽयं मद्भुजपञ्जरे निपतित संरक्षतां कौरवाः ॥ ४ ॥p

युष्मच्छासनलङ्घनाम्भसि मया मग्नेन नाम स्थितं
प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
क्रोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवा-
नद्यैकं दिवसं ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्तव ॥ ५ ॥p

॥ युद्धपद्धति ॥११३॥

धनुषा द्वे शते गत्वा तत्र स्थित्वा नृपोत्तम ।
मेलयित्वा बलं सर्वमेवमाघोषयेत्ततः ॥१॥

तस्मै दास्यामि नियुतं राजानं हन्ति यो रणे ।
तत्कुमारानिहन्तॄणां दास्यामि नियुतार्धकम् ॥ २ ॥

सामन्तमण्डलाधीशहन्तॄणां तु तदर्धकम् ।
सचिवामात्यहन्तॄणां तथा स्यात् पारितोषिकम् ॥ ३ ॥

प्रधानयोधहन्तॄणां दास्ये पञ्चसहस्रकम् ।
द्विसहस्रं प्रदास्यामि रणेऽस्मिन् गजपातिनाम् ॥ ४ ॥

o SBhs. p. Bhatta Nārāyana
१ इन्दो-S_1 २ येनो°-S_1 ३ °ग्नि-M

सहस्रं प्रतिदास्यामि स्यन्दनस्य निघातिनाम् ।
अश्वसादिनिहन्तॄणां प्रदास्ये पञ्चकं शतम् ॥ ५ ॥

शतमस्मै प्रदास्यामि समानयति यः शिरः ।
एवं विलोभ्य तान् सर्वान् प्रयायाद्द्वन्द्वसंमुखः ॥ ६ ॥

द्विशतं वा तदर्धं वा तदर्धं हयसादिनः ।
परः प्रस्थापयेद्राजा युद्धभूमिपरीक्षणे ॥ ७ ॥

शूरं महाबलं दान्तं धीरं सूपनयेद्द्विनम् ।
ईदृग्गुणयुतं नागमारोहेद् विजयोद्यतः ॥ ८ ॥

चलं फल्गु यतो भिन्नं यतो भिन्नैरधिष्ठितम् ।
तद्बलं प्रथमं हन्यादात्मानं चोपबृंहयेत् ॥ ९ ॥

संहतं तु गजानीकैः प्रचण्डैरवदारयेत् ।
प्रचण्डैर्वीरमुख्यैश्च फल्गु सैन्यं विदारयेत् ॥ १० ॥

अश्वव्यूहैर्भिदानीकं वाजिव्यूहं तु दन्तिभिः ।
विषतैलाचितैर्बाणैः विभिन्द्यात् गजयूथपान् ॥ ११ ॥

विमृश्य राजचिह्नानि निश्चित्य नृपतेः पदम् ।
सर्वसैन्येन संयुक्तं तत्र यायाज्जयोन्मुखः ॥ १२ ॥

एवं निहत्य समरे दुष्टं शत्रुं मदोद्धतम् ।
जयतूर्यनिनादेन हर्षयेत् सुभटान् स्वकान् ॥ १३ ॥q

पुत्रो भ्राता पिता चैव स्वस्त्रियो मातुलस्तथा ।
सम्बन्धिबान्धवाश्चैव योद्धव्याः क्षत्रजीविना ॥ १४ ॥r

नाच्छित्वा परमर्माणि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ १५ ॥

इदं हि प्राणयशसां क्रयविक्रयपाटवम् ।
स्वामिसत्कारशल्यानामत्रैवोद्धरणक्रिया ॥ १६ ॥

आहवेषु यदन्योन्यं जिघांसन्तो महीभृतः ।
युध्यमानाः स्वयं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ १७ ॥r

q. Mānasollāsa. r. Mahābhārata.

१ ° स्त °–S_2.

न च हन्यात्प्रधावन्तं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् ।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ १८ ॥

न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ १९ ॥

नायुधव्यसनं प्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ २० ॥[s]

आकर्णपलितः श्यामो वयसाशीतिकात्परः ।
रणोपर्यचरद्द्रोणो वृद्धः षोडशवर्षवत् ॥ २१ ॥

अधर्मः क्षत्रियस्यैतद्यद्व्याधिमरणं गृहे ।
युद्धे तु मरणं यत्स्यात्सोऽस्य धर्मः सनातनः ॥ २२ ॥

न ध्रुवं सुखमस्तीह कुतो राज्यं कुतो यशः ।
इह कीर्तिर्विधातव्या सा च युद्धेन नान्यथा ॥ २३ ॥

गजानां रथिनो मध्ये रथिनामपि सादिनः ।
सादिनामन्तरे स्थाप्य पादातमपि दंशितम् ॥ २४ ॥

अमित्रं नैव मुञ्चेत ब्रुवन्तं करुणान्यपि ।
दुःखं तत्र न कुर्वीत हन्यात् पूर्वापकारिणम् ॥ २५ ॥

एतदुत्तनयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ।
यदर्थं क्षत्रियासूतिस्तस्य कालोऽयमागतः ॥ २६ ॥

अर्थांस्त्यजत पात्रेषु सुतान्प्राप्नुत कामजम् ।
प्रियं प्रियेभ्यः कुरुत राजा हि त्वरते जये ॥ २७ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ २८ ॥[t]

राज्ञे तु दद्याद्युद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
राज्ञा तु सर्वयोद्धृभ्यो दातव्यमपृथग्जिते ॥ २९ ॥[u]

s. Manu.
t. Bhagavadgita. u. Kāmandaka.
१ गवता°—S_1.

॥ कूटयुद्धपद्धतिः ॥ ११४ ॥

शक्तित्रयविहीनेन नृपेण रिपुघातिना ।
प्रयोज्याः स्युस्त्रियो नित्यं विषघातविशारदाः ॥ १ ॥

शात्रवाणां विरक्ता ये विकृता अन्तरं गताः ।
तान् विलोभ्य प्रमादेन रसं तैस्तु प्रयोजयेत् ॥ २ ॥

तटाककूपवापीषु तथा लघुसरःसु च ।
विषं विषे नियोक्तव्यं द्विषतां प्राणघातकम् ॥ ३ ॥

अन्ने पाने च ताम्बूले फले पुष्पे विभूषणे ।
वस्त्रे विलेपने धूपे शय्यायामासनेषु च ॥ ४ ॥

स्नानोदके तथा तैले पादाभ्यङ्गे सपादुके ।
क्रीडापुष्करिणीनद्योः प्रयुञ्जीत विषं द्विषाम् ॥ ५ ॥

कुमारसचिवामात्यमन्त्रिसेनाधिपेषु च ।
महावारणमुख्येषु तुरगेषूत्तमेषु च ॥ ६ ॥

एवं विषप्रयोगेण शत्रूणां क्षुद्रघातनम् ।
क्षीणे तत्र क्रियते यस्तु विषदण्डः स उच्यते ॥ ७ ॥

शूरश्च दृढभक्तश्च त्यक्तप्राणभयश्च यः ।
धीरश्च समयज्ञश्च वधोपायविचक्षणः ॥ ८ ॥

वधूपुत्रविरक्तस्तु गृहीतबहुवेतनः ।
तेन सार्धं प्रयुञ्जीत प्रमत्तारिषु मायया ॥ ९ ॥

गीतवाद्यप्रसक्तेषु द्यूतक्रीडारसेऽपि च ।
मृगयासक्तचित्तेषु द्यूतयात्रापसक्तिषु ॥ १० ॥

अङ्कमल्लविनोदेषु तथान्येषूत्सवेषु च ।
अन्तःपुरप्रचारेषु देवपूजापरेषु च ॥ ११ ॥

वीरक्रीडानिषण्णेषु भोजनस्थानवर्तिषु ।
व्यग्रेष्वन्येषु कार्येषु कुर्याद्वैरिषु घातनम् ॥ १२ ॥

पूर्वोदितगुणैस्तीक्ष्णैः सुभटैर्यत्र घातनम् ।
मायया क्रियते गूढं घातदण्डः स कीर्तितः ॥ १३ ॥

अथर्वविधितत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणैर्विजितेन्द्रियैः ।
मन्त्रयन्त्रविधानज्ञैर्दूरादुन्मूलयेद्रिपून् ॥ १४ ॥

आभिचारिकहोमैस्तु मन्त्रैः परकर्मसाधनैः ।
संहरेज्जीवितं यस्तु स्यात् स दण्डोऽभिचारकः ॥ १५ ॥v

॥ धीरपद्धतिः ॥ ११५ ॥

न सन्त्याज्यं च ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव ।
धीरस्य स्पष्टदण्डस्य नैवाज्ञा प्रतिहन्यते ॥ १ ॥

धैर्येण युक्तस्य सतः शरीरं न तु शीर्यते ।
आरोग्यात्तु शरीरस्य स पुनर्विन्दते श्रियम् ॥ २ ॥

अथ राज्ञा धृतिः कार्या न तु कस्यांचिदापदि ।
अपि चेतसि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥ ३ ॥w

भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ।
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ ४ ॥

पुत्रैर्दारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन च ।
मग्नस्य व्यसने घोरे पुंसः श्रेयस्करी धृतिः ॥ ५ ॥

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्नेः नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव ॥ ६ ॥x

॥ भीरुपद्धतिः ॥ ११६ ॥

असन्तो ये निवर्तन्ते वेदेभ्य इव नास्तिकाः ।
नरकं भजमानास्ते प्रतिपद्यन्ति किल्बिषम् ॥ १ ॥

पलायन्ते येत्वहतास्तांश्च वैवस्वतो यमः ।
दण्डयन् भर्त्सयन् नित्यं निरयेभ्यो न मुञ्चति ॥ २ ॥

मनुष्यापसदा रणे ये भवन्ति पराङ्मुखाः ।
यादीयर्धनमात्रास्ते नैव ते श्रेय नो इह ॥ ३ ॥

v. Mānasollāsa. w. Mahābhārata x. Pañcatantra.

शत्रुभिश्चापि हसितो मानी पौरुषवर्जितः ।
चेतयानोऽपि को जीवेत् कृच्छ्राच्छत्रुभिरुज्झितः ॥ ४ ॥

नैष पूर्वैः कृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
श्रेयो हि मरणं युद्धे क्षत्रियस्य पलायनात् ॥ ५ ॥

यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ।
क्षत्रियो विजयाकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ ६ ॥

यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ।
भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तभटस्य ॥ ७ ॥

त्यागेन यः स्वनाथानां स्वान् प्राणांस्त्रातुमिच्छति ।
तं हन्युः काष्ठलोष्टेन दग्धव्यश्च घटाग्निना ॥ ८ ॥

यस्तु योधः परावृत्तः संत्रस्तो हन्यते परैः ।
अप्रतिष्ठः स नरकं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ९ ॥

निरामर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत् पुत्रमीदृशम् ॥ १० ॥[y]

॥ मानिपद्धतिः ॥११७॥

न कदापि बहिर्यान्ति मानिनां प्रार्थनागिरः ।
यदि निर्यातुमिच्छन्ति तदा प्राणपुरःसराः ॥ १ ॥[a]

कुसुमस्तबकस्येव द्वे गती तु मनस्विनः ।
मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा ॥ २ ॥

म्रियते मानमापन्नो न च याति पराभवम् ।
शिलास्तम्भोऽतिभारेण भिद्यते नैव नम्यते ॥ ३ ॥

यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवति ।
बकोऽपि किं न कुरुते चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ॥ ४ ॥

एक एव खगो मानी चिरं जीवतु चातकः ।
पिपासितो वा म्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥ ५ ॥[a]

---

y. Mahābhārata	z Bhartrhari.	a Pañcatantra.

तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता ।
अलङ्घनीयताहेतुः उभयं तन्मनस्विनि ॥ ६ ॥

नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये ।
विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥ ७ ॥[b]

तावदाश्रीयते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरं यशः ।
पुरुषस्तावदेवासौ यावन्मानान्न हीयते ॥ ८ ॥

दुरासदवनज्यायान् गम्यस्तुङ्गोऽपि भूधरः ।
न जहाति महौजस्कं मानप्रांशुमलङ्घ्यता ॥ ९ ॥[c]

वरमश्रीकता लोके नासमानसमानता ।
इतीव कुसुमोद्भेदात्कमलं कुमुदायते ॥१०॥

वरमुन्नतलाङ्गूलात्सटाधूननधूसरात् ।
सिंहात्पदप्रहारोऽपि न सृगालाधिरोहणम् ॥ ११ ॥

दातुः शत्रोश्च गृह्णन्ति लुठन्तोऽपि मुमूर्षया ।
उत्तानमसृतं हास्यमपराधं च मानिनः ॥ १२ ॥

अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः ।
अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥ १३ ॥[c]

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जनः ।
अभिभूतिभयादसूनतः सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥ १४ ॥[c]

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः ।
विनिपातनिवर्तनक्षमं मतमालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ १५ ॥[c]

असमापितकृत्यसम्पदां हतवेगं विनयेन तावता ।
प्रभवन्त्यभिमानशालिनां मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः ॥ १६ ॥[c]

अत्युन्नतिव्यसनिनः शिरसोऽधुनैव
स्वस्यैव चातकशिशुः प्रणयं विधत्ताम् ।
अस्यैतदिच्छति यदि प्रसभाशु दिष्टु
ताः स्वच्छशीतमधुराः क्व नु नाम नापः ॥ १७ ॥[d]

---

b. Māgha. c. Bhāravi. d. Bhallata.

१ °हो°–४१

स्वल्पेऽप्यामिषवस्तुनि प्रपतितो नीचः करोत्यञ्जलिं
नाकारैरपि चार्थितां कथयति प्राज्ञः स्वभावोन्नतः ।
श्वा [illegible] प्रोषितपिण्डमप्यभिलषन् लाङ्गूलमुल्लासय-
त्यालानार्पितकन्धरोऽपि च करी यत्नेन सम्भोज्यते ॥ २८ ॥

पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालीं कपाली-
मादायाम्नायगर्भ द्विजहुतहुतभुग्धूमधूम्रोपकण्ठम् ।
द्वारं द्वारं प्रवृत्तो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो
मानी प्राणी सनाथो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ॥ २९ ॥[e]

॥ मानहीनपद्धतिः ॥११८॥

जीव्यते धनहीनेन विकलाङ्गेन जीव्यते ।
जीवितम्रियतां यस्य परिभूतोऽपि जीवति ॥ १ ॥[f]

शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वाद् बलीयसः ।
जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः ॥ २ ॥

मुनिरस्मि निरागसः कुतो मे
भयमित्येष न भूतयेऽभिमानः ।
परवृद्धिषु बद्धमत्सराणां
किमिव ह्यस्ति दुरात्मनामलङ्घ्यम् ॥ ३ ॥[g]

॥ वीरपत्नीप्रलापपद्धतिः ॥११९॥

अतीव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप ।
गतासुरपि यां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ॥ १ ॥

महास्वप्नः स्वमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः ।
त्वं मृत्योरपि मृत्युः स्याः कथं मृत्युवशं गत ॥ २ ॥

शयनेषु महार्हेषु शयित्वा राक्षसेश्वरः ।
इह कस्मात्सुप्तस्त्वं धरणीधूलिधूसरः ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि पुरा जित्वा त्रैलोक्यं विजितं त्वया ।
स्मरद्भिरेव तद्वैरमिन्द्रियैरेव निर्जितः ॥ ४ ॥

---

e. Bhartrhari. f. Bhoja. g. Bhāravi.

शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता ।
शूरभार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम् ॥ ५ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे प्राप्ते परिभवे नवे ।
अद्य वै निर्भया लङ्कां प्रविष्टाः सूर्यरश्मयः ॥ ६ ॥

इष्ट्वा सङ्ग्रामयज्ञेन नानाप्रहरणाम्भसा ।
अस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना ॥ ७ ॥[h]

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥ ८ ॥

येनैव बाणेन हतः प्रियो मे
तेनैव मां त्वं जहि सायकेन ।
हता गमिष्यामि समीपमस्य
न मामृते राम रमेत वाली ॥ ९ ॥[i]

हृदये वसतीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।
उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ १० ॥[i]

प्रेमापराधप्रणिपातकाले मत्पादभूषामणिकोटिलग्नाः ।
केशास्तव श्येननखैरिदानीं क्लिश्यन्त एते क्षितिरेणुरूक्षाः ॥ ११ ॥

वीर त्वया कौङ्कुमभङ्गरागं स्नेहादनाहत्य विनिर्मितेन ।
आलिप्यते गात्रमिदं सरागैरमीभिरायोधनभूपरागैः ॥ १२ ॥

भूयिष्ठानि सुखानि चुम्बति भुजैर्भूयोऽपि चालिङ्गते
चारित्रव्रतदेवता भगवता कान्तेन मन्दोदरी ।
हा लम्बोदरकुम्भमौक्तिकमणिस्तोमैर्ममैकान्तया
..... या कथमन्तकस्य लभते लङ्केन्द्र निद्रारसः ॥ १३ ॥

॥ अभयदानपद्धतिः ॥१२०॥

एकतः क्रतवः सर्वे समग्रवरदक्षिणाः ।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥ १ ॥[j]

बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम् ।
न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परन्तप ॥ २ ॥

h. Rāmāyaṇa. i. Kālidāsa. j. Itihāsa samuccaya.

आर्तो वा यदि वा त्रस्तः परेषां शरणागतः ।
अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ ३ ॥

विनष्टः पश्यतस्तस्य रक्षणे शरणागतः ।
आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ ४ ॥[k]

विभीषणो वा सुग्रीवो यदि वा रावणः स्वयम् ।
आनयैनं नरश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ॥ ५ ॥

अभिघ्नमपि येऽन्नेन शरणेविणमागतम् ।
व्यसने योऽनुगृह्णाति स वै पुरुष उच्यते ॥ ६ ॥

श्रूयते च कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैरभोज्यत ॥ ७ ॥

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥ ८ ॥[l]

मृगप्रभृतयो राजन् राजान शरणागताः ।
परिवार्य महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥९॥

सर्वेषामेव यज्ञानां क्षीयते कालतः फलम् ।
भीताभयप्रदानस्य क्षय एव न विद्यते ॥१०॥

दत्तमिष्टं तपः सत्यं तीर्थसेवा श्रुतं तथा ।
सर्वाण्यभयदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥११॥

चतुःसागरपर्यन्तां यो दद्यात्पृथिवीमिमाम् ।
अभयं यस्तु भूतेभ्यस्तयोरभयदोऽधिकः ॥१२॥

॥ महत्पद्धतिः ॥ १२१ ॥

स पुमानर्थवज्जन्मा यस्य नाम्नि पुरस्कृते ।
नान्यामङ्गुलिमभ्येति संख्यायामुद्यताङ्गुलिः ॥ १ ॥[m]

k Mahābhārata
l Vālmīki-Rāmāyana, Yuddhakānda, 18 33.
m. Bhāravi
१. मा° – S_1

महद्भिर्बद्धवैरस्य विपत्तिरपि शोभते ।
दन्तभङ्गोऽपि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे ॥ २ ॥

अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानं हि महतां धनम् ॥ ३ ॥[n]

स्थित्यतिक्रान्तिभीरूणि स्वच्छान्याकुलितान्यपि ।
तोयानि तोयराशीनां मनांसि च मनस्विनाम् ॥ ४ ॥[o]

छायावन्तो गतव्यालाः स्वारोहाः फलदायिनः ।
मार्गद्रुमा महान्तश्च परेषामेव भूतये ॥ ५ ॥[p]

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येते शरीरिणाम् ।
नन्वात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥ ६ ॥

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥[q]

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणार्थे धनं दत्तं स्वदारे यौवनं गतम् ।
स्वामिकार्ये गताः प्राणाः अन्ते दृष्टोऽसि माधव ॥ ९ ॥

रवेरेवोदयः श्लाघ्यो नान्येषामुदयमहः ।
न तमांसि न तेजांसि यस्मिन्नभ्युदिते सति ॥ १० ॥[r]

यो न कामाच्च क्रोधाच्च द्रोहादभिवर्तते ।
अमित्रं वा सुमित्रं वा स सर्वोत्तमपूरुषः ॥ ११ ॥

सर्वावस्थास्वकार्पण्यमदर्पं सति कारणे ।
उपकारः सपत्नेऽपि महापुरुषलक्षणम् ॥ १२ ॥[s]

यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम् ।
न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन निवार्यते ॥ १३ ॥[t]

---

n. Pratāpacakravarti o. Bhārav1
p. Vallabhadeva q. Bhavabhūti. r. Bhallata.
s. Mahābhārata. t. Vallabhadeva

ग्रासाद्गलितसिक्थस्य किं न्यूनं करिणो भवेत् ।
पिपीलिकापि तेनैव स्वं बिभर्ति कुटुम्बकम् ॥ १४ ॥

किं कुलेन विशिष्टेन विपुलेन दुरात्मनाम् ।
क्रिमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥ १५ ॥

गुरून् कुर्वन्ति ते वंश्यानन्वर्था तैर्वसुन्धरा ।
येषां यशांसि शुभ्राणि ह्रेपयन्तीन्दुमण्डलम् ॥ १६ ॥[u]

पतति व्यसने दैवाद् दारुणे दारुणात्मनि ।
संवर्मयति वज्रेण धैर्येण महतां मन ॥ १७ ॥[v]

यत् सदृशजनेषु याच्ञा महतां नहि लाघवाय सुहृदर्थे ।
हरिरपि पाण्डुसुतेभ्यः स्वयमर्थी धार्तराष्ट्रेषु ॥ १८ ॥[w]

उपकृत्य भवन्ति दूरतः परत' प्रत्युपकारशङ्कया ।
इयमेव हि सत्त्वशालिनां महतां कापि कठोरचित्तता ॥ १९ ॥[x]

मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयति स्वयं हतै ।
लघयन् खलु तेजसा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्यत' ॥ २० ॥[x]

किमवेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनत॰ प्रार्थयते मृगाधिपः ।
प्रकृति खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥ २१ ॥[x]

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छता मनः ।
विधिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोऽपि सम समुन्नतेः ॥ २२ ॥[x]

सावलेपमुपलिप्सिते परैरभ्युपैति विकृतिं रजस्यपि ।
अर्थितस्तु न महान् समीहते जीवितं किमु धनं धनायितुम् ॥ २३ ॥

करोति योऽशेषजनातिरिक्तां
    सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभि ।
संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे
    न पूरणी तं समुपैति संख्या ॥ २४ ॥[x]

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
    सदसि वाक्पटुता युधि विक्रम' ।
यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ
    प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ २५ ॥[y]

---

u Bhāravi   v Murāri
w. Bhoja   x Bhāravi   y. Bhartṛhari.
१ यथा– S_1

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ २६ ॥[z]

तत्तावदेव शशिनः स्फुरितं गरीयो
यावन्न तिग्मरुचिरम्बरमभ्युपैति ।
अभ्युद्गते सकलधामनिधौ च तस्मि-
न्निन्दोः [1]सिताभ्रशकलस्य च को विशेषः ॥ २७ ॥[a]

लोकोत्तरं चरितमर्पयति प्रतिष्ठां
पुंसां कुलं न हि निमित्तमुदात्ततायाम् ।
वातापितापनमुनेः कलशात्मसूति-
र्लीलायितं पुनरमुष्य समुद्रपानम् ॥ २८ ॥[b]

पुंसः पुमान् मलिनजीवितलुब्धवृत्तिः
दैन्यात् प्रणाममपि यः शिरसा करोति ।
कोपाधिकस्फुरितघूर्णितलोचनान्तं
कान्ताजनं किमनुनेष्यति कार्मुकेण ॥ २९ ॥

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः ।
अनुत्सेको लक्ष्म्या अनभिभवनीया परकथाः
श्रुतेऽप्यत्यासक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥ ३० ॥[c]

क्वचिद् भूमौ शय्या क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः
क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः ।
क्वचित् कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥ ३१ ॥[c]

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा-
मितोऽपि शरणार्थिनः शिखरिपत्रिणः शेरते ।
इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-
रहो [2]विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥ ३२ ॥[c]

---

z Mudrārākṣasa a Bhallaṭa
b Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa. c Bhartṛhari
1 °स्तम्ब° S_1 2 °र्ज° S_1

॥ लघुपद्धतिः ॥ १२२ ॥

आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्ति-
रारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा ।
मत्तेभकुम्भतटपाटनलम्पटस्य
नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥१॥

॥ कृतज्ञपद्धतिः ॥ १२३ ॥

अयं स कालः सम्प्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ।
निवेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १ ॥[d]

स ब्रह्मचर्यं चरति स सत्यं भाषते गिरम् ।
तस्य लोकद्वयं पाणौ यः कृतं नावमन्यते ॥ २ ॥

यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्तते ।
तस्य स्यात् सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ॥ ३ ॥[e]

संस्मरन् भर्तृपिण्डानां दूरविस्मृतबन्धनः ।
व्याघ्रमभ्येति कृपणः श्वापि श्वगणिकेरितः ॥४॥

प्रथमवयसि पीतं तोयमल्पं स्मरन्तः
शिरसि निहितभारा नालिकेरा नराणाम् ।
सलिलममृतकल्पं दद्युराजीवितान्तं
न हि कृतमुपकारं साधवो [1]विस्मरन्ति ॥ ५ ॥

॥ उदारपद्धतिः ॥ १२४ ॥

अयं बन्धुः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ १ ॥

आकारमात्रविज्ञानसम्पादितमनोरथाः ।
धन्यास्ते ये न शृण्वन्ति दीनानां प्राणिनां गिरः ॥ २ ॥

कर्णस्त्वचं शिबिर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः ।
ददौ दधीचिरस्थीनि किमदेयं महात्मनाम् ॥ ३ ॥[f]

---

d. *Mahābhārata*. e. *Rāmāyana*. f. *Itihāsasamuccaya*.

१ न स्मरन्ति–S_2.

स्तुत्या प्रीते महादेवे वरं प्रार्थयते नरः ।
लज्जते तु महासत्त्वो मानमन्यत्र का कथा ॥ ४ ॥

किं धूर्त नूतनकूष्माण्डफलानां के भवन्त्यमी ।
अङ्गुलीदर्शनादेव न जीवन्ति मनस्विनः ॥ ५ ॥

त्यागो गुणो वित्तवतां वित्तं त्यागवतां गुणः ।
परस्परवियुक्तौ तु वित्तत्यागौ विडम्बना ॥ ६ ॥

प्रावृण्मेघस्य मालिन्ये दोषः को भूरिवर्षिणः ।
शारदाभ्रस्य शुभ्रत्वं वद कुत्रोपयुज्यते ॥ ७ ॥

स धर्मैकधुरो नृणां यः कश्चित् त्यागवारिणा ।
निर्माष्टि[1] प्रार्थनापांसुधूसरं मुखमर्थिनाम् ॥ ८ ॥[g]

प्रत्युपकुर्वन् बह्वपि न भवति पूर्वोपकारिणा तुल्यः ।
एकोऽनुकरोति कृतं निष्कारणमेव कुरुतेऽन्यः ॥ ९ ॥

म्रियते याचमानो वै तमनुम्रियते ददत् ।
ददत् सञ्जीवयत्येनमात्मानं च युधिष्ठिर ॥ १० ॥[h]

अर्थिहस्ते त्वयि न्यस्तं कियत् कणति कङ्कणम् ।
एतदेवार्थिहस्तस्थमाराधयति रोदसी ॥ ११ ॥

धनबाहुल्यमहेतुः कोऽपि निसर्गेण मुक्तकरः ।
प्रावृषि कस्याम्बुमुचः सम्पत्तिः किमधिकाम्बुनिधेः ॥ १२ ॥

दुष्करं बत कुर्वन्ति सतोऽप्यर्थांस्त्यजन्ति ये ।
वयं चैतान् परित्यक्तुमसतोऽपि न शक्नुमः ॥ १३ ॥

मूर्खो हि न ददात्यर्थं नरो दारिद्र्यशङ्कया ।
प्राज्ञो हि विसृजत्यर्थांस्तमेव ननु शङ्कया ॥ १४ ॥

दातृत्वमेव सर्वेभ्यो गुणेभ्यो मान्यतेतराम् ।
ज्ञातृत्वसहितं तच्चेत्सुवर्णस्येव सौरभम् ॥ १५ ॥[i]

मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितो
मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिना ।

g. Vyāsa. h. Mahābhārata. i Bhoja

१. °ष्टि–M.

कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता
तन्निम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नराः ॥ १६ ॥[j]

अस्पृष्टान्यधनः कठोरवचनः जिह्मः परापक्रिया-
गन्धान्धः परदाररतो विगतदृक् दोषश्रुतौ विश्रवाः ।
आत्माधीनमना मनस्वितिलकः तत्त्वं परं संविदां
न स्तुत्यः ॥ कथं भवेद्भवसदुत्तारावतारः कृती ॥ १७ ॥

किं जातोऽसि चतुष्पथे घनतरं छन्नोऽसि किं छायया
छन्नश्चेत्फलितोऽसि किं फलभरैराढ्योऽसि किं संनतः ।
हे सद्वृक्ष सहस्व सम्प्रति सखे शाखाशिखाकर्षण-
क्षोभामोटनभञ्जनानि जनतः स्वैरेव दुश्चेष्टितैः ॥ १८ ॥[k]

उपकर्तुं स्थितं द्रव्यं यत्नस्तत्कालसम्भवः ।
किमस्ति तालवृन्तस्य मन्दमारुतसङ्ग्रहः ॥ १९ ॥

॥ कृपणपद्धतिः ॥१२५॥

कृपणेन समो दाता न भूतो न भविष्यति ।
अस्पृशन्नेव [1]वित्तानि परेभ्यो यः प्रयच्छति ॥ १ ॥[l]

शरणं किं प्रपन्नानि विषवत् मारयन्ति किम् ।
न त्यजन्ते न भुज्यन्ते कृपणेन धनानि यत् ॥ २ ॥

अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत्पुरा ।
तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम् ॥ ३ ॥[m]

उभयोर्नास्ति भोगेच्छा परार्थं धनसञ्चयः ।
कृपणोदारयोः पश्य तथापि महदन्तरम् ॥ ४ ॥[n]

[2]प्रणामः स्वागतं प्रभो गन्तुं हस्तानुकूलता ।
अप्रदानस्य चिह्नानि प्रभूणां लुब्धचेतसाम् ॥ ५ ॥

त्यागं भोगं च विना सत्तामात्रेण यदि धनिनः ।
वयमपि किमपि न धनिनस्तिष्ठति नः काञ्चनो मेरुः ॥ ६ ॥

---

j. Bhartrhari.　k. Bhartrhari.
l. Mānasollāsa.　m. Vallabhadeva.　n. Sakalavidyādhara.
१ रत्नानि–S_1　२ प्रणामस्वागतं–M.

किंशुके किं शुकः कुर्यात् फलितेऽपि बुभुक्षितः ।
अदातरि समृद्धेऽपि किं कुर्युरुपजीविनः ॥ ७ ॥

दानोपभोगवन्ध्या या सुहृद्भिर्या न भुज्यते ।
पुंसः स्याद्यदि सा लक्ष्मीरलक्ष्मीः कतमा भवेत् ॥ ८ ॥[o]

मरौ नास्त्येव सलिलं कृच्छ्राद्यदि च लभ्यते ।
तत्कटु स्तोकमुष्णं च न करोति वितृष्णताम् ॥ ९ ॥[p]

धनिनोऽप्यदानभोगा गण्यन्ते धुरि महादरिद्राणाम् ।
हन्ति न यतः पिपासामतः समुद्रोऽपि मरुरेव ॥ १० ॥[q]

अभ्युपयुक्ताः सद्भिर्गतागतैरहरहः सुनिर्विण्णाः[1] ।
कृपणजनसंनिकर्षं संप्राप्यार्थाः स्वपन्तीव ॥ ११ ॥[r]

सञ्चितं क्रतुषु नोपभुज्यते सञ्चितं गुणवते न दीयते ।
तत्कदर्यपरिरक्षितं धनं चोरपार्थिवगृहेषु दृश्यते ॥ १२ ॥

चन्दने विषधरान्सहामहे वस्तु सुन्दरमगुप्तिमत्कुतः ।
रक्षितुं वद किमात्मसौरभं सञ्चिता[2] खदिरकण्टकैस्त्वया ॥ १३ ॥[s]

विनाप्यर्थैर्वीरः स्पृशति बहुमानोन्नतपदं
समायुक्तोऽप्यर्थैः परिभवपदं याति कृपणः ।
स्वभावादुद्भूतां गुणसमुदयावाप्तिविषयां
द्युतिं सैंहीं किं श्वा धृतकनकमालोऽपि लभते ॥ १४ ॥

दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य ।
कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥ १५ ॥

विशालं शाल्मल्या नयनसुभगं वीक्ष्य कुसुमं
शुकस्यासीद्बुद्धिः फलमपि भवेत्तादृशमिति ।
चिरं तत्र स्थित्वा फलमपि च काले परिणते
विपाके तूलान्तः सपदि मरुता सोऽप्यपहृतः ॥ १६ ॥[t]

दैन्यमूलं पुरुषायुधं गतमिदं येन संशुष्यता
क्षारीयांसमपि क्षणं परमिमं नाब्धिं[3] श्रुतं प्राणितुम् ।

o Vallabhadeva. p Bhallata q Sundarapāṇḍya.
r Pañcatantra s Bhallata. t Bhallata.

१ [illegible] – S_1 २. रवे – SDhr ३ स – Sf.

तत् स्वस्त्यस्तु विवृद्धिमेहि महतीमद्यापि का नस्त्वरा
कल्याणैः फलितोऽसि तालविटपिन् ! पुत्रेषु पौत्रेषु वा ॥ १७ ॥[t]

अद्यैव श्वः परश्वस्त्रिचतुरदिवसानन्तरं सायमह्नि
प्रातःपाह्ने पराह्ने क्षणमिव निवस प्रस्थितोऽभ्येहि भूयः ।
इत्थं रेकातिरेकादयिदितकपटप्रक्रियानर्थिजाता-
नत्यर्थं व्यर्थयन्ति प्रतिदिवसमहो राजधान्यां वदान्याः ॥ १८ ॥[t]

लुब्धस्य लुब्धकस्येव मार्गे [illegible] क्षेपकारिणः ।
सहसा रूपभङ्गेन जायते हस्तलाघवम् ॥ १९ ॥

प्रीतिं न प्रकटीकरोति सुहृदि द्रव्यव्ययाशङ्कया
भीतः प्रत्युपकारकारणभयान्नाक्रुश्यते सेवया ।
मिथ्या जल्पति वित्तमार्गणभयात्स्तुत्यापि न प्रीयते
कीनाशो विभवव्ययव्यतिकरस्त्रस्तः कथं प्राणिति ॥ २० ॥

॥ लक्ष्मीप्रशंसापद्धतिः ॥१२६॥

श्रीर्मङ्गलात् प्रभवति प्रागल्भ्यात् सम्प्रवर्धते ।
दाक्ष्यात् स्वीकुरुते रूपं संयमात् प्रतितिष्ठति ॥ १ ॥

या हि[1] प्राणपरित्यागमूल्येनापि न लभ्यते ।
सा श्रीर्नीतिविदां वेश्म न वृथाप्यभिधावति ॥ २ ॥

यमेवाभ्युपयाति श्रीरुपायपरितोषिता ।
निरुद्विग्ना हि तत्रास्ते न कथमहतूपिता ॥ ३ ॥[u]

स श्लाघ्यः स गुणी धन्यः स कुलीनः स बुद्धिमान् ।
स शूरः स च विक्रान्तो यं त्वं देवि निरीक्षसे ॥ ४ ॥[v]

वश्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदण्डं विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिणं दान्तमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५ ॥

धृतिः क्षमा दमः शौचं सन्तोषं प्रियवादिता ।
मित्रत्वं चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ६ ॥[w]

---

t. Bhallata u Pañcatantra. v. Visnupurāna.
w. Mahābhārata.

१ पि M. २ कदाचन – M.

गुणवद्भिः सह सङ्गमुच्चैः पदमाप्तुमुत्सुका लक्ष्मीः ।
वीरकरवालवसतिर्ध्रुवमासिधाराव्रतं चरति ॥ ७ ॥[x]

॥ लक्ष्मीनिन्दापद्धतिः ॥१२७॥

ऐश्वर्यतिमिरं चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ।
पश्चाद्विमलतां याति दारिद्र्यगुलिकाञ्जनैः ॥१॥[y]

अत्यार्यमतिदातारं अतिशूरमतिव्रतम् ।
प्राज्ञाभिमानिनं च श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥२॥[z]

नैषा गुणेषु रमते निर्गुणे नावतिष्ठति ।
उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः क्वचिदेवावतिष्ठते ॥३॥[a]

सम्पदेषा जनस्यास्य व्यसनेन समन्विता ।
आशीविषविषस्येव विषेण सह जायते ॥४॥[b]

या गम्याः सत्सहायानां यासु खेदो भयं यतः ।
तासां किमपि दुःखाय विपदामिव सम्पदाम् ॥५॥[c]

नान्तरज्ञाः श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते ।
आसक्तास्तास्वमी मूढा वामशीला हि जन्तवः ॥६॥[c]

प्रक्षेप्तुमुदधौ लक्ष्मीं भूयोऽपि यतते मनः ।
किन्तु प्रक्षिप्त एवायं पुनरायाति चन्द्रमाः ॥७॥[d]

वैरस्यं सहजादिन्दोः कालकूटाच्च मूर्च्छना ।
मादिराया मदो लक्ष्म्याः काठिन्यं कौस्तुभात् परम् ॥८॥

न शृण्वन्ति न पश्यन्ति नावपश्यन्ति हिताहितम् ।
न विदुः किं विचेष्टन्ते कष्टं श्रीविप्लुता जनाः ॥९॥

पुष्णात्यधिकमूष्माणं निरस्ति व्यक्तवादिनाम् ।
करोति मत्तविद्वेषं विषमः श्रीकृतो ज्वरः ॥१०॥[e]

---

x Murāri y. Vyāsa. z Vallabhadeva.
a Pratāpacakravartin b Mahābhārata c. Bhāravi.
d Murāri e Kādambarīkathāsāra.
१ गर्नि – M.

चालितानेकपुरुषा सुवहृच्छ्रायकारिणी।
श्रीः पिशाचीव संरक्ष्या पणवन्धेन नित्यशः ॥ ११ ॥

काकतालीययोगेन यत्नाद्भवति क्षणम्।
करोति प्रणयं लक्ष्मीस्तिरस्याः स्त्रीत्वचापलम् ॥ १२ ॥[f]

सम्पदो हि मनुष्याणां गन्धर्वनगरोपमाः।
दृश्यमानाः क्षणेनैव भवन्ति न भवन्ति च ॥ १३ ॥[g]

आलिङ्गिताः परैर्यान्ति प्रस्खलन्ति पदेष्वपि।
अव्यक्तानि च भाषन्ते धनिनो मद्यपा इव ॥ १४ ॥

उच्चैः पदमधितिष्ठन् लोकस्तत्त्वेषु मुह्यति प्रायः।
विषममपि पश्यति समं पर्वतशिखराग्रमारूढः ॥ १५ ॥[h]

लक्ष्मीर्नाम परं पुंसामन्यथाभावकारणम्।
विरलास्ते विकाराय न येषां तत्परिग्रहः ॥ १६ ॥

क्रमागतेति नैतस्यामायासः कोऽपि विद्यते।
या हि यत्नेर्पिता लक्ष्मीस्तत्राप्येव न दृश्यते ॥ १७ ॥

वातरोगाभिभूतेव भिन्नपादेव कण्टकैः।
लक्ष्मीर्निधातुं शक्नोति न क्वचिन्नियतं पदम् ॥ १८ ॥

धूर्तप्रसारिताश्चैव विषयासक्तमानसाः।
अकस्मात् प्रलयं यान्ति गीतरक्ता मृगा इव ॥ १९ ॥[i]

शौर्यमदो भुजमदो श्रीरूपमदो दर्पणादिदर्शी च।
कामसदः स्त्रीदर्शी विभवमदस्यैव जात्यन्धः ॥ २० ॥

श्रीर्विगृह्णलखलाभिसारिका वर्त्मभिर्घनतमोमलीमसैः।
शब्दमात्रमपि सोढुमक्षमा भूषणस्य गुणिनः समुत्थितम् ॥ २१ ॥[j]

विपुलहृदयैर्धन्यैः कैश्चिज्जगज्जनितं पुरा
विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा।
इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते
कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्वरः ॥ २२ ॥[k]

---

f. Pañcatantra. g. Mahābhārata. h. Vallabhadeva.
i. Kādambarikathāsāra. j Bhallata.
k. Bhartṛhari and also in SBhg.

कस्मैचित् कपटाय कैटभरिपूरःपीठदीर्घालयां
देवि त्वामभिवाद्य कुप्यसि न चेत्तत्किञ्चिदाचक्ष्महे ।
यत्ते मन्दिरमम्बुजन्म किमिदं विद्यागृहं यच्च ते
नीचान्नीचतरोपसर्पणमपामेतत्किमाचार्यकम् ॥ २३ ॥[l]

तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्रासान्न सन्तिष्ठते
मूर्खान्द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्स्वपि ।
शूरेभ्योऽप्यधिकं बिभेत्युपहसत्येकान्तभीरूनपि
श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशवनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥ २४ ॥[m]

तत्तादृक् फणिराजरज्जुकषणं संरूढपक्षच्छिदा
घातारुन्तुदमप्यहो कथमयं मन्थाचलः सोढवान् ।
एतेनैव दुरात्मना जलनिधेरुत्थाप्य पापामिमां
लक्ष्मीमीश्वर दुर्गतिव्ययघटितिन्यस्तं जगन्निर्मितम् ॥ २५ ॥

शूरं वैधव्यभीता विबुधमतिरुषा विद्ययोत्पादितेर्ष्या
मामत्याक्षीज्जनोऽयं क्वचिदिति सततं मुक्तदर्पं विहाय ।
क्लीबं मूर्खं कदर्यं यदि जगति जनं संश्रिता श्रीर्वराकी
तत् किं सा गर्हणीया भवति भुवि सदा कस्य न स्वार्थ इष्टः ॥ २६ ॥

॥ राजसेवापद्धतिः ॥ १२८ ॥

वृत्तस्थं वृत्तसम्पन्नं कल्पवृक्षोपमं नृपम् ।
अधिगम्य गुणैर्युक्तं सेवेरन्ननुजीविनः ॥ १ ॥[n]

त्यागशीलः प्रभुः सेव्यस्त्यागशीलात्प्रियंवदः ।
प्रियंवदाद्विशेषज्ञो विशेषज्ञात्क्षमापरः ॥ २ ॥

आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ।
यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति मानवः ॥ ३ ॥[o]

चित्तज्ञः कुरुते यद्यत् तत्तत् सम्पद्यते गुणः ।
विभोश्चित्तमजानानः फलभाङ् नैव सेवकः ॥ ४ ॥[p]

---

l. SBhg. m. Mudrārākṣasa and in SBhg.
n. Kāmandaka. o. Mahabhārata p. Vallabhadeva.

अविसृष्टोऽपि सन् प्राज्ञः स्ववर्गेण समं व्रजेत्।
प्रविशेदप्यनाहूतस्त्वन्यथा भर्तुराज्ञया ॥ ५ ॥[q]

न नर्मसचिवैः सार्धं किञ्चिदप्यप्रियं वदेत्।
ते हि मर्मण्यपि घ्नन्ति प्रहासेनैव संसदि ॥ ६ ॥[q]

कोऽत्रेत्यहमिति ब्रूयात्सम्यगादेशयेति च।
आज्ञामवितथां कुर्याद्यथाशक्ति महीपतेः ॥ ७ ॥

नैव लाभाद्धर्षमियान्न व्यथेच्च विमानितः।
समः पूर्णतुलेव स्याद्यो राजवसतिं वसेत् ॥ ८ ॥[r]

गच्छन्नपि परां भूतिं भूमिपालनियोजितः।
जात्यन्ध इव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ॥ ९ ॥

यन्मिथो भाषितं राज्ञो न कस्मैचित् प्रकाशयेत्।
यं चासूयन्ति राजानः परुषं न वदेच्च तम् ॥ १० ॥[s]

उच्यमानोऽवलम्बेत परकर्मणि मूकताम्।
स्वकर्मणि तु माधुर्यं स्थैर्यं वाधिर्यसौष्ठवम् ॥ ११ ॥

आसन्नसेवा नृपतेः क्रीडा शस्त्राहिपावकैः।
कौशलेनातिमहता निर्मितैः सानुबध्यते ॥ १२ ॥

परार्थं देशकालज्ञो देशकाले च साधयेत्।
स्वार्थं च स्वार्थकुशलः कुशलेनाप्तकारिणा ॥ १३ ॥

अत्यायासेन नात्मानं कुर्यादतिसमुच्छ्रितम्।
पातो यथा हि दुःखाय नात्युच्चः सुखकृत् तथा ॥ १४ ॥

निर्धूतो व्यवधूतोऽपि यो राज्ञां द्वारि तिष्ठति।
स वै राजश्रियं भुङ्क्ते नाभिमानी कदाचन ॥ १५ ॥[t]

मानापमानावुत्सृज्य यो नृपद्वारि तिष्ठति।
सोऽचिरेणैव कालेन शत्रूणां मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ १६ ॥[u]

---

q. Kavivallabha. r. Kāmandaka. s Mahābhārata.
t. Dandaniti u Mahābhārata.
९ °S[illegible] –SBhg. ? °[illegible] –S₁

अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ।
परार्थं देशकालज्ञो वदेद्धर्मार्थसंहितम् ॥ १७ ॥

नानुशिष्याद्दृष्टच्छन्दं महत्ताद्धि साहसम् ।
नाचरेदहिते नैनं मूलच्छेदकरं हि तत् ॥ १८ ॥

विपश्चिदपि चित्तज्ञो बालिशोऽपि हि भाववित् ।
अतिप्रियोऽपि द्वेष्योऽपि यात्याशु विपरीतताम् ॥ १९ ॥

मिथः कथनमन्येन केवलो द्वन्द्वशङ्किताम् ।
वस्त्रादि राज्ञः सदृशं राजलीलां च वर्जयेत् ॥ २० ॥

न यायाच्च चिरं तिष्ठेन् क्लेशस्थानावरोधयोः ।
विवेद्य राज्ञे कुर्वीत कार्याणि सुबहून्यपि ॥ २१ ॥

औरसानपि पुत्रांश्च त्यजन्त्यहितकारिणः ।
समर्थान्परिगृह्णन्ति जनानपि नराधिपः ॥ २२ ॥

देवतेव हि सर्वार्थान्कुर्याद्राजा प्रसादितः ।
वैश्वानर इव क्रुद्धः समूलमपि निर्दहेत् ॥२३॥

अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः ।
राजदोषपरामृष्टा न तिष्ठन्त्यपराधिनः ॥ २४ ॥v

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥ २५ ॥w

धर्मार्थसहितं वाक्यं प्रियं वा यदि वाऽप्रियम् ।
अपृष्टो न पुमान् ब्रूयाद्यदीच्छेन्न पराभवम् ॥ २६ ॥x

शिरोरुहसधर्माणो नरा राजकुलाश्रयाः ।
पतिताः परिभूयन्ते संस्क्रियन्ते पदे स्थिताः ॥ २७ ॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रवक्त्रविकाराभ्यां ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २८ ॥y

इङ्गितज्ञास्तु मगधाः प्रेक्षितज्ञास्तु कोसलाः ।
अर्धोक्ता कुरुपाञ्चाला सर्वोक्ता दक्षिणापथाः ॥ २९ ॥

---

v. Rāmāyaṇa. w. Mahābhārata. x. Vallabhadeva.
y. Manu 8. 32.

उच्चैः प्रकथनं हासः ष्ठीवनं कुत्सनं तथा ।
जृम्भणं गात्रभङ्गश्च पर्वस्फोटं च वर्जयेत् ॥ ३० ॥

अप्राप्तकाले वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्ध्यवज्ञानादवज्ञानं च केवलम् ॥ ३१ ॥[z]

यावत्संयमो हि नृपतेः सुदुष्करतमो मतः ।
अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥ ३२ ॥

तुष्टे रुष्टेऽपि मध्यस्थे स्वामिनि त्रिविधा गुणाः ।
दोषा गुणा गुणा दोषा दोषाद्दोषा गुणागुणाः ॥ ३३ ॥

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि यं नरम् ।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमेव वशं नयेत् ॥ ३४ ॥

सेवामलब्ध्वां न च दीर्घदीर्घां न चाङ्कलग्नां न च दूरसंस्थः ।
कुर्वीत भर्तुर्ज्वलनो हि तेषां श्लिष्टोऽङ्गदाही विफलो विकृष्टः ॥ ३५ ॥

विमाननं दुश्चरितानुकीर्तनं कथाप्रसङ्गे वचनेष्वनादरः ।
न दृष्टिदानं कृतपूर्वनाशो विरक्तभावस्य नृपस्य लक्षणम् ॥ ३६ ॥

लुब्धे भूभुजि लोभभूः [illegible] तु सदाचारे सदाचारवान्
पापे पापरतिर्गुणी गुणवति क्लीबे परं कातरः ।
दाता दातरि दुर्जने खलतरः शूरे रणोत्साहवान्
दर्पान्धे मदमूढ एव भवति क्ष्मापालतुल्यो जनः ॥ ३७ ॥

* द्वारे बद्धमुपेक्षते कथमपि प्राप्तं पुरो नेक्षते
विज्ञप्तौ गजमीलनानि कुरुते गृह्णाति वाक्ये छलान् ।
निर्याते [illegible] करोति दोषगणनां स्वल्पापराधे यमः
स स्वामी यदि सेव्यते मरुतले किं नः पिशाचैः कृतम् ॥ ३८ ॥

॥ राजसेवानिन्दापद्धतिः ॥१२९॥

अपि स्थाणुवदासीत शुष्यन्परिगतः क्षुधा ।
न त्वेवानात्मसम्पन्नाद्वृत्तिमीहेत पण्डितः ॥ १ ॥[a]

---

* From Saṅgraha only.
z. Mahābhārata. a. Kāmandaka (SBhg.)
१. गेहे°–S_1.

सेवासुखलाभिभूतस्य यात्रा दुःखाय भूयसे ।
दीर्घाध्वपरिखिन्नस्य शैलारूढिरिवाम्भसः ॥ २ ॥[b]

सेवा श्ववृत्तिर्यैरुक्ता तैर्न सम्यगुदाहृता ।
स्वच्छन्दचारी कुत्र श्वा विक्रीतासुः क्व सेवकः ॥ ३ ॥

सेवातुरामयः पुंसां मरणं फलतुच्छता ।
नरकः सत्क्रियाहानिर्नीचसाम्यं तु याचना ॥ ४ ॥

नृपेणाहूयमानस्य यद्भयं हृदि तिष्ठति ।
न तद् तिष्ठति शिष्टानां वने मूलफलाशिनाम् ॥ ५ ॥

रत्नगर्भितमभ्यन्तर्मां गाः स्त्रीभिः समाकुलम् ।
जातु राजभुजङ्गानां वल्मीकमिव मन्दिरम् ॥ ६ ॥[c]

स्त्रीषु कुर्वन्ति विश्वासं क्रीडन्ति फणिभिः समम् ।
राजानमपि सेवन्ते अहो साहसिका नराः ॥ ७ ॥

अभूतं धनमालोक्य यो राज्ञां द्वारि तिष्ठति ।
स बद्धः सैनिकाश्चैव न क्षुभ्यति न पुष्यति ॥ ८ ॥[d]

चलेषु स्वामिचित्तेषु सुलभे पिशुने जने ।
यदि जीवन्त्यहो चित्रं क्षणमप्युपजीविनः ॥ ९ ॥[e]

द्वयं जहाति सेवकः सुखं च मानमेव च ।
यदर्थमर्थमीहते तदेव तस्य हीयते ॥ १० ॥

अतिपरिचयादवज्ञा सन्ततगमनादनादरो भवति ।
मलये भिल्लपुरन्ध्री चन्दनतरुकाष्ठमिन्धनं कुरुते ॥ ११ ॥[f]

प्रविशन्ति शङ्कमाना राजगृहं यावदो भृत्याः ।
तत्क्षणमपि निष्क्रान्ताः कृतदोषा इव विनापि दोषेण ॥ १२ ॥

धनमत्युन्नतिहेतोर्जीवितहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥ १३ ॥[g]

---

b. Haribhatta. c. Vallabhadeva. d. Bchatkatha.
e. SBhg. f. Pañcatantra. g. Sundarapāṇḍya.

१ चन्दनमिन्धन – S_1

आराध्यमानो नृपतिः प्रयत्नात्
आराध्यते नाम किमत्र चित्रम् ।
अयं त्वपूर्वः प्रतिभाविशेषो
यःसेव्यमानो रिपुतामुपैति ॥ १४ ॥[h]

वयमचतुराः कर्णोपान्ते निवेशयितुं मुखं
सुकृतचरितैर्भर्तुश्चेतो न वञ्चयितुं क्षमाः ।
प्रियमपि वचो मिथ्या वक्तुं जनैर्न तु शिक्षिता
क इव हि गुणो योऽस्मान् कुर्यान्नरेश्वरवल्लभान् ॥ १५ ॥[i]

अलक्ष्मीर्न क्षीणा क्षणमपि न दैन्यं व्यपगतं
न वा भोगा भुक्ताः शममपि गता नार्तिरतुला ।
न बन्धूनामाशा भवति सफलं सम्प्रति यत-
स्तदप्येष श्लोकैः कृपणमबुधः स्तौति सुकविः ॥ १६ ॥

मुग्धो मौनी मधुरवचनो वन्दितुल्यः प्रभूणां
कृत्याकृत्यप्रवचनपरः स्यात्परो दुर्विदग्धः ।
मन्दप्रेमा विरलगमनो नित्यसेवी विमान्यः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः १७ ॥

अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्वर्तितं
स्थलेऽब्जमवरोपितं सुचिरमूषरे वर्षितम् ।
श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतः
धृतान्धमुखमण्डना यदबुधो जनः सेवितः ॥ १८ ॥[i]

भेतव्यं नृपतेस्ततः सचिवतः राज्ञस्ततो वल्लभा-
दन्येभ्यश्च भवन्ति येऽस्य भवने लब्धप्रसादा विटाः ।
दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपनैः पिण्डार्थमायस्यतः
सेवां लाघवकारिणीं कृतधियः स्थाने श्ववृत्तिं विदुः ॥ १९ ॥[j]

न छिन्नौ चरणौ नवा निगलितौ नैवाहृते चक्षुषी
जिह्वा दुर्नृपतिस्तुतिव्यसनिनी नैव त्वया दारिता ।
गच्छामस्तव भद्रमस्तु सकलान्यङ्गानि हीनानि मे
लोभो यन्नृपमन्दिरेषु वसतामङ्गैर्निजैर्निर्गमः । २० ॥

h. SBhg. i. Bhartṛhari. j. Mudrārākṣasa (SBhg.).

॥ दारिद्र्यनिन्दापद्धतिः ॥ १३० ॥

क्षिपन्तमनुवर्तन्ते स्तुवन्ति कृपणं च यत् ।
तद्दुर्भरकृतघ्नस्य जठरस्य विजृम्भणम् ॥ १ ॥

आगमादेव नरकाः श्रूयन्ते रौरवादयः ।
विपर्ययित्वं दरिद्राणां प्रत्यक्षं नरकं विदुः ॥ २ ॥

अहिरण्यमदासीकमल्पान्नाद्यमगोरसम् ।
गृहं कृपणवृत्तीनां नरकस्यापरो विधिः ॥ ३ ॥

किं न खादयते खाद्यं किं न वाचयते वचः ।
किं न कारयते कार्यमहो सर्वकषा क्षुधा ॥ ४ ॥[k]

दरिद्रस्य परा मूर्तिर्याञ्चा न द्रविणाल्पता ।
जरद्गवधनः शम्भुस्तथापि परमेश्वरः ॥ ५ ॥

भ्रमन्तो देहि देहीति भिक्षां प्रति विनिर्गताः ।
अप्रदानस्य माहात्म्यं कथयन्ति स्वमूर्तिभिः ॥ ६ ॥[l]

किमकारि न कार्पण्यं किमकारि न भाषितम् ।
अस्य दग्धोदरस्यार्थे किमकारि न नाटकम् ॥ ७ ॥

वरं हि नरके वासो न तु दुश्चरिते गृहे ।
नरकात् क्षीयते पापं कुगृहादभिवर्धते ॥ ८ ॥

वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः ।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ॥ ९ ॥[m]

भिक्षयन्ति न याचन्ते देहीति कृपणा जनाः ।
अदत्वा मादृशो माभूर्दत्वा त्वत्सदृशो भव ॥ १० ॥

धर्मार्थकामहीनस्य परकीयान्नभोजिनः ।
काकस्येव दरिद्रस्य दीर्घमायुरनर्थकम् ॥ ११ ॥

शून्यमपुत्रस्य गृहं स हि शून्यो यस्य नास्ति सन्मित्रम् ।
मूर्खस्य दिशः शून्याः सर्वं शून्यं दरिद्रस्य ॥ १२ ॥[n]

---

k. Vallabhadeva. l. Pratāparudra.
m. Bhoja. n. Sūdraka.
१ खा°–S_1.

अम्बा कुप्यति न मया न स्नुषया साम्बया न मया ।
अहमपि न तया न तया वद राजन् कस्य दोषोऽयम् ॥ १३ ॥

एको हि दोषो गुणसन्निपाते
निमज्जतीन्दोरिव यो बभाषे ।
तेनापि नूनं कविना न दृष्टं
दारिद्र्यमेकं गुणराशिहारी ॥ १४ ॥[o]

विश्वासं न करोति कश्चिदधने नाभाषते सादरः
सम्प्राप्ते गृहमुत्सवेषु धनिना सावज्ञमालोक्यते ।
दूरादेव महाजनः परिहरत्यभ्यर्थनाशङ्कया
मन्ये निर्धनतां प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् ॥ १५ ॥

गृध्राः प्रयान्त्येव शवं दुग्धाङ्गारिकास्तकम् ।
न तु दारिद्र्यसंस्पृष्टं कश्चित् स्पृशति पूरुषम् ॥ १६ ॥

शीतलैर्दीर्घनिद्रैश्च निरुच्छ्वासमुखैः शवैः ।
दरिद्रस्तावदुन्निद्रः सोच्छ्वासः स्पर्धते कथम् ॥ १७ ॥

तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं प्रार्थयेदिति ॥ १८ ॥

वासश्चर्मविभूषणं शवशिरो भस्माङ्गरागः सदा
गौरेकः स च लाङ्गलेष्वकुशलः सम्पत्तिरेतावती ।
ईशस्येत्यवमत्य याति जलधिं रत्नाकरं जाह्नवी
कष्टं निर्धनिकस्य जीवितमहो दारैरपि त्यज्यते ॥ १९ ॥

॥ आशापद्धतिः ॥ १३१ ॥

आशाखनिरगाधेयं दुष्पूरा केन पूर्यते ।
सा[1] महद्भिरपि क्षिप्तैः पूरकैरेव खन्यते ॥ १ ॥[p]

अणुमात्रं मनस्तस्मिन्नाशा नाम लतोत्थिता ।
यस्या नालमुपघ्राय भुवनानि चतुर्दश ॥ २ ॥

---

o. Sṛṅgāraprakāśa.
p. Vallabhadeva. (SBhg –तृणानि–).
१. या–M.

आशा नाम मनुष्याणां काचिदाश्चर्यशृङ्खला ।
यया बद्धाः प्रधावन्ति मुक्तास्तिष्ठन्ति कुत्रचित् ॥ ३ ॥[q]

आशाया दासा ये दासास्ते सर्वलोकस्य ।
आशा दासी येषां तेषां दासायते लोकः ॥ ४ ॥[r]

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला
रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।
मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी
तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥ ५ ॥[s]

हते भीष्मे हते द्रोणे कर्णे च निधनं गते ।
आशा बलवती राजन् शल्यो जेष्यति पाण्डवान् ॥ ६ ॥[t]

आशापिशाचिकाविष्टः पुरतो यस्य कस्यचित् ।
वन्दते निन्दति स्तौति रोदिति प्रहसत्यपि ॥ ७ ॥[u]

याहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।
एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥ ८ ॥[v]

खलालापाः सोढाः कथमपि तदाराधनतया
निगृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ।
कृतश्चित्तस्तम्भः प्रतिहतधियामञ्जलिरपि
त्वमाशे मोघाशे किमु परमतो नर्तयसि माम् ॥ ९ ॥[w]

निरानन्दा दारा व्यसनविमुखा बान्धवजना
जडीभूतं मित्रं धनविरहजीर्णः परिजनः ।
असन्तुष्टं चेतः कुलिशकठिनं जीवितमिदं
विधिर्वामारम्भस्तदपि च मनो वाञ्छति सुखम् ॥ १० ॥

॥ तृष्णापद्धतिः ॥ १३२ ॥

तृष्णे त्वमसि रागान्धा त्रिषु स्थानेषु रंज्यसि ।
व्याधितेष्वन्नपानेषु जरापरिणतेषु च ॥ १ ॥[x]

q Bhartrhari r SBhg s Bhartrhari
t Mahabharata5 u Brhatkatha v Dhvanyaloka.
w Bhartrhari x Mahabharata

मानं नेच्छति वारयत्युपशमे क्ष्मामालिखन्त्यां ह्रियां
स्वातन्त्र्ये परिवृत्य तिष्ठति करौ व्याधूय धैर्यं गते
तृष्णे त्वामनुबध्नता फलमियत्प्राप्तं जनेनामुना
यः स्पृष्टो न पदा स एव चरणौ स्प्रष्टुं न संमन्यते॥ २ ॥[y]

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः।
चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तरुणायते ॥ ३ ॥[z]

व्याधीनामाकरस्तोयं पापानामाकरः स्त्रियः।
दुःखानामाकरः क्रोधः तृष्णा परिभवाकरः ॥ ४ ॥[a]

यौवनं जरया ग्रस्तमारोग्यं व्याधिभिः क्षतम्।
जीवितं मृत्युरत्येति तृष्णैका निरुपद्रवा ॥ ५ ॥[b]

मनोरथरथारूढं युक्तमिन्द्रियवाजिभिः।
भ्राम्यते हि जगत् सर्वं तृष्णासारथिचोदितम् ॥ ६ ॥[c]

नास्त्यन्या तृष्णया काचित्समा स्त्री विषमा क्वचित्।
या प्राणानपि मुष्णाति तथापि भवति प्रिया ॥ ७ ॥

तृष्णे लोकत्रयस्यास्य निर्वेदपरिपन्थिनी।
यैस्त्वं निर्माल्यवत् त्यक्ता तेऽत्यन्तं सुखिनो नराः ॥ ८ ॥[1]

आसन्नान् पुरतो भोगान् दर्शयित्वा पुरः पुरः।
छागो हरितमुष्टयेव दूरं नीतोऽस्मि तृष्णया ॥९॥[c]

आशागर्तः प्रतिप्राणि यस्मिन् विश्वमणूपमम्।
कस्य किं कियदायाति वृथा सा विषयैषिता ॥ १० ॥[c]

आशासमिरगाधेयमधःकृतजगत्त्रया।
उद्धृत्योद्धृत्य तत्रस्थानहो सद्भिः समीकृता ॥ ११ ॥[c]

गिरिर्महान्गिरेरब्धिः महानब्धेर्नभो महत्।
नभसोऽपि महद्ब्रह्म ततोऽप्याशा गरीयसी ॥ १२ ॥

तृष्णे कष्टेऽपि ते शक्तिर्दृष्टा कष्टेषु का कथा।
त्रैलोक्यस्यापि यद्रूपं यत्त्वया वामनीकृतम् ॥ १३ ॥

---

y. Bhallaṭa. z. Bhartṛhari. a. Prātāparudra.
b. Pañcatantra. c. Vallabhadeva.
d. Vallabhadeva. e. Bhojarāja.
१. १ तोय°–S_1.

उत्खातं निधिशङ्कया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो
निस्तीर्णः सरितां पतिर्नृपतयो यत्नेन सन्तोषिताः ।
मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः
प्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णे सकामा भव ॥ १४ ॥[f]

उन्नत्यै नमति प्रभुं प्रभुगृहं द्रष्टुं बहिस्तिष्ठति
स्वद्रव्यव्ययमातनोति हतधीरागामिवित्ताशया ।
प्राणान्प्राणितुमेव मुञ्चति रणे क्लिश्नाति भोगेच्छया
सर्वं तद्विपरीतमेव कुरुते तृष्णान्धदृक् सेवकः ॥ १५ ॥[g]

भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित्फलं
त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।
भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्कया काकव-
त्तृष्णे जृम्भसि पापकर्मनिरते नाद्यापि सन्तुष्यसि ॥ १६ ॥[h]

॥ याञ्चापद्धतिः ॥ १३२ ॥

अहर्षमुत्तमङ्गस्य युक्तमन्धस्य याचितुम् ।
अहो बत महत्कष्टं चक्षुष्मानपि याचते ॥ १ ॥

मरणान्नापरं दुःखमस्तीत्युक्तं महर्षिभिः ।
कुतः परगृहद्वारे न क्षणं तेऽवस्थितम् ॥ २ ॥

गौरवं किं नु मृतके जानेऽहं तत्र कारणम् ।
लाघवस्यार्थिता मूलं सा मृतस्य न विद्यते ॥ ३ ॥[i]

सत्पदात् पुरुषं सद्यः पातयन्तीमधस्तराम् ।
कथयन्ति कथं प्राज्ञा याच्ञां लाघवकारिणीम् ॥ ४ ॥

अहन्यहनि भूतानि सृजत्येव प्रजापतिः ।
अद्यापि न सृजत्येकं योऽर्थिनं नावमन्यते ॥ ५ ॥

कण्ठगद्गदता स्वेदो मुखवैवर्ण्यवेपथू ।
म्रियमाणस्य लिङ्गानि यानि तान्येव याचके ॥ ६ ॥[j]

---

f Bhartṛhari g Govindabhaṭṭa h. Bhartṛhari.
i Bhoja j Vallabhadeva
१ °दु°–M

तावद्यशस्वी मेधावी प्राज्ञः शूरः कुलोद्भवः ।
पुमानित्युच्यते तावत् यावन्मानान्न हीयते ॥ ७ ॥

तृणाल्लघुतरस्तूलः तूलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं याचयेदिति ॥ ८ ॥[k]

विद्वत्तां समरे शौर्यमाभिजात्यं सुशीलताम् ।
खिलीकरोति याञ्चैका दुःशीलेवाङ्गना कुलम् ॥ ९ ॥

अन्तःसारोऽपि निर्याति नूनमर्थितया सह ।
अन्यथा तदवस्थस्य महिमा केन [१]देहिनाम् ॥ १० ॥

मया निवार्यमाणोऽपि भजते प्रार्थनामयम् ।
इति लज्जितया मन्ये लज्जयार्थी निराकृतः ॥ ११ ॥

सेवेव मानमखिलं ज्योत्स्नेव तमो जरेव लावण्यम् ।
अच्युतकथेव दुरितं गुणशतमर्थिता हरति ॥ १२ ॥[l]

रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी ।
यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽपि विश्रामः ॥ १३ ॥[m]

याचना हि पुरुषस्य महत्त्वं नाशयत्यखिलमेव तथाहि ।
सद्य एव भगवानपि विष्णुर्वामनो भवति याचितुमिच्छन् ॥ १४ ॥[n]

॥ संसर्गगुणपद्धतिः ॥१२३॥

त्यज्यते यदि दोषेण गुणेन परिगृह्यते ।
सर्वसाधारणार्थोऽयमाश्रयस्य कुतः फलम् ॥ १ ॥[o]

गुणैः स शर्वकल्पोऽपि सीदत्येव निराश्रयः ।
अनर्घमपि माणिक्यं हेमाश्रयमपेक्षते ॥ २ ॥[p]

समाश्रयबलादेव गरुडं यान्तमध्वनि ।
पिनाकपाणिपाणिस्थः कुशलं पृष्टवानहिः ॥ ३ ॥

गुणवत्सु गुणाल्पोऽपि याति विस्तीर्णतां हरः ।
पतितः स्वादुविमले तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ४ ॥

k. Vikramāditya l. Sundarapāndya. m. Pañcatantr
n, Vallabhadeva. o. Rāmāyaṇa. p. Vallabha.
१. गच्छति–M.

विद्वद्भिरभिसम्बन्धादधमो भाजनं भवेत् ।
पाषाणोऽपि मणिस्पर्शाज्जायते भूषणं परम् ॥ ५ ॥

प्रसिद्धिहेतुर्भवति प्रायः श्रेष्ठपरिग्रहः ।
सहस्रं जलधौ शङ्खाः पाञ्चजन्यस्तु विश्रुतः ॥ ६ ॥[q]

गुणवज्जनसंसर्गाद्याति स्वल्पोऽपि गौरवम् ।
पुष्पमालानुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते ॥ ७ ॥

प्रबलतरतरङ्गैर्दूरमुत्सारितोऽपि
प्रथयति तव कीर्तिं दक्षिणावर्तशङ्खः ।
परिकलय पयोधे पद्मनाभाङ्घ्रियोग्य-
स्तव निकटनिषण्णे भुम्के श्लाघ्यता का ॥ ८ ॥

महानुभावसंसर्गः कस्य नोन्नतिकारणम् ।
इन्दोः शिवशिरःसङ्गात् कलापि ह्यभिनन्द्यते ॥ ९ ॥

सम्पर्केण सतां प्रायः पात्रतां यात्यसन्नपि ।
रथ्यातोयमपि प्राप्य गङ्गां याति पवित्रताम् ॥ १० ॥[r]

गुणः कृशोऽपि प्रथमे पृथुरप्यपचीयते ।
प्राप्य साधुखलौ चन्द्रः पक्षाविव सितासितौ ॥ ११ ॥[s]

अतिमात्रभासुरत्वं पुष्यति भानोः परिग्रहादनलः ।
अधिगच्छति महिमानं चन्द्रोऽपि निशापरिगृहीतः ॥ १२ ॥[t]

ख्याता नराधिपतयः कविसंश्रयेण
राजाश्रयेण च गताः कवयः प्रसिद्धिम् ।
राज्ञा समोऽस्ति न कवेः परमोपकारी
राज्ञो न चास्ति कविना सदृशः सहायः ॥ १३ ॥

वासवपरिसक्किणए विगुणपरिहीणा करेइ किं विहवो ।
अण्ण अद्दस्स वरं वा ल्त्थियडिआ णिप्फल चेअण् ॥ १४ ॥

हंसा ण सरेहि विणा सराण सोहा विणा ण हंसेहि ।
अण्णोण्णं चिअ एए अप्पाणं णवर गरुअन्ति ॥ १५ ॥[u]

---

q Abhinavagupta r Pratāparudra
s Kādambarī kathāsāra t. Kāladāsa u Gāthakoṣa
१ पं°–S_1

॥ संसर्गदोषपद्धतिः ॥ १३४ ॥

असत्सम्पर्कदोषेण सज्जनोऽपि विगर्ह्यते ।
मार्गस्तिमिरसम्पर्कात् समोऽपि विषमायते ॥ १ ॥

महानप्यल्पतां याति निर्गुणे गुणवानपि ।
आधाराधेयभावाच्च गजेन्द्र इव दर्पणे ॥ २ ॥

असज्जनेन संसर्गाद्भयं यान्ति साधवः ।
मधुरं शीतलं तोयं पावकं प्राप्य निर्गुणम् ॥ ३ ॥

तिलाश्चम्पकसंश्लेषात् प्राप्नुवन्त्यधिवासनाम् ।
रसोनमक्षास्तद्गन्धाः सर्वे सांसर्गिका गुणाः ॥ ४ ॥

अपां प्रवाहो गाङ्गोऽपि समुद्रं प्राप्य तद्रसः ।
भवत्यवश्यं तद्विद्वान्नाश्रयेदशुभाः स्वयम् ॥ ५ ॥v

संश्रयस्याभिसम्बन्धाद्गुणवानपि दूष्यते ।
रात्रौ वल्मीकसम्बन्धाद्रज्जुः सर्पायते किल ॥ ६ ॥v

असन्त्यागात् पापकृतामपापा-
स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावात्
तस्मात् पापैः सह सन्धिं न कुर्यात् ॥ ७ ॥

यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रागवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ ८ ॥x

अहं मुनीनां वचनं शृणोमि
गवाशनानां स वचः शृणोति ।
प्रत्यक्षमेतद् भवतापि दृष्टं
संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ॥ ९ ॥v

क्वचिदपि वस्तुविशेषे दोषोऽपि गुणेन तुल्यतां याति ।
मण्डनमेव हि खण्डनमधरतले भवति रमणीनाम् ॥ १० ॥

---

v. Kāmandaka. w. Pratāparudra x. Mahābhārat
१ अप–M.

॥ सामान्यपद्धतिः ॥ १३५ ॥

अनुगन्तुं सतां वर्त्म यदि कृत्स्नं न शक्यते ।
स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं मार्गस्थो नावसीदति ॥ १ ॥

यदशक्यं न तच्छक्यं यच्छक्यं शक्यमेव तत् ।
नोदके शकटं याति न नौर्वा गच्छति स्थले ॥ २ ॥

द्वावम्भसि विनिक्षेप्यौ गाढं बद्ध्वा गले शिलाम् ।
धनिनं चाप्यदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ॥ ३ ॥

धनमस्तीति वाणिज्यं किञ्चिदस्तीति कर्षणम् ।
सेवा न किञ्चिदस्तीति नाहमस्मीति साहसम् ॥ ४ ॥

नोदन्वानर्थितामेति न चाम्भोभिर्न पूर्यते ।
आत्मा तु पात्रतां नेयः पात्रमायान्ति सम्पदः ॥ ५ ॥

राजानं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥ ६ ॥

ते धन्या ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ।
परहस्तगतान्दारान्मित्रं च व्यसनातुरम् ॥ ७ ॥

असिधाराक्रमाक्रान्ता वरमेकापि काकिणी ।
न परस्वविनिर्दिग्धा सागरान्तापि मेदिनी ॥ ८ ॥

परदारा न गन्तव्याः सर्ववर्णेषु कर्हिचित् ।
नहीदृशमनायुष्यं यदन्यस्त्रीनिषेवणम् ॥ ९ ॥

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १० ॥

दुःखे दुःखाधिकान्पश्येत्सुखे पश्येत्सुखाधिकान् ।
आत्मानं शोकहर्षाभ्यां शत्रुभ्यामिव नार्पयेत् ॥ ११ ॥

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ १२ ॥°

---

y. Tantropākhyāna. z. Vijñāneśvara.
१ °र्द°–भ

परनिन्दासु पाण्डित्यं स्वेषु कार्येष्वनुद्यम ।
प्रद्वेषश्च गुणज्ञेषु पन्थानो ह्यापदा त्रय ॥ १३ ॥

ये तु शिष्टा सुनियता सत्याचारपरायणा ।
धन्य पन्थानमारूढास्तेषा वृत्त समाचरेत् ॥ १४ ॥

शक्त्या च दान सतत तितिक्षा दम आर्जवम् ।
यथार्हं प्रतिपूजा च शास्त्रमेतदनाकुलम् ॥ १५ ॥

यच्चउक्त्यो अप्युपेक्षन्ते कदाचिदपकारिणम् ।
समूलकाप कषितुमुपाया नैव मूढता ॥ १६ ॥[a]

आयुष क्षण एकोऽपि न लभ्य स्वर्णकोटिभि ।
स वृथा नीयते यन प्रमाद सुमहानयम् ॥ १७ ॥

महानहमिति न्यूना महासत्त्व न चालयत् ।
निष्पिनष्टि गज चापि पाणिना किं न कसरी ॥ १८ ॥

अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पत ।
सर्वत सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ १९ ॥[b]

दैवयोगादुपात्ता हि प्रज्ञाहीनस्य सम्पद ।
अकस्मादेव नश्यन्ति खलानामिव सङ्गतम् ॥ २० ॥[c]

अनादरकृता सवा दाम्पत्य प्रेमवर्जितम् ।
मैत्री च हेतुसापेक्षा चेतना नाधिकुर्वत ॥ २१ ॥[d]

न्यायार्जितस्य वित्तस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ २२ ॥

अनृत च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्ध समानि ब्रह्महत्यया ॥ २३ ॥[e]

आत्मान नावमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभि ।
आमृत्यो श्रियमन्विच्छेन्नैना मन्येत दुर्लभाम् ॥ २४ ॥[f]

[redacted] प्रशसन्ति गणिका य प्रशसन्ति गायका ।
य प्रशसन्ति कितवास्तमाहु पुरुषाधमम् ॥ २५ ॥

[redacted] Vallabhadeva b Mahabharata c Vallabhadeva
d Mammata e Manu f Manu

१ यता– S_1

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।
हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ २६ ॥

अपहृत्य परस्यार्थं यः परेभ्यः प्रयच्छति ।
स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्फलम् ॥ २७ ॥

पूर्वे वयसि यः शान्तः स शान्तः इति मे मतिः ।
धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ॥ २८ ॥

क्षत्रिये सङ्गतिर्नास्ति न प्रीतिर्न च सौहृदम् ।
कारणे सान्त्वयन्त्येते कृतार्थाः सन्त्यजन्ति च ॥ २९ ॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशुद्धिर्विशिष्यते ।
योऽर्थे शुचिः स हि शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥ ३० ॥[g]

कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य मरणं तथा ।
अविचिन्त्य कृतं सर्वं पश्चात्तापाय कल्पते ॥ ३१ ॥

मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च ।
द्विषतां सम्प्रयोगेण पण्डितोऽप्यवसीदति ॥ ३२ ॥[h]

यस्य पुत्रो वशे भर्तुर्भार्या छन्दोऽनुवर्तिनी ।
विभवे सति सन्तोषः स्वर्गस्तस्य इहैव हि ॥ ३३ ॥[i]

प्रत्यक्षे गुरवः स्तुत्याः परोक्षे मित्रबान्धवाः ।
कर्मान्ते दासभृत्याश्च पुत्रा नैव मृताः स्त्रियः ॥ ३४ ॥

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
वेषवाग्वृत्तिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥ ३५ ॥

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥ ३६ ॥[j]

मय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं मम
नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमनुकाङ्क्षति ॥ ३७ ॥[k]

गणाद्दत्तमर्धंदत्त गणस्यापि न किञ्चन ।
गणप्रदाता हीयेत गणस्यापि न किञ्चन ॥ ३८ ॥[l]

---

g. Manu. h. Nitiśāstra. i. Manu j. Manu.
k. Vasiṣṭha. l. Vallabhadeva.

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ ३९ ॥m

सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वित्तेन रक्ष्यते ॥ ४० ॥m

सम्प्रीतिभोज्यान्यन्नानि ह्यापद्भोज्यानि वा पुनः ।
न च सम्प्रीयसे राजन् न चाप्यापद्गता वयम् ॥ ४१ ॥n

न हि जानपदं दुःखं एकः शोचितुमर्हति ।
अन्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ ४२ ॥

नहीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
मैत्री च सर्वभूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ ४३ ॥

किं काकिणी कः पुरुषः सहस्रं नाधिगच्छति ।
तथैव किं मुहूर्तोऽपि विद्यापारं न गच्छति ॥ ४४ ॥

कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ४५ ॥o

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे ।
शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥ ४६ ॥p

अभिद्रोहेण भूतानामार्जयन् गत्वरीः श्रियः ।
उदन्वानिव सिन्धूनामापदामेति पात्रताम् ॥ ४७ ॥q

नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानात् शुनापि परिभूयते ॥ ४८ ॥

विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि काञ्चनम् ।
नीचादप्युत्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ ४९ ॥

गुणेषु यत्नः क्रियतां किमाटोपैः प्रयोजनम् ।
विक्रीयन्ते न घण्टाभिः गावः क्षीरविवर्जिताः ॥ ५० ॥

अभ्रच्छाया तृणाग्निश्च नीचसेवाऽपथे जलम् ।
वेश्यारागः खलप्रीतिः सर्वं बुद्बुदसन्निभम् ॥ ५१ ॥r

m. Manu. n. Mahābhārata. o Rāmāyana.
p. Māgha. q. Bhāravi. r. Vallabhadeva.

अतस्करकरग्राह्यमराजाज्ञावशंवदम् ।
अदायादविभागार्हं धनमार्जय तत् स्थिरम् ॥ ५२ ॥[s]

कार्यगते वैचित्र्यान्नीचोऽपि क्वचिदलं न जातु महान् ।
कांस्येनेवादर्शः क्रियते राज्ञामपि न हेम्ना ॥ ५३ ॥[t]

अप्रियमुक्त्वा पुरुषाः प्रयतन्ते द्विगुणमप्रियं वक्तुम् ।
तस्मादवाच्यमप्रियमप्रियमश्रोतुकामेन ॥ ५४ ॥

गन्तव्यं राजकुलं द्रष्टव्या राजसंमताः पुरुषाः ।
यद्यपि न भवन्त्यर्थाः भवन्त्यनर्थप्रतीकाराः ॥ ५५ ॥

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्ये प्रियासु नारीषु ।
स्वामिनि शक्तिसमेते निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥ ५६ ॥[u]

भ्रातरि विपरीतमतिर्मातरि चौर्यं पितर्यहंकारः ।
राजनि करस्य भेदो मरणाय यतात्मनो भवति ॥ ५७ ॥[v]

प्राप्य चलानधिकाराञ्छत्रुषु मित्रेषु बन्धुवर्गेषु ।
नापकृतं नोपकृतं न सत्कृतं किं कृतं तेन ॥ ५८ ॥

अविधेयो भृत्यजनः शठानि मित्राणि दायकः स्वामी ।
अविनयमहिमा भार्या दुष्कृतमूलानि चत्वारि ॥ ५९ ॥

कुलजोऽयं गुणवानिति विश्वासो न क्षमः खलप्रकृतौ ।
ननु मलयचन्दनादपि समुत्थितोऽग्निर्दहत्येव ॥ ६० ॥

विगतज्वरमिव हृदयं गात्रं लघुतरमिवावसितभारम् ।
तीर्णार्णवस्य च सुखं मनो भवत्यवसितप्रतिज्ञस्य ॥ ६१ ॥[w]

असतोऽपि भवति गुणवान् सहृदयोऽपि भवन्त्यसद्वृत्याः ।
पङ्कादुदेति कमलं क्रिमयः कमलादपि भवन्ति ॥ ६२ ॥[x]

यस्याः सुता वृत्तिकरी च विद्या
नीरोगता सज्जनसङ्गतिश्च ।
इष्टा च भार्या वशवर्तिनी च
दुःखस्य मूलोद्धरणानि पञ्च ॥ ६३ ॥[y]

s Sakalavidyādhara
t. Pañcatantra
u Sundarapāṇḍya
v Vallabhadeva
w. Sundarapāṇḍya
x Ravigupta
y. Daṇḍanātha.

द्वे एव लोके शुचिमप्रमत्तं
बलादकार्ये विनियोजयेते ।
नीचाभिमानप्रभवो हि मन्युः
क्षुधावसन्नं च गृहे कलत्रम् ॥ ६४ ॥

इदमेव हि पाण्डित्यमियमेव विदग्धता ।
अयमेव परो धर्मो यदायान्नाधिको व्ययः ॥ ६५ ॥

कः कालः कानि मित्राणि को देशः कौ व्ययागमौ ।
कस्याहं का च मे शक्तिरिति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः ॥ ६६ ॥

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
न चाप्यृषेर्दर्शनमस्ति किञ्चित् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ६७ ॥

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ६८ ॥

निम्नेन तोयं हरितेन गावः
सान्त्वेन बाला विनयेन सन्तः ।
अर्थेन नारी तपसा हि देवाः
सर्वो हि लोके ह्रियते प्रियेण ॥ ६९ ॥

सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च
भूतानुकम्पां प्रियवादितां च ।
द्विजातिदेवातिथिपूजनं च
पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥ ७० ॥

शास्त्रेषु निष्ठा सहजश्च बोधः
प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।
कालानुरोधः प्रतिभानवत्त्व-
मेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥ ७१ ॥*

---

z. *Bhavabhūti*.

यशस्करे कर्मणि मित्रसंग्रहे
    प्रियासु नारीष्वधनेषु बन्धुषु ।
क्रतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये
    धनक्षयोऽष्टासु न गण्यते बुधैः ॥ ७२ ॥[a]

कुचेलिनं[1] दन्तमलप्रधारिणं
    बह्वाशिनं निष्ठुरभाषिणं च ।
सूर्योदये चास्तमये च शायिनं
    विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥ ७३ ॥[b]

शिरः सुपुष्पं चरणौ सुपूजितौ
    वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनं
    श्रियः प्रणष्टाः पुनराश्रयन्ति ॥ ७४ ॥

पुंसः स्वरूपविनिरूपणमेव रम्यं
तज्जन्मरूपविनिरूपकथा वृथैव ।
कः कालकूटमभिनन्दति सागरोत्थं
को वारविन्दमपि निन्दति पङ्कजातम् ॥ ७५ ॥

माधुर्यं प्रमदाजने सुललितं दाक्षिण्यमार्ये जने
शौर्यं शत्रुषु मार्दवं गुरुजने धर्मिष्ठता साधुषु ।
मर्मज्ञेष्वनुवर्तनं बहुविधं मानं जने गर्विते
शाठ्यं पापजने नरस्य कथिताः पर्यन्तमष्टौ गुणाः ॥ ७६ ॥[c]

॥ अन्यापदेशपद्धतिः ॥ १२६ ॥

अनुभवतु नाम भृङ्गः कुरवककुन्दार्कसम्भवं कुसुमम् ।
किं तत्प्रथयति लोके विकसज्जातिप्रसूनसौभाग्यम् ॥ १ ॥
धूर्ततया स्थूलतया मलिनतया दानसौर्ल्यपर्भुरः ।
धावितकिमराजधिया हन्तात्मा हन्तमो महिष ॥ २ ॥

---

a. Mahābhārata. b. Pañcatantra.
c. Pañcatantra.

१ कुचैलिनं दन्तमलप्रधारिणं-S

दानार्थिनो मधुकराः खलु कर्णतालै-
दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्ध्या ॥
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा
भृङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥ ३ ॥

इन्द्रो गोत्रभिदेवासीत् गोत्रोद्धरणपेशलः ।
उपेन्द्रो वन्द्यते तस्मात् किं पौर्वापर्यचिन्तया ॥ ४ ॥

विधिना परिहृत्य चूतवीथीं
विचरन्त्यायससङ्कुले वनान्ते ।
परितः पिचुमन्दवाटिकायां
कलकण्ठः करुणां दशामयासीत् ॥ ५ ॥

आरामानपहाय किं क्षितिभृतां शुद्धान्तमुग्धाङ्गना-
हस्तानीतनवाम्बुवर्द्धिततनुर्जातोऽसि जीर्णे वने ।
येन प्राकृतदारुवद्भिरतरां त्वामेव कालागरो
धूमोद्गारिसुगन्धिमिन्धनतया चुल्लीषु पल्लीजनः ॥ ६ ॥

जिह्वा प्रतीपा मधुपेषु दानं कार्कश्यमङ्गेषु गतिश्च मन्दा ।
तवैव मातङ्ग पुरा कृतेन पुण्येन केनासि महीशमान्यः ॥ ७ ॥

मुक्ताफल त्वां द्विपकुम्भसंस्थं
पञ्चाननो मुञ्चतु मांसलोभी ।
किरन्तु गुञ्जाभरणं किराताः
किं तेन हीयेत महार्हता ते ॥ ८ ॥

जातः समुद्रादुपमानभूतः
कान्ताधरस्याप्यमृतोपमस्य ।
सौम्योऽसि वर्णात्कठिनत्वमेकं
न चेत्त्वया विद्रुम कः समानः ॥ ९ ॥

यन्मुक्तामणयोऽम्बुधेरुदरतः क्षिप्ता महावीचिभिः
पर्यन्तेषु लुठन्ति निर्मलरुचः स्पष्टाट्टहासा इव ।
तत्तस्यैव परिक्षयो जलनिधे द्वीपान्तरालम्बिनो
मुक्तानां तु परिग्रहव्यसनिनः सन्त्येव सांयात्रिकाः ॥ १० ॥

अब्धी रत्नमधो धत्ते धत्ते च शिरसा तृणम् ।
अब्धेरेव हि दोषोऽयं रत्नं रत्नं तृणं तृणम् ॥ ११ ॥

वाताधूततरङ्गताण्डवदृशागण्डूषितव्योमभिः
पूरैः प्लावयितुं जगन्ति जलधे वाञ्छां वृथा मा कृथाः।
जीवत्येव स कुम्भसम्भवमुनिः यत्पाणिपद्मोदरे
सोऽयं ते महिमा हिमाम्बुकणिकाङ्गस्यामवस्थां ययौ ॥ १२ ॥

मा गर्व भज वारिधे क्षितिभृतामावासभूम्यात्मनः
सत्यं ते स पुरन्दरः खलु रिपुः पक्षाश्च रक्ष्याः स्वयम्।
किं च त्वं च भुजङ्गसङ्गविषम सत्यं जडात्मा तृषा-
मार्तानां न निवारयेस्तव कथं सद्भिः प्रमोद्यं यशः ॥ १३ ॥

रे रे गर्जसि किं पयोधर तिरोधाय प्रभां भास्वतः
सन्मार्ग विषमं विधाय भुवने कालुष्यमापाद्य च।
सम्प्रत्येव समीरणव्यतिकराद्गामिनीं तां दशां
जानात्येव . . .. ॥ १४ ॥

अपि तव वटो स्पर्धा बीजेन सर्षप साम्प्रतं
परिणमसि यो मुष्टिः शाकं सति स्थलसौष्ठवे।
जठरकुहरे क्रीडन् यदेकदलोदरे
प्रलयशिशुको देव शिश्ये पुरेति हि शुश्रुम (?) ॥ १५ ॥

शैत्यं नाम गुणस्तवैव तदनु स्वाभाविकी स्वच्छता
किं ब्रूम शुचितां भजन्त्यशुचय स्पर्शेन यस्यापरे।
किं वास्मात्परमस्ति ते स्तुतिपदं त्वं जीवनं देहिनां
त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पय कस्त्वां निरोद्धुं क्षमः ॥ १६ ॥

तापो नापगतस्तृषापि न गता धौता न धूली तनोः
न स्वच्छन्दमकारि कन्दलबले का नाम केलीकथा।
दूरोत्क्षिप्तकरेण हन्त करिणा स्पृष्टा नवा पद्मिनी
प्रारब्धो मधुपरकारणमहो संहारकोलाहलः ॥ १७ ॥

छिन्ते ब्रह्मशिरो यदि प्रथयति प्रेतेषु सख्यं यदि।
क्षीबः क्रीडति मातृभिर्यदि रतिं धत्ते श्मशाने यदि।
सृष्टा संहरति प्रजा यदि तथाप्याधाय भक्त्या मनस्तं
सेवं करवाणि किं त्रिजगतीशून्यां स एवेश्वरः ॥ १८ ॥

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं
भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च।

१. चरणौ-S.

श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु
धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ १९ ॥

यदि काको गजेन्द्रस्य विष्ठां कुर्वीत मूर्धनि।
कुलानुरूपं तत्तस्य यो गजो गज एव स ॥ २० ॥

जेतुं शत्रुगणान्नृपा जडधियः क्रीडन्तु दन्तावलै-
स्तज्जेतारमपारवीरचरितं गुञ्जन्तु पञ्चाननम्।
कुम्भोद्भेदवलत्सचक्षलान्तरदरीसंसक्तमुक्तागणं
दृष्ट्वा तेन मृधेऽपि सङ्गतमदा मुह्यन्ति सिद्धद्विपाः ॥ २१ ॥

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून्मृषा
नैषां गर्वगिरः शृणोषि न च तान्प्रत्याशया धावसि।
काले बालतृणानि खादसि परं निद्रासि निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः ॥ २२ ॥

विरम फलमपालीचापलाद् दु स्वभावाद्
विहर हरिण दूर्वावल्लरीभिर्वनान्ते।
तव च ललितमङ्ग रक्षकाणां च वीक्ष्य
द्वयमपि गणयिता कम्पते मानसं न ॥ २३ ॥

याते समीपमथ लुब्धशरा पतन्ति
•
आलोक्य धीवरकरस्थगता मृगी वा
किं वा करोतु हतधीस्तरुण कुरङ्ग ॥ २४ ॥

पुष्पासवं सुरभिगन्धि रजोऽरुणाङ्ग
पीत्वा लतासु मधुप कमले निषण्ण।
यद्भोऽधुना शशिकरैः करुणं विरौषि
सन्तोषहीनमिदं किं न भजन्त्यनर्थाः ॥ २५ ॥

आमूलात्खलु कण्टकव्यतिकरः पङ्काज्जनिर्वाञ्छले
संसर्गो मधुपैश्च ते कमलमित्याख्या प्रसिद्धेव हि।
त्वामेवंविधमप्युपाश्रितवती दैवेन लक्ष्मीरहो
यद्येव न भवेत्तवै कथमिदं च राजहंसास्पदम्। २६ ॥

---

१ द्वि°–S_1

आत्मस्थितिं जलधरो गगने विहाय
त्वां जीवनं कृतभयात्स्वयमेव नाशम् ।
त्वद्वारणाद्वसुमती सफलेव जाता
तत्संगमात्सरसता भवताभ्युपेता ॥ २७ ॥

पातालं वसतिः परिच्छदगणाः शेषादयः पन्नगा
जामाता जगदीश्वरो मधुरिपुः पत्नी[1] नभोनिम्नगा ।
कन्या सा कमला धनानि मणयः पुत्रौ शशाङ्कामृते
निस्सामान्यमहो महार्णव तव श्लाघ्यं कुटुम्बव्रतम् ॥ २८ ॥

येन पाषाणखण्डस्य मूल्यमल्पं वसुन्धरा ।
अनस्तमितसारस्य तेजसस्तद्विजृम्भणम् ॥ २९ ॥

चिन्तामणेस्तृणमणेश्च कृतं विधात्रा
केनोभयोरपि मणित्वमदः समानम् ।
नैकोऽर्थितानि ददर्थिजनाय खिन्नो
गृह्णन् जरत्तृणलवं न तु लज्जतेऽन्यः ॥ ३० ॥§

श्रीमत्कौस्तुभ रत्नराज भवतः श्लाघ्य गुणोल्लासिनी-
महात्म्या स महाम्बुधिर्जडतया भत्तामधस्त्वामपि ।
खेदं मा कुरु ताप एव जलधेरयं रोचिषां चातुरीः
विभ्रत्क्रीडसि भूयसि प्रतिदिनं लक्ष्मीपतेर्वक्षसि ॥ ३१ ॥

आघ्रातं परिचुम्बितं च नगरे क्षुण्णं च यच्चर्वितं
क्षिप्तं यद्वत नीरसत्वकुपितेनेति व्यथां मा कृथाः ।
हे सद्रत्न तवेतदेव कुशलं यद्वानरेणादरा-
दन्तःसारविचारणव्यसनिना चूर्णीकृतं नाश्मना ॥ ३२ ॥

सुवर्णकार श्रवणोचितानि
वस्तूनि विस्तुमिहागतोऽसि ।
अत्रापि नाश्रावि किमत्र पल्ल्यां
पल्लीपतिस्नायुविद्धकर्णः ॥ ३३ ॥

स्वर्णकार सुधिये नमोऽस्तु ते
दुस्तरेषु यदृशा परीक्षितम् ।

---

१ पत्नीनदी निम्नगा – S_1

§ Bhallata

यत्त्वयैतदधिरोप्यते तुलां
काञ्चनाभरणमश्मना समम् ॥ ३४ ॥

बुध्यामहे न बहुधापि विकल्पयन्तः
कैरश्मभिर्व्यपदिशाम महामतींस्तान् ।
येषामशेषभुवनाभरणस्य हेतो-
स्तत्त्वं विविक्तुमुपलाः परमं प्रमाणम् §॥ ३५ ॥

न म्लानितान्यखिलधामवतां मुखानि
नास्तं तमो न च कृतो भुवनोपकारः ।
सूर्यात्मजोऽहमिति केन गुणेन लोकं
प्रत्याययिष्यसि शने शपथैर्विना त्वम् ॥ ३६ ॥

भ्रातः काञ्चनलेपगोपितबहिस्ताम्राकृते साम्प्रतं
मा भैषीः कलश स्थिरीभव चिरं देवालयस्योपरि ।
ताम्रत्वं गतमेव काञ्चनमयी कीर्तिः स्थिरा तेऽधुना
नान्तस्तत्त्वविचारणाकुलधियो लोका बहिर्बुद्धयः ॥ ३७ ॥

निष्कन्दामरविन्दिनीं स्थपुटितोद्देशस्थलां पल्वले
जम्बालाविलमम्बुकर्तुमनिशं सूते वराही सुतान् ।
दंष्ट्राग्रां चतुरर्णवोर्मिपटलैराप्लावितायामलं
यस्या एव शिशोः स्थिता विपदि भूः सा पुत्रिणी पुत्रिणी ॥ ३८ ॥

नेपालप्रमदाकपोलफलकप्रेङ्खोलकर्णोत्पल-
च्छायास्थैरविहारनित्यरसिके कस्तूरि किं ताम्यसि ।
पापस्य प्रय..... पिण्याकपण्यापण-
श्रेणिव्यापृतपामरीकरनजःशूर्पार्पणाकारिणः ॥ ३९ ॥

अङ्कं मातङ्गनक्रभ्रमिरभसहयभ्रान्तनेत्रान्तलक्ष्मी-
केलीलाश्लेषहर्षप्रसृमरपुलकग्रन्थिलस्कन्धपीठः ।
मध्ये हस्तं ज.. प्रतिमलघुतनुः प्राप्य दुस्थामवस्थां
स्नेहे यस्यावलेपं हरिरपि परितः कैर्न वा कुम्भयोनिः (?) ॥ ४० ॥

दावाग्निप्लोषदुःखं खरपवनजवं क्लेशमर्कांशुतापं
मातङ्गाकर्षणादिव्यसनमपि गुरून्वज्रपातान्सहन्तः ।
शीतच्छायां फलानि त्वचमपि कुसुमं मञ्जरीपल्लवाद्यैः
मर्त्येभ्यो धारयन्तो प्रतिदिवसमहो साधुवृत्तं तरूणाम् ॥ ४१ ॥

१ °भव°-S_1

§ Bhallata.

अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः ।
कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः ॥ ४२ ॥§

सङ्कोचमेहि शतपत्र जहीहि शोभां
  दोषाकरोऽयमधुना समुदेति पश्य ।
चक्रात्मनि प्रभवति क्रमशो विचिन्त्य
  प्रच्छन्नता गुणवतां स्वयमेव युक्ता ॥ ४३ ॥

शुष्यन्गुणोऽपि गतकण्टकसङ्गतोऽपि
रन्ध्रान्वितोऽपि बहुकर्दमसम्भवोऽपि ।
भृङ्गोपजीव्यविभवोऽपि तथापि पद्मो
मित्रोदये विकसनं लभते सदैव ॥ ४४ ॥

नालस्य प्रसरो जडेष्वपि कृता वासस्य कोशे रुचि-
र्दण्डे कर्कशता मुखे च मृदुता मित्रे महज्जृम्भणम् ।
आमूलं गुणसङ्ग्रहव्यसनिता द्वेषश्च दोषागमे
यस्यैषा स्थितिरम्बुजस्य वसतिर्युक्तैव तत्र श्रियः ॥ ४५ ॥

साधूत्पातघनौघ साधु सुधियां ध्येयं धरायामिदं
सोऽन्यः कर्तुमलं तवैव घटते कर्मेदृशं दुष्करम् ।
सर्वस्योपयिकानि तानि कतिचित् क्षेत्राणि तत्रागलि
सर्वानौपयिकेषु दग्धसिकतारण्येष्वपां वृष्टयः ॥ ४६ ॥

यस्याम्बुकणिकाप्यास्ये न विदात्यर्थिनां क्वचित् ।
कष्टमम्भोनिधिः सोऽपि नदीन इति कथ्यते ॥ ४७ ॥

यातु नाम समुद्रस्य महिमा लोकविश्रुतः ।
यादसां क्षुत्पिपासार्तो येनैकोऽपि न तर्पितः ॥ ४८ ॥

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥ ४९ ॥§

रूपं हारि मनोहरा सहचरी पानाय पात्रं मधु
क्रीडाम्भस्सु सरोरुहेषु वसतिस्तेषां रजोमण्डनम् ।

---

§ Bhallata

वृत्तिश्चाभिमता बिसेन सुहृदश्चाकल्पनाः षट्पदाः
सेवादैन्यविमाननाविरहितो हंसः सुखं जीवति ॥ ५० ॥

अस्यां सखे बधिरलोकनिवासभूमौ
किं तेन कोकिल मनोहरकूजितेन ।
एते हि दैववशतस्तदभिन्नरूपं
त्वां काकमेव कलयन्ति कलानभिज्ञाः[1] ॥ ५१ ॥

भ्रातश्चौक्ष्ण्य रुक्षनाद शृणु ते वक्ष्यामि शिक्षावचो
मा गास्त्वङ्कुलकण्ठकैः सह नृपोद्यानं सदानन्दनम् ।
दैवाद्धवणेन नूतननृपो यदि तदा त्वद्देहकं सेवते
किं वा सुश्रवणस्त्वसौ यदि भवेद्वः का गतिः काक ते ॥ ५२ ॥

तावत्कोकिल वैभवं कुरु सखे माकन्दसान्द्रे वने
यावत्काकविपाककण्ठविगलद्रूक्षध्वनिर्जृम्भते ।
आस्ते भिक्षणमेव वर्णविभवाङ्कितारिगन्धाग्रहे
पङ्काऽपि स्तनसङ्गतो मृगदृशां कस्तूरिकाधीकरः ॥ ५३ ॥

निरानन्दः कौन्दे मधुनि विधुरो बालबकुलो
न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।
प्रियङ्गौ नासङ्गं रचयति न चूतेऽपि रमते
स्मरंल्लक्ष्मीलीलाकमलमधुपानां मधुकरः ॥ ५४ ॥

केनाघ्रातमुदारमस्य कुसुमं कैश्चुम्बितं केतकी
पत्रं पुष्परजोऽस्य केन रजसा चोल्लुलितं केन च ।
भो भो पुष्पमधुव्रत व्रज भवान्यांस्तरून्पुष्पिता-
ञ्छत्ताले [illegible] वृथैव पिप्पलतरो किं किञ्चिदास्वाद्यते ॥ ५५ ॥

इन्दुः प्रयास्यति विनङ्क्ष्यति तारकश्रीः
स्थास्यन्ति लीढतिमिरा न मणिप्रदीपाः ।
अन्धं समग्रमपि कीटमणे भविष्य-
त्युन्मेयमेष्यति भवानपि दूरमेतत् ॥ ५६ ॥

---

१ कयपन्ति–S_1

सत्त्वान्तःस्फुरिताय वा परगुणाध्यारोपतुच्छाय वा
तस्मै कातरमोहनाय महसे लेशाय मा स्वस्ति भूत् ।
यच्छायाच्छुरितारुणेन लसता खद्योतनाम्नामुना
कीटेनाहितयापि जङ्गममणिभ्रान्त्या विडम्ब्यामहे ॥ ५७ ॥

यथा पल्लवपुष्पास्ते यथा मूलफलधेय ।
तथा फलर्धिस्थारोहा हा मात' काममन्द्रुमाः ॥ ५८ ॥§

अभागधेयेन पुरा कृतेन
वनोदरे चम्पक लम्पटोऽसि ।
घ्राणामिवाज्ञातगुणागुणानां
त्वमेधसे केवलमेक एव ॥ ५९ ॥

सुन्दरोऽयमिति मन्दिराङ्गणे
स्थापितोऽप्यकृतसेचनाक्रियः ।
आलवालकृतकालयापना-
च्छोपर्णं व्रजति चूतपोतकः ॥ ६० ॥

लोकानन्दन चन्दनद्रुम सखे नास्मिन्वने स्थीयतां
दुर्वंशैः परुषैरसारहृदयैराक्रान्तमेतद्वनम् ।
तेऽप्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालावलीव्याकुलाः
न स्वान्येव कुलानि केवलममी सर्वं दहेयुर्वनम् ॥ ६१ ॥

छायाभिः प्रथमं ततस्तु कुसुमैः पश्चात्फलैः स्वादुभिः
प्रीणात्येष तरुर्महानिति पथि श्रान्तैः समाश्रीयते ।
को जानाति हि तत्र कोटरपुटे प्रत्यग्रहालाहल-
ज्वालाजालकरालपाटलफणः क्रूरः फणी वर्तते ॥ ६२ ॥

किं ते नम्रतया किमुन्नततया किं ते घनच्छायया
किं ते पल्लवशोभया किमनयाशोक प्रसूनश्रिया ।
यत्त्वन्मूलनिषण्णखिन्नपथिकः श्रान्तः स्तुवन्नन्वहं
न स्वादूनि फलानि खादति मृदून्याकण्ठमुत्कण्ठितः ॥ ६३ ॥

सन्मूलः प्रथितोन्नतिर्घननतच्छायः स्थितः सत्पथे
सेव्यः सद्भिरितीदमाकलयता तालोऽध्वगेन श्रितः ।
पुंसः शक्तिरियत्यसौ स तु पतेदयिर याचोऽथवा
. ... ॥ ६४ ॥

§ Bhallata.

जायन्ते कति नाम विन्ध्यकटके वन्ध्याः परे वेणवः
किं तेषामभिजन्मना स तु परं जागर्ति लोकोत्तरः ।
यः सूते शबरेन्द्रचन्द्रवदनातुङ्गस्तनारोहण-
श्लाघादुर्ललितद्युतीन्विजपरिस्फोटेन मुक्तामणीन् ॥ ६५ ॥

करान्तिरोधाय तरूनिपीड्य
शिला अवस्कन्द्य महीयसोऽपि ।
उज्जृम्भितः कालवशात्तदन्य-
स्तेषामधस्तात्पुनरेव जातः ॥ ६६ ॥

सर्वत्र शुचयो हंसाः पद्मेभ्यो बहिरासते ।
अन्तर्विशन्ति मधुपाः श्रीमतामीदृशी गतिः ॥ ६७ ॥

स्वयममृतनिधानं नायकोऽप्योषधीनां
शतभिषगनुयातश्शम्भुचूडावतंसः ।
विरहयति न चैनं राजयक्ष्मा शशाङ्कं
हतविधिपरिपाकः केन वा लङ्घनीयः ॥ ६८ ॥

छित्त्वा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्क्त्वा बलाद्वागुरां
पर्यन्ताग्निशिखाकलापजटिलान्निर्यात्यदूरं वनात् ।
व्याधानां शरगोचरादतिजवेनोत्प्लुत्य धावन्मृगः
कूपान्तः पतित[1] करोति विधुरे किं वा विधौ पौरुषम् ॥ ६९ ॥

क्षुत्क्षामेन न कथं कथञ्चिद्गलस्तं गात्रं कृशं बिभ्रता
भ्रान्तं येन गृहे गृहे गृहपतामुच्छिष्टपिण्डार्थिना ।
अस्थ्नः खण्डमवाप्य दैवपतितं शून्यां त्रिलोकीमिमां
मन्वानो धिगहो स एष सरमापुत्रो नृसिंहायते ॥ ७० ॥

पूर्णेषु सत्सु विमलेषु जलाशयेषु
निर्दैन्यमेव भवता गमितान्यहानि ।
... ...
मा गास्त्रिलोकविदितोऽसि दृढव्रतोऽसि ॥ ७१ ॥

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
हंसस्य हन्तु नितरां कुपितो विधाता ।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ ७२ ॥

१. ते–S_1.

वातान्दोलितपङ्कजच्युतरजः पिञ्जाङ्गरागोज्ज्वलो
यः शृण्वन्कलकूजितं मधुलिहां सञ्जातहर्षोत्सवः ।
कान्ताचञ्चुपुटापवर्जितबिसग्रासग्रहेऽप्यक्षमः
सोऽयं सम्प्रति हंसको मरुगतः कष्टं तृणं याचते ॥ ७३ ॥

केलिं कुरुष्व परिभुङ्क्ष्व सरोरुहाणि
गाहस्व शैलतटनिर्झरिणीपयांसि ।
भावानुरक्तकरिणीकरलालिताङ्ग
मातङ्ग मुञ्च मृगराज रणाभिलाषम् ॥ ७४ ॥

रेवापथं किसलयानि च सल्लकीनां
विन्ध्योपकण्ठविपिनं स्वकुलं च हित्वा ।
किं ताम्यसि द्विप गतो विवशो तरुण्याः
स्नेहो हि कारणमनर्थपरम्परायाः ॥ ७५ ॥

नदीयमाम्भस्था किसलयवदुत्पाट्य च तरून्
मदोन्मत्तान् जित्वा करचरणदन्तैः प्रतिगजान् ।
जरां प्राप्यानार्यां तरुणजनविक्षेपजननीं
स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् ॥ ७६ ॥

क्वाकारो गिरिसन्निभः क्व च गतिर्वेगोऽपि लीला क्व सा
हेलाशृङ्खलितक्षणाः क्व च हठः सद्या क्व ते बृंहितम् ।
यमाघातरसः क्व वा तव करिन्कष्टं यदेवंविधं
श्यामारुह्य शिशुः पदा परवशं सञ्चारयत्याज्ञया ॥ ७७ ॥

गते तस्मिन् भानौ त्रिभुवनसमुन्मेषविरह-
व्यथां चन्द्रो नेष्यत्यनुचितमिनो नास्ति किमपि ।
इदं चेतस्तापं जनयति नरामन्त्र यदमी
प्रदीपाः सञ्जातास्तिमिरहतिबद्धोद्धुरशिखाः ॥ ७८ ॥§

आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां
सन्ध्यारुणामिव कलां शशलाञ्छनस्य ।
जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात्स्फुरन्तीं
को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥ ७९ ॥ †

§. Bhallata † . Mudrārākṣasa.

धत्तां भास्मनमङ्गरागमजिनं वस्तां च नागोद्धृतं
कापालीं स्रजमाविभर्तु कटकं चाहेयमायुञ्जतु ।
भूयश्चापि शिवेतराणि भजतां देवस्तथापि स्वयं
सःस्वन्येष्वपि दैवतेषु शिव इत्येवं समाम्नायते ॥ ८० ॥

तिक्तैर्निम्बतरोः फलैर्बलिभुजा कष्टेन पुष्टस्य ते
कण्ठे काचन काकली कथमियं जाता जगन्मोहिनी ।
बाल्ये त्वां कलकण्ठवत्स पितरौ माकन्दमुग्धाङ्कुरैः
प्रेम्णा संभ्रियतां यदि स्वरगुणोत्कर्षः कियांस्ते भवेत् ॥ ८१ ॥

शाखापुष्पफलादिमत्त्वसमतामानेडया स्पर्धया
किं मन्दः पिचुमन्द यति गणनां माकन्द साकं त्वया ।
वैषम्ये युवयोः नवाङ्कुरफलास्वादप्रमोदोद्धतौ
कण्ठौ कोकिलकाकयोः कलकटुक्वाणौ प्रमाणं ननु ॥ ८२ ॥

शृण्वन्कर्णमहोत्सवानपि मुहुः पुंस्कोकिलस्य स्वरान्
ध्वान्तः कांक्षति यं न कर्तुमनिशं मानेन मौनं व्रतम् ।
तन्नूनं न निरूपयत्यरसतां स्वस्य स्वरस्य स्वयं
यद्वासौ गुणदोषयोर्गणयते लोकं विवेकान्वितम् ॥ ८३ ॥

या पीनस्तनकुम्भयुग्मवहनक्लान्तापि कुम्भाहृतैः
त्वामम्भोभिरपि न्यधात् सुतामिव स्नेहेन गेहाङ्गणे ।
तां मुग्धां प्रियविप्रयोगसमये भूयोऽपि मायासय
स्तोकव्याश्वितमञ्जरीशबलितैर्माकन्द मा कन्दलैः ॥ ८४ ॥

कुप्यत्पर्वतसार्वभौमतनयासव्याङ्घ्रिपद्मार्पणा-
लब्धोद्वेलमहिम्नि मूर्ध्नि वहता सम्भावितः शम्भुना ।
मा त्वं मुग्धविधो वृथा कृशतया खिद्यस्व हृद्यस्य य-
स्तेदानीं तव राहुणा परिभवः सङ्कः कलंकेन वा ॥ ८५ ॥

*मृगमद मा कुरु गर्वं परिमलमात्रेण राजजुष्टोऽसि ।
परिमलता निर्मलता शीतलता सौकुमार्यमन्यत्र ॥ ८६ ॥

स्वच्छं दर्पणमाश्रिता तनुभृतां छाया सदृश्यस्तु तै-
स्तच्चेष्टां विविधां त्वसत्यकरणैः कर्मेन्द्रियैः केवलम् ।
तद्द्रष्टेत्ति किमु ब्रवीति किमु तद्वृत्तानि सत्यानि किं
मायाव्याप्तिमेव केवलमसौ गृह्णाति मूढो जनः ॥ ८७ ॥

* This and the following from Sangraha only.

पङ्के जन्म जले वासो दण्डकण्टककर्कशः ।
इतीव मीलितं पद्मं रुदत्यलिरवच्छलात् ॥ ८८ ॥

अग्रे व्याधः कृशशरकरः पार्श्वतो जालमाला
पृष्ठे वह्निर्दहति पवनात्सन्निधौ सारमेयः ।
एणी गर्भादलसगमना बालकाः क्रोडलीना
इत्यापन्नो गणयति मृगः किं करोमि क्व यामि ॥ ८९ ॥

तडागीं दृश्यन्ते शतमसमुखा ये त्विषिपङ्क्तः
विमज्जन्ते क्षीराम्बुधिभवरमाद्या खलु यथा ।
तडागीमाक्रान्ते मरलशिशिरिना लोकमिरहे
विनीके विध्वंसं शिवमिह न केऽपि क्वचिदपि ॥ ९० ॥

जानुभ्यां चरतु स्खलन्मृदुलया गत्या सहास पद्भ्या-
न्यादध्यात्तु शिरण्डकं वहतु च श्रोण्या वहेत्किङ्किणीम् ।
शिक्यस्थं नवनीतमप्यपहरेन्मात्रा च सन्तर्जितो
बालः कृष्णयदावृतादुदनकाल्लोकान्स्फुय दर्शयेत् ॥ ९१ ॥

न भूषितान्यखिलधामवतां मुखानि
नास्तं तमो न च कृता भुवनोपकाराः ।
सूर्याग्रजोऽयमिति केन गुणेन लोकं
प्रत्याययिष्यति शनैः शपथं विना त्वाम् ॥ ९२ ॥

शिखर वर्षति वारि तृषातुरे चिरपिपासितचातकपोतके ।
प्रचलिते मरुति क्षणमन्यथा क्व च भवान्क्व च पयः
क्व च चातकः ॥ ९३ ॥

फणिनो बहवः सन्ति भेकभक्षणतत्पराः ।
एक एव हि शेषोऽयं धरणीधारणक्षमः ॥ ९४ ॥

॥ सद्गुणिपद्धतिः ॥ १३७ ॥

नास्ति विद्यासमं मित्रं नास्त्यविद्यासमो रिपुः ।
न चात्मसमः स्नेहो न च दैवात्परं बलम् ॥ १ ॥[a]

a Vallabhadeva
१ °ति स्व°–S. २ भाविना–S.

असन्तुष्टो द्विजो नष्टः सन्तुष्टः क्षत्रियस्तथा ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जा च कुलाङ्गना ॥ २ ॥

अत्यल्पमपि साधूनां शिलालेखेव तिष्ठति ।
जललेखेव नीचानां यत्कृतं तद् विनश्यति ॥ ३ ॥

अनभ्यासे विषं शास्त्रमजीर्णे भोजनम् विषम् ।
दरिद्रस्य विषं गोष्ठी वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥ ४ ॥[b]

नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न शठा न च मायिनः ।
न च लोकरवाद्भीता न च शश्वत्प्रतीक्षिणः ॥ ५ ॥

उत्साहो रिपुवन्मित्रमालस्यं मित्रवद्रिपुः ।
अमृतं विषवद्विद्याऽमृतवद्विषमङ्गना ॥ ६ ॥[c]

जीवन्मृतो दरिद्रात्स्वस्त्यज्यते पतितो यथा ।
श्रीमानाश्रीयते सर्वैः पुष्पवृक्ष इवालिभिः ॥ ७ ॥

एकः स्वादु न भुञ्जीत नैकः कार्यं विचिन्तयेत् ।
एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ८ ॥

गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति भूसुराः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ९ ॥[d]

राजपुत्र चिरं जीव मा जीव ऋषिपुत्रक ।
जीव वा मर वा साधो व्याध मा जीव मा मर ॥ १० ॥

वेदशास्त्रप्रसङ्गेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ ११ ॥

माता यदि विषं दद्याद्विक्रीणीते पिता सुतम् ।
राजा हरति सर्वस्वं का तत्र परिदेवना ॥ १२ ॥

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
कृतविद्यश्च शूरश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ १३ ॥

कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सुविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥ १४ ॥[e]

---

b. Dandaniti. c. Pratāprudra.
d. Mahābhārata e SBhg.

अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मिथुनमप्रजम् ।
निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ १६ ॥

अलङ्करोति हि जरा नृपविप्रचिकित्सकान् ।
विडम्बयति वेश्या स्त्री मल्लचारणनर्तकान् ॥ १७ ॥[f]

नागुः सम्पसमश्नाति नाकुमार प्रमोद्ते ।
नर्भार्नि कृपमाणस्य नाभ्रातुर्वर्धते बलम् ॥ १८ ॥

[1]स्पृशन्निव गजो हन्ति लिहन्निव भुजङ्गमः ।
हसन्निव नृपो हन्ति मानयन्निव दुर्जनः ॥ १९ ॥

देहीति वचनं कष्टं नास्तीति वचनं तथा ।
देहि नास्तीति वचनं मा भूज्जन्मनि जन्मनि ॥ २० ॥

सुस्तोपविशतस्तुष्टं बलं भवति तिष्ठतः ।
आयुश्चङ्क्रमतो मृत्युः स्वपतो धावतोऽसुखम् ॥ २१ ॥

सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्वृतिः ।
तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते ॥ २२ ॥[g]

अध्वा जरा मनुष्याणामनध्वा वाजिनां जरा ।
अमैथुनं जरा स्त्रीणां वस्त्राणामातपो जरा ॥ २३ ॥

विद्या प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ २४ ॥[h]

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमश्रोत्रियं दानं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ २५ ॥

पक्षिणां बलमाकाशं मत्स्यानामुदकं बलम् ।
दुर्बलस्य बलं राजा बालस्य रुदितं बलम् ॥ २६ ॥

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥ २७ ॥[i]

f SBhg g SBhg h. SBhg with variants i. SBhg.

१ स्पृशन्निव-S_1

विनयेन विना का श्रीः का निशा शशिना विना ।
रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी वा विदग्धता ॥ २८ ॥

पूरितं पाणिमुत्तानं जितः कुण्डलितं धनुः ।
पुनः करोति चेदेष धिग् दानं धिक् च पौरुषम् ॥ २९ ॥

अपात्रे रमते नारी गिरौ वर्षति वासवः ।
लुब्धमाश्रयते वित्तं प्रज्ञा प्रायेण निर्धनम् ॥ ३० ॥

मक्षिका व्रणमिच्छन्ति धनमिच्छन्ति पार्थिवाः ।
नीचाः कलहमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति साधवः ॥ ३१ ॥

स्वगृहे पूज्यते मूर्खः स्वग्रामे पूज्यते प्रभुः ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ३२ ॥

गर्जति शरदि न वर्षति वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।
नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव ॥ ३३ ॥

अनुकुरुतः खलसुजनावग्रिमपाश्चात्यभागयोः सूच्याः ।
विदधाति रन्ध्रमेको गुणवानन्यस्तु पिदधाति ॥ ३४ ॥[1]

जलधिजलान्ता नद्यः स्त्रीभेदान्तानि बन्धुहृदयानि ।
पिशुनजनान्तं गूढं दुष्पुत्रान्तानि च कुलानि ॥ ३५ ॥

दीनं पुत्रं ब्राह्मणी याचितारं
गीर्वोढारं शीघ्रगन्तारमश्वः ।
दासं शूद्री कर्मकारं तु वेश्या
शूरं सूते क्षत्रिया राजपुत्री ॥ ३६ ॥

तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं
युगेन भद्रो व्यवहारेष्वसाधुः ।
शूरो भवेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः
कृच्छ्रेष्वापत्सम्पदश्चारयश्च ॥ ३७ ॥

राजाश्रयस्तस्करताश्वपण्य-
माथर्वणं चापि समुद्रयानम् ।
एतानि सिध्यन्ति महाफलानि
विपर्यये प्राणहराणि पञ्च ॥ ३८ ॥

---

1 Sundara Pāṇḍya (SBhg)

१ प्रेतं-M.

स्तब्धस्य नश्यति यशो विषमस्य मित्रं
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ ३९ ॥

दुर्मन्त्रान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात्सुतो लालनाद्-
विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रयात्
मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥ ४० ॥[k]

क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं
धनक्षये वर्धति जाठराग्निः ।
आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ ४१ ॥

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गत सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ४२ ॥[m]

दातारो यदि कल्पशाखिभिरलं यद्यर्थिनः किं तृणैः
सन्तश्चेदमृतं वृथा यदि खलास्तत्कालकूटेन किम् ।
किं कर्पूरशलाकया यदि दृशः पन्थानमेति प्रिया
संसारेऽपि सतीन्द्रजालमपरं यद्यस्ति तेनापि किम् ॥ ४३ ॥[n]

पङ्गो वन्द्यस्त्वमसि न गृहं यासि योऽर्थी परेषां
धन्योऽन्ध त्वं धनमदवतां नेक्षसे यन्मुखानि ।
श्लाघ्यो मूक त्वमपि कृपणं स्तौषि नार्थाशया यः
स्तोतव्यस्त्वं बधिर न गिरं यः खलानां शृणोषि ॥ ४४ ॥[o]

किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधि विमुक्तौ प्रभवति ॥ ४५ ॥[p]

k. Bhartrhari l Pañcatantra. (SBhg) m Bhartrhari.
n. Kāvyaprakāśa. o Bhoja. p. Ruyyaka

क्षान्तिश्चेत्कवचेन किं किमरिभिः क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां
ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्दिव्यौषधैः किं फलम् ।
किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः किमु धनैर्विद्यानवद्या यदि
व्रीडा चेत्किमु भूषणेन कविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥ ४६ ॥[q]

न क्रोधिनोऽर्थो न शठस्य मित्रं
क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या ।
न कामिनो ह्रीरलसस्य सौख्यं
सर्वं हि न स्यादनवस्थितस्य ॥ ४७ ॥

स स्निग्धो व्यसनान्निवारयति यः सत्कर्म यन्निर्मलं
सा स्त्री यानुविधायिनी स च पुमान्यः सद्भिरेवार्च्यते ।
सा श्रीर्या न मदं करोति स सुखी यस्तृष्णया नोह्यते
तन्मित्रं यदयन्त्रणं स पुरुषो यः खिद्यते नेन्द्रियैः ॥ ४८ ॥[r]

आलस्यं स्त्रीसेवा सरोगता जन्मभूमिवात्सल्यम् ।
सन्तोषो भीरुत्वं षड्व्याघाता महत्त्वस्य ॥ ४९ ॥

आरोग्यं विद्वत्ता सज्जनमैत्री महाकुले जन्म ।
स्वाधीनता च पुंसां महदैश्वर्यं विनाप्यर्थैः ॥ ५० ॥

वितरणविक्रमविद्यासन्ततिशारीरसत्कलत्राणि ।
पुष्णन्ति जगति पुंसां पूर्णतया एव पुण्यपरिपाकात् ॥ ५१ ॥

वेदशास्त्रप्रसङ्गेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन च ॥ ५२ ॥

किमुच्छगफलेहिं किं वा कुसुमेहिं चन्दनदुमस्स ।
सुहसस किं गुणेहिं भूसाये किं सुसिक्खस्स ॥ ५३ ॥

का विसमा देव्वगयी किं लद्धव्य जणो गुणग्गाही ।
किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जो खलो लोओ ॥ ५४ ॥[s]

सो अन्धो जो हत्थे तं मित्तं जं णिरन्तरं वसणे ।
तं रूअं जत्थ गुणा तं विण्णाणं जहिं धम्मो ॥ ५५ ॥

इति पूर्वापरसमुद्राधीश्वरारिरायविभाळ वीरश्रीकम्पराजमहाप्रधानि-भरद्वाजवंशमौक्तिक-मायणरत्नाकरसुधाकर-माधवकल्पतरुसहोदर-सायणार्यविरचिते सुभाषितसुधानिधौ अर्थपर्व सम्पूर्णम् ॥

---

q Bhartrhari. r. Bhoja. s. Saptasati.

॥ कामपर्व ॥

लक्ष्मीसरस्वतीकीर्तिविलासविहृतिस्थलम् ।
आचन्द्रतारकं जीयान्मन्त्री मायणसायणः ॥ १ ॥

मनुमान्धातृकल्पोऽयं मायणामात्यसम्भवः ।
जीयादप्याहतैश्वर्यः सायणः शरदः शतम् ॥ २ ॥

पुरीविन्ध्यप्रशंसा तन्निन्दा पयोधिगिरयः सरित् ।
मधुमन्दानिलग्रीष्मप्रावृट्प्रशंसनम् ॥ ३ ॥

शरद्धेमन्तशिशिराः काम सामान्यवर्णनम् ।
पाञ्चादियौवनारम्भप्रशंसोद्यानवर्णनम् ॥ ४ ॥

पुष्पापचयमध्याह्नसरित्सलिलखेलनम् ।
अलङ्कारश्चास्तमयः सन्ध्याध्वान्ताभिसारिकाः ॥ ५ ॥

चन्द्रोदयः कलङ्कश्च दूती यानञ्च तद्गृहम् ।
मानं च मानिनीवाक्यं तत्प्रसादमधूत्सवाः ॥ ६ ॥

रतिचातुरतारम्भरतिर्विरचितान्यपि ।
कलहानुनयौ रत्या विरहिण्या अवस्थितिः ॥ ७ ॥

तद्वालापसखीप्रश्नतद्वाक्पथिकभाषणम् ।
चन्द्रस्यास्तमयो रत्या विरतिः काल्यवर्णनम् ॥ ८ ॥

सूर्योदयप्रशंसा च शृङ्गाररससङ्करः ।
कामपर्वणि कथ्यन्ते जातिहास्ये अपि क्रमात् ॥ ९ ॥

॥ पुरप्रशंसापद्धतिः ॥ १ ॥

भुजङ्गभङ्गिसुभगा पुरी विजयशालिनी ।
श्रीनागरी शाम्भवीव श्रीरस्ति स्वस्तिमती पुरी ॥ १ ॥

यत्र नेत्रे मृगाक्षीणामनङ्गः साङ्गतां ययौ ।
धन्या धनदसम्पत्तिविपत्तिकारिणी पुरी ॥ २ ॥

यस्योपकण्ठे तटिनी हारयष्टिरिवाबभौ ।
तीरस्थसौधपर्यङ्कलसदच्युतनायका ॥ ३ ॥

नीलरत्नमहासौधरश्मिवल्लीवितानकैः ।
यत्र रात्रिषु कुर्वन्ति तारकाः कुसुमभ्रमम् ॥ ४ ॥

यत्कान्तामुखसौन्दर्यं स्मरतीन्दुर्यदा यदा ।
घनावकुण्ठं कुरुते लज्जया सङ्कुचद्वपुः ॥ ५ ॥

यस्यामुच्छ्रायसुभगः प्राकारः परिखान्वितः ।
चक्रवालगिरिः साब्धि...र्यत इव वीक्ष्यते ॥ ६ ॥

इन्दुभास्करयोर्यत्र नभः सञ्चारखिन्नयोः ।
पताकाः पवनाधूताः भजन्ते तालवृन्तताम् ॥ ७ ॥

अयोध्यापुरनारीणां मुखसौन्दर्यलिप्सया ।
सरोजानि सरोमध्ये चरन्तीव चिरं तपः ॥ ८ ॥

यत्राष्टमीचन्द्रसुपर्यिवांसमालम्ब्य सौधध्वसमग्रकान्तिम् ।
केशाहतैः केतकगर्भपत्रैरापूरयन्त्यर्धमरालकेभ्यः ॥ ९ ॥

या मञ्जुना मारुतकम्पितानां
नादेन सौधध्वजकिङ्किणीनां ।
विनोदसल्लापमिव प्रयुङ्क्ते
ययस्यया वासवराजधान्या ॥ १० ॥

कस्तूरिकादिक्रयविक्रयार्द्रां
यदृच्छया यद्विपणिं गतानाम् ।
सौरभ्यमङ्गेषु समग्रलग्नम्
न हीयते पञ्चपमप्यहानि ॥ ११ ॥

अन्तःप्रतिच्छन्दवती स्वमूर्तिं
पद्मेषु पर्याप्तमधुद्रवेषु ।
आलोक्य यस्यां सरसीविहारे
पद्मासनेति प्रणमन्ति मुग्धाः ॥ १२ ॥

कौशाम्बीमथ सौधसक्ततरुणीनेत्रांशुनीलोत्पल-
स्रग्दामाभरणां विवेश सुभगः कान्तासहायो नृपः ।
आकर्णाञ्चितकामकार्मुकलताटङ्कारतारैर्मुहुः
प्रत्यग्रोत्सवलोलपौरललनाकाञ्चीरवैः पूरिताम् ॥ १३ ॥

॥ वेश्याप्रशंसापद्धतिः ॥ २ ॥

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥ १ ॥[a]

पूजिता या सदा राज्ञा गुणवद्भिश्च संस्तुता ।
प्रार्थनीयाभिगम्या च लक्ष्यभूता च जायते ॥ २ ॥[b]

कलानां ग्रहणादेव सौभाग्यमुपजायते ।
देशकालावपेक्ष्यासां प्रयोगः सम्भवेन्न वा ॥ ३ ॥

कलाभिरुच्छ्रिता वेश्या रूपशीलगुणान्विता ।
लभते गणिकाशब्दं स्थानं च जनसंसदि ॥ ४ ॥

वत्सः प्रस्नवने मेध्यः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ।
शकुनिः फलपाकेषु स्त्रीमुखं रतिसङ्गमे ॥ ५ ॥[c]

धनेनाल्पोपचारेण हरन्ति द्रविणं बहु ।
विदग्धपण्यललनाः कणोदकमिवाम्भसा ॥ ६ ॥

पुत्रीयमथावर्य (?) यासां सम्भोगेन धनार्जनम् ।
करं शिरो वा विक्रीय धनं सुखेन लभ्यते ॥ ७ ॥

इदं हि यौवनं बाले तरङ्गगणगत्वरम् ।
अस्मिन् प्रभाते वृद्धानां को ददाति कपर्दिकाम् ॥ ८ ॥

कामुके नूतनासङ्गाद्गाढालिङ्गनकातरे ।
गणिका गेहगणना करोति ध्यानमास्थिता ॥ ९ ॥

॥ वेश्यानिन्दापद्धतिः ॥ ३ ॥

अभ्यासरहिता विद्या निरुद्योगा नृपश्रियः ।
वेश्यायोषाश्च रागिण्यो हास्यायतनमङ्गना ॥ १ ॥

स्मितं रुतं प्रकटितं रागो व्यक्तिरुदारता ।
स्वप्नदृष्टमिवाशेषमसत्यं वारयोषितः ॥ २ ॥

---

a. Rājaśekhara b. Vātsyāyana c. Mānasollāsa.

१ °िता – S_1, °िता² – S_2 २ दृशै – S_1

३ स्मृता – S_1 ४ पू° – S_1

अप्यन्विष्टा न लभ्यन्ते संसक्ता न त्यजन्ति च ।
वासना इव संसारे मोहैकपराः स्त्रियः ॥ ३ ॥

निष्कामाः कामचारिण्यो भोगिन्यो न कुलोद्गताः ।
नित्यापहारहारिण्यो जृम्भन्ते वारयोषितः ॥ ४ ॥

प्रहसन्ति विषादिन्यो हृष्टाः शोचन्ति लीलया ।
रागिण्य इव निघ्नन्ति कश्चित्तं वेत्ति योषिताम् ॥ ५ ॥

दृष्टिच्छटेव तीक्ष्णान्ता कुटिला भ्रूल्लेव च ।
स्तनस्थलीव कठिना वेश्या सर्वस्वहारिणी ॥ ६ ॥

येन येन यथा युक्ता तथा तद्रागरूपिता ।
वियुक्तेष्वरुचिं धत्ते वेश्या किं स्फाटिका शिला ॥ ७ ॥

नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां वयसि संस्थितिः ।
कुरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ ८ ॥

साधारणी स्त्री गणिका सा वित्तं परमिच्छति ।
निर्गुणेऽपि न विद्वेषो न रागोऽस्या गुणिन्यपि ॥ ९ ॥

संसारादपि साश्चर्यं स्वप्नादप्युत्क्षतभ्रमम् ।
श्वपुच्छादपि निःशेषकुटिलं स्त्रीविचेष्टितम् ॥ १० ॥

संमोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति
निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ।
एता प्रविश्य सदयं हृदयं नराणां
किं नाम वामनयना न समाचरन्ति ॥ ११ ॥[d]

॥ समुद्रपद्धतिः ॥ ४ ॥

अनङ्गंकरिणी भूमेरियं हि मणिमेखला ।
अयमेव पुरां हन्तुर्हालाहलमहानसः ॥ १ ॥

अस्यैव शुक्तिदाकलं हरकोटीरचन्द्रमाः ।
विष्णोः प्रियतमा लक्ष्मीरमुष्य जलमानुषी ॥ २ ॥

---

१ असौ च–S_2
d. Sbhg.

ब्रह्माण्डमण्डलस्फारस्फाटिकस्तम्भविभ्रमैः ।
उत्तुङ्गविपुलाभोगैस्तरङ्गैर्लङ्घिताम्बरम् ॥ ३ ॥

आसेव्यमानमभितः पृथुभिर्मेघसञ्चयैः ।
मैनाकरक्षासञ्जातप्रत्ययैरिव भूधरैः ॥ ४ ॥

संसारमिव निष्पारमायासमिव दुःसहम् ।
मायाजालमिवानन्तं मूर्तं खलमिवोद्धतम् ॥ ५ ॥

तातामवस्थां प्रतिपद्यमानं
स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीय-
मीदृक्तया रूपमियत्तया च ॥ ६ ॥

श्यामायमानः क्वचिदिन्द्रनीलैः
क्वचित्प्रवालैररुणायमानः ।
रत्नाकरः स्मारयति स्म शम्भोः
शैलेन्द्रकन्याशबलं शरीरम् ॥ ७ ॥

यथा दूरापातित्रिदशयुवतीनेत्रसुलभा-
मपां हर्ता हाराबलिवलयलक्ष्मीं वितनुते ।
यथायं माणिक्यस्फटिककनकग्रावनिकरै-
रशून्यात्मा सेतुर्विलसति महानायक इव ॥ ८ ॥c

पारावारपयस्तरङ्गपटलीपर्यन्तमुक्ताफल-
ज्योत्स्नाफेनिलसैकतश्रियमिव पुष्णाति वेलातटी ।
शाखामण्डललीनपन्नगफणामाणिक्यबालातप-
स्पर्शोद्भिदितपल्लवीकृतमरुत्पत्रं पर्यारुहे ॥ ९ ॥

॥ पर्वतपद्धतिः ॥ ५ ॥

अस्ति विद्याधरवधूविलासहसितद्युतिः ।
आश्चर्यनिर्झरोर्मीव शर्वाणीजनको गिरिः ॥ १ ॥

यस्याभ्रंकषमुत्तुङ्गविशीर्णशिखरोत्थिताः ।
मुक्तं तारकापङ्क्ति व्याजेन गङ्गाम्बुशीकराः ॥ २ ॥

c. Murān

यः प्रांशुरश्मिनिवहैः विदधाति मुहुर्मुहुः ।
त्रिदिवोद्यानहंसानां मृणालकवलभ्रमम् ॥ ३ ॥

यः शुभ्रशिखरो भाति शिवमौलीन्दुदर्शनात् ।
तरङ्गालिङ्गिताभ्रश्रीः क्षीरार्णव इवोत्थितः ॥ ४ ॥

फेनहासविलासिन्यः फुल्लकुवलयेक्षणाः ।
विभान्ति कटके यस्य तरङ्गिण्यो महीभृतः ॥ ५ ॥

अस्ति त्रिभुवनाधारो मेरुर्नाम महागिरिः ।
गृणन्ति[1] श्रुतयो येन स्थिरधन्वानमीश्वरम् ॥ ६ ॥

यस्योभयमपि पावनमतितरसामान्यवैभवस्य गिरेः ।
स्थावरमाविर्भूतं जनितजगज्जननि जङ्गमं च वपुः ॥ ७ ॥

शुनासीरस्तम्बेरमदशनदम्भोलिदलन-
स्फुटद्ग्रावस्फूर्जज्ज्वलनकणखद्योतितदिशः ।
सुमेरोः सीमानः सुरभटवधूटीनिधुवन-
श्रमभ्रश्यन्मुक्तासिकतिलतला जाग्रति मुदे ॥ ८ ॥

विन्ध्याद्रिर्नयने विनोदयति मे वेतण्डशुण्डार्गल-
क्रीडाताडनलोलतालशिखरभ्रश्यद्रसार्द्रोपलः ।
गोलाङ्गूलविधूतपादपशिरः प्रेङ्खोलगोलक्षरत्-
क्षौद्रस्यन्दिरसाभिलाषुकजरद्भल्लूकनिर्लीढभूः ॥ ९ ॥

अग्रेसिंहनखच्युतद्विपशिरोरक्तार्द्रमुक्तावली-
मिथ्यादाडिमबीजखण्डनवृथाव्यापारसीदच्चुञ्चुकाः ।
अन्तस्त्रासमुदीरयन्त्यजगरग्रीवामुखान्तर्गत-
क्रन्दद्भैरवभूरिमायुमुखरा विन्ध्याटवीवीथयः ॥ १० ॥

वीक्ष्यन्ते विन्ध्यभागा वनमहिषकुलक्रूरशृङ्गप्रहार-
त्रुट्यद्वल्मीकमुक्तस्फुटितफणिफणाशीर्णरत्नस्फुलिङ्गाः ।
एतेष्वाराधयन्ति प्रचलदसिलतोत्कृत्तकण्ठप्रणाली-
निष्ठ्यूतस्फीतमुक्तैर्नरबलिभिरमी भैरवा भद्रकालीम् ॥ ११ ॥

---

१ गिरन्ति– S_1.

चक्रक्रीडाविनम्रो द्विप इति दलिते तीव्रनादे पयोदे
मारुपीतं भातुलाङ्गं विसृजति करकैर्मिश्रितं वारिवर्षम् ।
सिंहास्तत्कुम्भमुक्तानवलिनरुधिरश्रद्धया यत्र पीत्वा
व्यर्थायासा व्यथन्ते विदितजलरसा वीक्ष्यतां विन्ध्य एषः ॥ १२ ॥

॥ सरित्पद्धतिः ॥ ६ ॥

क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ १ ॥

गच्छ स्वैरं गजमुखमहामोदगर्वैस्त्रिवाहां
शृङ्गाघातैः शिथिलितनदीं श्रीमता शाङ्करेण ।
पाथ क्रीडापरिचयवतीं पार्वतीशूलपाण्योः
पारावारप्रथममहिषीं पावनीं कृष्णवेणीम् ॥ २ ॥

आदावादिपितामहस्य नियमव्यापारपात्रे जलं
पश्चात्पन्नगशायिनो भगवतः पादोदकं पावनम् ।
भूयः शम्भुजटाविभूषणमणिर्जह्नोर्महर्षेरियं
कन्या कल्मषनाशिनी भगवती भागीरथी दृश्यते ॥ ३ ॥

तस्माद् गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां
जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।
गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
शम्भोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥ ४ ॥f

महाराजोऽपि ते तोये मग्नो भिक्षुर्दिगम्बरः ।
गङ्गे तुङ्गतरङ्गाङ्के मादृशां कीदृशी गतिः ॥ ५ ॥

॥ वसन्तपद्धतिः ॥ ७ ॥

क्षीरक्षालितचन्द्रेव जलधौताम्बरेव च ।
टङ्कोल्लिखितसूर्येव वसन्तश्रीरदृश्यत ॥ १ ॥

किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः ।
दग्धादग्धमरण्यानीं पश्यतीव विभावसुः ॥ २ ॥g

f. Kālidāsa Meghadūta. g. Bhāmaha.

कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः ।
यान्ति सार्धं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३ ॥

मूलेषु पुष्पनिचितेषु महीरुहाणा-
मारुह्य पुष्पकलिकाकमनीयनावम् ।
आन्दोलिता मलयमारुतनाविकेन
पारं प्रयान्ति मधुपा मकरन्दनद्याम् ॥ ४ ॥

वाटीषु वाटीषु वनद्रुमाणां मन्दं प्रविष्टा मधुमासलक्ष्मीः ।
कोलाहलैः कोकिलसुन्दरीणां वाचालयन्ती वलयं दिशानाम् ॥ ५

चिरकालवियोगमूर्च्छिताङ्गीं
वनलक्ष्मीमधुना निषिच्य किञ्चित् ।
मधुना परिवीज्य माधवोऽयं
पिकवाचा परिबोधयन्निवास्ते ॥ ६ ॥

असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः
प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो
वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥ ७ ॥[h]

उद्यद्विद्रुमकान्तिभिः किसलयैस्ताम्रां त्विषं बिभ्रतो
भृङ्गालीविरुतैः कलैरविशदव्याहारलीलाभृतः ।
भ्राम्यन्तो मलयानिलाहतिचलैः शाखासहस्रैर्मुहु-
र्भ्रान्तिं प्राप्य मधुप्रसङ्गमधुना मत्ता इवामी द्रुमाः ॥ ८ ॥[i]

क्व सा निशा पुण्यवतीभिराप्यते
न दृश्यते यत्र निशाकरो रिपुः ।
इतीव तन्व्याः परिदेवनान्तरे
कुहूः कुहूरित्ययमाह कोकिलः ॥ ९ ॥

कतिचिद्दिवसानि काण्डशेषाः
पतिताशेषपुराणजीर्णपर्णाः ।
तरवस्त्वचि गलितप्रवालाः
समवाप्यन्त न नामतो विवेक्तुम् ॥ १० ॥

---

h. SBhg.   i. SBhg.

अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरवकं श्यामं द्वयोर्भागयो-
र्बालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति।
ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥ ११ ॥[j]

पाकातिरेकभाजां हरितरुचिमुचां यत्फलानां रसेन
श्रीसौभाग्येन जिग्ये मरकतकुतुकक्रोडजाम्बूनदेन।
पुष्पेषोरस्त्रकोशः शुकभवनमहः स्वरितं यस्त्यं पिकाना-
माम्रः साम्राज्यलक्ष्मीमनुभवतितरामत्र कान्ते वसन्ते ॥ १२ ॥

भद्रश्रीपर्णतोयपवनमृदुचलद्वल्लरीचारुदोला-
हेलारूढान्यपुष्टापरिवृढपरिषद्वन्दिभिर्वन्द्यमानः।
प्रद्युम्नस्य प्रचण्डप्रथमपरिकरः प्रादुरासीद् वसन्तो
माकन्दाङ्कूररङ्गस्थलवलदलिनीनर्तकीसूत्रधारः ॥ १३ ॥

अङ्कुरिते पल्लविते कोरकिते कुसुमिते च सहकारे।
अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः कुसुमितश्च हृदि मदनः ॥ १४ ॥[k]

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि।
सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ १५ ॥[l]

मुद्रान्विते माधवेऽस्मिन् देवात् स्वयमुपागते।
माकन्दं प्राप्य मोदन्ते कलकण्ठा द्विजातय ॥ १६ ॥

इह पढमं महु मासो
जणस्स हिअआइं कुणइ मिउआइं।
पच्छा विरइ कामो लद्धप्पसरेहि कुसुमबाणेहिं (?) ॥ १७ ॥

॥ मलयानिलपद्धतिः ॥ ८ ॥

मलयादवतीर्य लङ्घयन्तः
सरितं मौक्तिकमाकरं समीराः।
मधुरापुरहर्म्यमण्डनानां
पद्ममातन्वत पङ्क्तिषु द्विजानाम् ॥ १ ॥

---

j. Kalidāsa. k. Dhvanyāloka
l. Kalidāsa (Kumārasambhava)

तुङ्गं तरङ्गनिवहं विकिरन् पयोधेः
पङ्कं च पाण्ड्यवनिताकुचकुङ्कुमानाम् ।
भिन्दन् पटीरतरुपल्लवमुल्लसन्तं
मन्दं प्रयाति मलयाचलगन्धवाहः ॥ २ ॥

विविधविकचपुष्पामोदभारोपजात-
श्रम इव कृतमन्दस्पन्दनो गन्धवाहः ।
उपवनमदवीयः शंसतीवोन्मदानां
परभृतयुवतीनां दीर्घयन् मञ्जुकूजान् ॥ ३ ॥

चूतश्रेणिपरिमलमुपश्चञ्चरीकानुयाता
भूयो भूयः कुवलयकुटीकोटरे लीयमानाः ।
मन्दं मन्दं सुरतविरतौ यान्ति सीमन्तिनीनां
गण्डाभोगश्रमजललवग्राहिणो गन्धवाहाः ॥ ४ ॥

एते बालपटीरपादपशिखाडोलावलत्पन्नगी-
खेदस्वेदमुषो वहन्ति मलयोद्भ्रान्ता दिनान्तानिलाः ।
ये लङ्कापुरहेमहर्म्यवलभीनिद्राणनक्तञ्चरी-
निःश्वासानिलनीयमानमदिरासौरभ्यसारस्पृशः ॥ ५ ॥

फलिकातोरणमालियातरलिनो प्रभिन्नभवं सासमा
वीडोळीचयदूरणं दुमवणा कप्पूरसम्पाकिणो ।
सक्कोट्टावळकीपणाफणिळयाणिब्बिभयाहाविया
चण्डं चुम्बिय तिश्वलाणि सलिमा आयेत्ति चेत्ताळिणा (?) ॥ ६ ॥

जे ळंकागिरिमेहळाहि खलिया सम्भोअखिण्णोरई-
फारुप्फुल्लफणावळीकवळणे पत्ता दरिद्दत्तणं ।
ते एण्हिं मळआणिला विरहिणीणीसाससंपाक्किणो
जा आ झत्ति सिसुत्तणे वि बहळा तारुण्णपुण्णाविय ॥ ७ ॥[m]

* लतां पुष्पवतीं स्पृष्ट्वा कृतस्नानो जलाशये ।
पुनस्तत्सङ्गशङ्कीव याति वातः शनैः शनैः ॥ ८ ॥

---

* from Sangraha only.

m. Rājaśekhara. कर्पूरमञ्जरी.

॥ ग्रीष्मपद्धतिः ॥ ९ ॥

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।
प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ १ ॥[n]

सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धक्रुधि
क्षामक्ष्मारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकुन्दद्रुहि ।
शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूरिरजसि ज्वालायमानाम्भसि
ग्रीष्मे मासि ततार्कतेजसि कथं पान्थ व्रजन् जीवसि ॥ २ ॥[o]

अपां मूले लीनं मृदुपरिचितं चन्दनरसे
मृणालीहारादौ कृतलघुपदं चन्द्रमसि च ।
मुहूर्तं विश्रान्तं सरसकदलीकाननतले
प्रियागाढाश्लेषे निवसति परं शैत्यमधुना ॥ ३ ॥

विश्लेषो जनितः प्रियैरपि जनैरुज्जृम्भितं नालिकैः
मित्रेणापि खरायितं तरलता दीर्घायितं तृष्णया ॥
गुर्वी वल्लभता जडैरधिगता दोषाकरः से यते
भो काल किमयं कलि र्नहि नहि भ्रातः स घर्मागमः ॥ ४ ॥[p]

कालिन्दीमुखरान्तरथा कलहान्तापि कोकिला ।
न भाषते पथ्यरुत्री निषण्णा स्थाविरोरसि ॥ ५ ॥[q]

पक्षान्तरगतैः शाखिशतपातैः शकुन्तकाः ।
सुषुप्सुः पुञ्जितग्रीवाः कुलायेषु महीरुहाम् ॥ ६ ॥

तृषिता पशुनिर्मुग्धा हरिणी मृगतृष्णया ।
लुब्धानां प्रियया वाचा निर्धना इव साधव ॥ ७ ॥

प्रतिगतमार्धजनानां विच्छिन्नाशा समुन्मलभय ।
स्फुटितं पथमस्तापादिव हृदयमलं तटाकस्य ॥ ८ ॥

प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्रमत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ॥
उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ जायापती सानुशयाविवास्ताम् ॥ ९ ॥[r]

---

n Kalidasa o Vallabhadeva 1703
p Vallabhadeva 1707 q Vallabhadeva 1606
r Kalidasa
s [illegible]

अभूदलिविलासिनीविलुलितकेसरं केसरं
जहास कुसुमायुधप्रधमताल्लिका मल्लिका ।
व्यजृम्भत मनोभवज्वलनपाटलं पाटलं
व्यदीर्यत वियोगिनीहृदयकम्पकं चम्पकम् ॥ १० ॥

दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात्
सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।
उद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणां
नारीनितम्बद्वयसं बभूव ॥ ११ ॥

नवेषु सायन्तनमल्लिकानां
विजृम्भणोद्गन्धिषु कुड्मलेषु ।
प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं
संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ १२ ॥

मल्लिकामुकुले भाति मञ्जु कूजन्मधुव्रतः ।
पञ्चबाणप्रयाणाय शङ्खमापूरयन्निव ॥ १३ ॥

प्रायश्चरित्वा वसुधामशेषां
छायासु विश्रम्य ततस्तरूणाम् ।
प्रौढिं गते सम्प्रति तिग्मभानौ
शैत्यं शनैरन्तरपामयासीत् ॥ १४ ॥[s]

शृङ्गापातविशीर्णपार्श्वसलिला दीर्घं श्वसन्तः शनैः
रोमन्थस्फुटदृष्टदन्तनिकराः पर्यन्तमीलद्दृशः ।
मज्जन्तः क्षणमप्सु तत्र सहसोन्मज्जन्त एव क्षणं
माद्यन्तो दिवसान् नयन्ति महिषाः काले कठोरातपे ॥ १५ ॥

आननन्द मकरन्दपिपासुः मल्लिकाकुसुमकोटरशायी ।
षट्पदः करिविषाणकरण्डकोडपीनमृगनाभिघनाभिः ॥ १६ ॥

समये सुलभप्रमाम्बुलेशे भृशमङ्गाङ्गसमागमासहिष्णौ ।
अबलासु विलासिनोऽन्वभूवन् नयनैरेव नवोपगूहनानि ॥ १७ ॥

पक्षच्छायावकाशं नयति सहचरीं घर्मितां चक्रवाको
हातुं पातुं च पद्मे मधु मधुपवधूर्नैव शक्नोति तप्तम् ।
अन्तश्छायाच्छलेन द्युमणिरपि जलं गाहते घर्मतापाद्
उद्दण्डं पद्मषण्डं क्वथितजलभयात् गन्तुमुत्तिष्ठतीव ॥ १८ ॥

---

s SBhg (quoted in कुवलयान द)

॥ प्रपापद्धतिः ॥ १० ॥

दूरादेव कृतोऽञ्जलिर्न तु पुनः पानीयपानार्थिना
रोमाञ्चोऽपि निरन्तरं प्रकटितः प्रीत्या न शैत्यादपाम् ।
रूपालोकनविस्मितेन चलितो मूर्धा न शान्त्या तृषा-
मभ्युष्णो विधिरध्वगेन घटितो वीक्ष्य प्रपापालिकाम् ॥ १ ॥*

सुरभीलालसुखार्थलीनविविधव्यापारितार्धाङ्गुलि-
च्छायादत्तनवाधिवासकुसुमाशङ्काभियं कामतः ।
धारां लोकमपामपाङ्गवलनैरावर्जयन्ती सुखे
तृष्णां मे किमपाकरोति कुरुते किं वा प्रपापालिका ॥ २ ॥

पिबन्नम्भः प्रपापालिमनुरक्तां विलोकयन् ।
अगस्त्यं चिन्तयामास चतुरः सापि सागरान् ॥ ३ ॥

ग्रीष्मे मासि कठोरसूर्यकिरणे सन्तप्तगात्रो भवान्
अस्मिन्कुञ्जपटीसुशीतलतले भो पान्थ विश्राम्यताम् ।
एकाकी च भवानहं च तरुणी शून्या प्रपा वर्तते
चतुरो जानासि यालोचितम् ॥ ४ ॥

॥ वर्षापद्धतिः ॥ ११ ॥

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येते शरीरिणाम् ।
नन्वात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥ १ ॥

मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ।
मारुतापूरितगुहा प्राधीता इव पर्वताः ॥ २ ॥

कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितम् ।
अन्तस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ॥ ३ ॥

सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः ।
पतन्तीवातुला दिक्षु तोयधाराः समन्ततः ॥ ४ ॥

निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ।
विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥ ५ ॥

* Vallabhadeva. 1709.

अदृष्टपूर्वमस्माभिः यदि तद्दृश्यतेऽधुना ।
विषं विषधरैः पीतं मूर्छिताः पथिकाङ्गनाः ॥ ६ ॥

वियोगिनां हर्तुमसून्व्यवस्यन्
क्रूरया पुरो मारुतफूत्कृतानि ।
विद्युन्मणीनभ्रफणादुदस्य-
न्वियद्भुजङ्गो विषमुद्ववाम ॥ ७ ॥

उपरि घनं घनपटलं तिर्यग्गिरयोऽपि नर्तितमयूराः ।
क्षितिरपि कन्दलधवला दृष्टिं पथिकः क्व पातयतु ॥ ८ ॥u

उपरि पयोधरपटलं दूरे दयिता किमेतदापतितम् ।
हिमवति दिव्यौषधयो क्रोधाविष्टः फणी शिरसि ॥ ९ ॥v

क्षपां क्षामीकृत्य प्रसभमपहृत्याम्बु सरितां
प्रताप्योर्वीं कृत्स्नां तरुगहनमुच्छोष्य सकलम् ।
क्व सम्प्रत्युष्णांशुर्गत इति तदन्वेषणपरा-
स्तडिद्दीपालोका दिशि दिशि चरन्तीव जलदाः ॥ १० ॥w

खण्डैरम्बुदकम्बलस्य निबिडस्यूतां तटित्तन्तुभिः
कन्यामम्बरगर्भसन्ततया गुर्वीममी बिभ्रतः ।
उड्डीयैः शिखिभिः सचर्मकरकावात्यानिलैः छत्रिणो
घर्मापायदिनाध्वगाः कतिचन प्रादुर्भवन्त्यग्रतः ॥ ११ ॥

पाथोदैः पटवेश्मपाण्डुपृथुभिः पर्यन्तनिर्यत्पयो-
धारावर्शितदीर्घपाशपटलीसंसक्तदिक्शङ्कुभिः ।
व्यक्तेन्द्रायुधतोरणैः निचिडितायोगं नभोगं वरं
प्रस्थानोद्यतपञ्चबाणशिबिरश्लाघां समाकाङ्क्षति ॥ १२ ॥

वर्षापारवधूजनः स्नपयते शेषस्फटामण्डली-
माणिक्यासनसंस्थितां वसुमतीमम्भोदकुम्भोदकैः ।
एतस्या घननादमेदुरमदोन्मीलन्मयूरावली-
केकाक्कहुमृतो भवन्ति गिरयः सस्नेहसौस्नातिकाः ॥ १३ ॥

सन्ध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वधिकपाण्डुरैः ।
स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धं व्रणमिवाम्बरम् ॥ १४ ॥

---
u. (Vallabhadeva, 1744) Bhartrhari.
v. Vallabhadeva: 1745. w. SBhg.

घर्मातङ्कमुषः कदम्बमुकुलग्रन्थिच्छिदः केतकी-
प्रेयांसः कलहंसवंशविपदः क्षेमंकराः केकिनाम् ।
अम्भःशीकरहारिणो जलमुचामभ्यग्रमग्रेसराः
प्रायः प्रोषितमृत्यवः प्रतिदिशं प्रेङ्खन्ति वर्षानिलाः ॥ १५ ॥

काले कथञ्चिच्चरतां घनानां
कान्त्या स्वया कर्दमितेऽन्तरिक्षे ।
अम्भोधराः श्रान्तिजुषामभूवन्
आलम्बदण्डा इव वारिधाराः ॥ १६ ॥

प्रतिस्थिरे पल्लवरागताम्रैरितस्ततो भूतलमिन्द्रगोपैः ।
पयोभिराताय समं पयोधेः पयोद्वमुक्तैरिव पद्मरागैः ॥ १७ ॥

स्फुरन्तः पिङ्गलाभासो धरण्यामिन्द्रगोपकाः ।
सरक्तवान्तपान्थस्त्रीजीवा इव चकाशिरे ॥ १८ ॥

कालाम्बुदेन्दीवरकाननानां नाला इवाभान्ति नवाम्बुधाराः ॥ १९ ॥

इन्द्रगोपकपरम्परा भुवं काननेषु शुशुभे विसर्पिणी ।
प्रावृषः सरभसागमाच्च्युता पद्मरागघटितेव कर्णिका ॥ २० ॥

भ्रष्टैर्मेघशुकाघातैर्दलितादब्ददाडिमात् ।
बीजैरिव महापिङ्कैः पूरिता शक्रगोपकैः ॥ २१ ॥

श्यामला प्रथमतोऽपि वासना मङ्गलाय जगतां समुन्नता ।
पद्मयेव जनितापरिष्कृता व्योम्नि शार्ङ्ग रत्नाभ्युदयता ॥ २२ ॥

कन्दलीषु कुटजेषु मालतीजालकेषु नवकेतकीषु च ।
कन्धरासु मधुना सुकेकिनां संविभक्त इव वारिदस्य ॥ २३ ॥

सौधतोरणविटङ्कवासिनां दृश्यतां मदवशात् कलापिनाम् ।
यामिनीषु तडितो विरेजिरे दीपिका इव पयोदस्तोकाः ॥ २४ ॥

॥ शरत्पद्धतिः ॥ १२ ॥

स्नपयित्वा वसुमतीं जीमूतकलशोदकैः ।
प्रावृड् गताम्बरं स्वच्छं गृहीत्वा शरदागता ॥ १ ॥

---

1. दिव S_1 2. अन्त S_1

दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः।
नवसङ्गमसव्रीडा जघनानीव योषितः॥ २ ॥[x]

मयूरा नूनमातस्थुः परित्यक्तमदा वने।
असारतां परिज्ञाय संसारस्येव योगिनः॥ ३ ॥

उत्सृज्य जलसर्वस्वं विमलाः सितमूर्तयः।
तत्यजुश्चाम्बरं मेघा विग्रहं योगिनो यथा॥ ४ ॥

अपीतक्षीबकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम्।
अप्रसादितमत्स्याम्बु जगदासीन्मनोहरम्॥ ५ ॥

बभूव गाढसन्तापा मृणालवलयोज्ज्वला।
उत्केव चन्द्रमापाण्डुघनस्तनवती शरत्॥ ६ ॥[y]

अनुदिनवर्धिततापा वाप्यः शुष्का महीनवर्धिततापा।
वप्राणां कलमवतां भद्रं गीति च शुश्रुवे कलमवताम्॥ ७ ॥

परवनितयेव शरदा सम्प्रत्युपजनिततीव्रसन्तापः।
क्षपयित्वा घनसम्पदमम्बरशेषः कृतः सविता॥ ८ ॥[z]

शरदि रवितापभिन्नाः शोषमतिशयग्लपिताः।
ज्वरिता इव लक्ष्यन्ते लङ्घनयोग्या महासरितः॥ ९ ॥

चतुरुदधिपानचेष्टा दृष्टपिपासे मुनावुदयमाने।
पाययितुमिवात्मानं विशोष्य सज्जीभवन्त्यापः॥ १० ॥

ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण
शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम्।
प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं
तापं रवेरभ्यधिकं चकार॥ ११ ॥[a]

विजितमपि पक्ष्मलाक्ष्या बिम्बाधरशोभया वराकमिदम्।
विकसति बन्धूकमहो रागवतः कीदृशी लज्जा॥ १२ ॥

पद्मगन्धिनि नवोत्पलेक्षणे कोमलेन्दुतिलके शरन्मुखे।
बन्धुजीवकुसुमाधरे पिबन्मालतीमपि जहौ मधुव्रतः॥ १३ ॥

---

x. Vālmīki (Kis. XXX 58).
y. Vallabhadeva.
z. Vallabhadeva, 1796.
a. Vallabhadeva.

योषितां चिकुरवासनिर्वृतिर्ध्यायतेव विपिने दुरासदा ।
जीर्यतानुदिवसं हतत्विषा केतकेन करुणं स्म शुष्यते ॥ १४ ॥

कालोपलब्धं कलहंसनादमाकर्ण्य कर्णामृतमन्तरिक्षे ।
सलीलमुद्घाटितवारिपूरा सरोजिनी सादरमुज्जगाम ॥ १५ ॥

अमी पृथुस्तम्बभृतः पिशङ्गतां गता विपाकेन फलस्य शालयः ।
विकासि वप्राम्भसि गन्धसूचितं नमन्ति निघ्रातुमिवासितोत्पलम्[a] ॥ १६ ॥

अलावनारम्भपरायपीरिति सरोरुहिण्या शिरसा नमन्नपि ।
उपैति शुष्यन्कलमः सहाम्भसा मनोभुवा तप्त इवाभिपाण्डुताम्[b] ॥ १७ ॥

अथ प्रसन्नेन्दुमुखी सिताम्बरा समाययावुत्पलपत्रलोचना ।
सपङ्कजा श्रीरिव गां निषेवितुं सहंसबालव्यजना शरद्वधूः ॥ १८ ॥[c]

नीतोऽसि येन महतीं सलिलेन वृद्धिं
संयोजितश्च सततं गुरुणा फलेन ।
तच्छोष्यते दिनकृतेयतिचिन्तयेव
शोकान्वितं तदपि शालिवनं विपाण्डु ॥ १९ ॥[d]

अक्ष्णोर्विपक्ष इति सानुशयं लुलाव
नीलोत्पलं यदबला कलमस्य गोप्त्री ।
भूयस्तदेव शिरसावहतालता
वैरं विरोधिषु दृढं न पराजितेषु ॥ २० ॥[e] *

॥ हेमन्तपद्धतिः ॥ १३ ॥

हे पान्थ प्रियविप्रयोगहुतभुग्ज्वालाभितप्तोऽसि किं
किं वा नास्ति तव प्रिया गतघृण किं वासि हीनो धिया ।
येनास्मिन्नवकुङ्कुमोपकचिरव्यामृद्धधर्मान्विते
कुन्दानन्दितमत्तषट्पदकुले काले गृहान्निर्गतः ॥ १ ॥[f]

---

a Bhāravi b SBhg c Vallabha 1818
d Vallabhadeva 1822 e Vallabhadeva 1820.
f Subhāṣitāvalī
* Here ends M.

हेमन्ते दधिदुग्धसर्पिरशना' मञ्जिष्ठवासोवृत
काश्मीरद्रवसान्द्रलिप्तवपुष खिन्ना विचित्रै रतै ।
पीनोरुस्तनकामिनीकृतघनाश्लेषा गृहाभ्यन्तरे
ताम्बूलीदलपूगपूरितमुखा धन्या सुख शेरत ॥ २ ॥

हे हेमन्त स्मरिष्यामि यात त्वयि गुणद्वयम् ।
अयत्नशीतल वारि निशाश्च सुरतक्षमा ॥ ३ ॥[g]

॥ शिशिरपद्धतिः ॥ १४ ॥

मायारदरिर्गर्भगृहे स्तनतटेश्च दयितानाम् ।
सर्न्जित समन्ताभिपतति शीत वृद्धिरस्य ॥ १ ॥

आहूतोऽपि सहायरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्राऽपि ।
गन्तुमना अपि पथिक सङ्कोच नव शिथिलयति ॥ २ ॥[h]

आश्लेषणे पृथुतरस्तनयातशीत
मायामिनीर्घनमुदारमणायुवान ।
कर्या म्रुदुर्वलनबन्धनसन्धिनोऽपि
पादान्तसरलितत्तूलपटा स्वपन्ति ॥ ३ ॥

नितम्बान्सगामिन्य' पीनान्नतपयोधरा ।
मनोजाय नमस्तुभ्य यस्यायतनमङ्गना ॥ ४ ॥

मुख्याभिधा मुरेरिपार्हृदयागमासी-
दङ्गीकृता च गिरिशेन सदायदाय (?)
आब्रह्मकीटविजयऽप्यनिदा सर्वीय
सोऽय सुखाय भवतान्द्रवता मनाभू ॥ ५ ॥

॥ सामान्यपद्धतिः ॥ १५ ॥

मुखमखिल नयनयुग वक्ष' सव पयोधरद्वन्द्वम् ।
मध्यमशेष गमन तस्या कन्दर्पकामले वयसि ॥ १ ॥

---

g Subhasitavali 1930
h Quoted by Anandavardhana
१ नागनी–S_1 २ 'विपौ–S_2 ३ भिदो'–S_1

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।
उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥ २ ॥[1]

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मध्यम् ।
आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्थालानयष्टिरिव ॥ ३ ॥

अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रस्तथाम्बुजमम्बुजं
रतिरपि रतिः कामः कामो मधूनि मधून्यपि ।
इति न भजते वस्तु प्रायः परस्परसङ्करं
तदियमबला लक्ष्मीं धत्ते कुतः सकलात्मिकाम् ॥ ४ ॥[2]

नेदं मुखं मृगवियुक्तशशाङ्कबिम्बं
नेमौ स्तनावमृतपूरितहेमकुम्भौ ।
नेयालकावलिरियं मदनास्त्रशाला
नेदं[5] मक्षियुगलं निगडं हि यूनाम् ॥ ५ ॥[3]

अकृत्रिमप्रेमरसा विलासालसगामिनी ।
असारे दग्धसंसारे सारं सारङ्गलोचना ॥ ६ ॥

॥ पादादिवर्णनपद्धतिः ॥१६॥

प्रवालपल्लवच्छायं पादाम्बुजयुगं बभौ ।
रामसागरसञ्चारादिव लग्नारुणद्वयम् ॥ १ ॥

लावण्यनलिनीनालमृणालयुगलोपमे ।
जङ्घाकाण्डयुगे यस्याः कान्तिरेसौ व्यरोचत ॥ २ ॥

विलासवर्तिकदलीकाण्डायूरू बभार या ।
पुष्पायुधपुरीकान्तद्वन्तोरणविभ्रमौ ॥ ३ ॥

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-
देकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।
लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं
जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः ॥ ४ ॥[4]

1. Kālidāsa. 2. Subhāṣitāvali 1466. 3. SBhg.
4. Kālidāsa.
5. इदम्-S.

पुलिनं कान्तिसरितः पर्यङ्कशयनं हरेः ।
मेखला परिघः यस्या जघनं मान्मथं पुरम् ॥ ५ ॥

मग्नो नाभिह्रदावर्ते हरकोपानलाकुलः ।
कामोऽनुमीयते यस्या रोमालीधूमलेखया ॥ ६ ॥

अस्या यौवनकानने तनुलताच्छद्मेन सन्नाहिता
नाभीपल्वलतः पयोधरगिरिप्रान्तावधिप्रापिणी ।
यूनामत्र च रञ्जनान्नृगकुलान्याहर्तुमन्विच्छता
सैषा मन्मथलुब्धकेन विहिता रोमावलीवागुरा ॥ ७ ॥

अस्या विधास्यताश्चिन्मवलग्नं मृगीदृशः ।
अयासीद्वेधसो नूनमभावः परमाणुताम् ॥ ८ ॥

अन्योन्यमण्डलाक्रान्तौ सन्धिदीनौ करार्थिनौ ।
तव तन्वि स्तनावेतौ राजेते भूभुजाविव ॥ ९ ॥

दयिताबाहुपाशस्य कुतोऽयमपरो विधिः ।
जीवयत्यर्पितः कण्ठे मारयत्यपवारितः ॥ १० ॥"

अयं ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः ।
कस्य नो कुरुते बाले पिपासाकुलितं मनः ॥ ११ ॥

निमेषाच्छिन्नता लोकः कृष्णास्निग्धेन चारुणा ।
कर्णान्तं गच्छता चास्या लोचनेनार्जुनायितम् ॥ १२ ॥"

अस्या मनोहराकारकबरीभारनिर्जिता ।
लज्जयेव वने वासं चक्रुश्चमरबर्हिणः ॥ १३ ॥

अस्या दृशा कुवलयश्रियमाश्रयेते
धत्ते पयोधरभरः करिकुम्भरीतिम् ।
अङ्गं तरङ्गयति चम्पकदामकान्ति-
मङ्गीकरोति मुखमिन्दुसमाभिरूप्यम् ॥ १४ ॥

॥ यौवनारम्भपद्धतिः ॥ १७ ॥

इति शैशववर्जिता प्रतिकलं प्रागल्भ्यमभ्यस्यति
प्रावृट्कान्तिमुखस्तथापि कुचयोः शोभा नवामीदृते ॥

m Vallabhadeva (1529) n Vallabhadeva 1498.

नो धत्ते गुरुतां तथापि विजिताभोगा नितम्बस्थली
तन्व्या स्वीकृतयौवनं विजयते नैत्रैकपेयं वपुः ॥ १ ॥

॥ उद्यानपद्धतिः ॥ १८ ॥

शिक्षां कामपि दक्षिणानिलनटाद्वासाद्य नृत्तोद्यता
दृष्ट्वा चलितचारुकुड्मलकरैश्चञ्चत्प्रवालाङ्गुलीः ।
यत्रोद्यानसभासदस्तरुजनास्तन्वीर्लतालासिकाः
श्लाघन्ते चलमौलयः परभृतां व्याहारहाहारवैः ॥ १ ॥

यत्र खेचरनारीणां रत्ननूपुरशिञ्जिभिः ।
अशोकाश्चरणाघातैःप्रफुल्ला भान्ति रागिणः ॥ २ ॥

यत्र विद्याधरवधूमधुगण्डूषनिर्झरैः ।
जृम्भेवारम्भमुकुलैः पुष्पाननविकासिभिः ॥ ३ ॥

यत्र दिव्याङ्गनातुङ्गस्तनोत्सङ्गतरङ्गिताः ।
मन्दारमकरन्दाम्बुसुन्दरा वान्ति वायवः ॥ ४ ॥

॥ पुष्पापचयपद्धतिः ॥ १९ ॥

उत्थिताग्रचरणा पृथुस्तनी पुष्पजालमवचिन्वती तरौ ।
मध्यभञ्जनभयार्पदर्शितो निस्त्रपा दयितकण्ठमग्रहीत् ॥ १ ॥

उल्लङ्घ्य प्रथममधःस्थितं मृगाक्षी
पुष्पौघं श्रितविटपं ग्रहीतुकामा ।
आरोढुं पदमददादशोकयष्टे-
रामूलं पुनरपि तेन पुष्पितासौ ॥ २ ॥

पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयो-
र्नीलाम्भोरुहशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याऽधरे ।
लीयन्ते चिकुरेषु बान्धवकुलव्यामोहबद्धादरा
दुर्वारा मधुपाः कियन्ति भवती स्थानानि रक्षिष्यति ॥ ३ ॥

॥ मध्याह्नपद्धतिः ॥ २० ॥

उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी
निर्भिद्योपरि कार्णिकारकुसुमान्यासेवते षट्पदः ।
तप्तं वारि विहाय तीरनलिनीं कारण्डवः सेवते
क्रीडावेश्मनि चैव पञ्जरशुकः क्लान्तो जलं याचते ॥ १ ॥

परुषत्वादिव सवितुः सम्प्रति भीताः कराग्रसंसर्गात् ।
कुलवध्व इव सलज्जाः प्रविशन्ति गृहोदरं छायाः ॥ २ ॥

दुःसहसन्तापभयात्सम्प्रति मध्यस्थिते दिवसनाथे ।
छायामिव वाञ्छन्ति च्छायामपि गता तरुतलानि ॥ ३ ॥

नखंपचैः षट्पदकामिनीनां परागपूरैः परुषोदराणि ।
व्यपायसन्दर्शितकर्णिकानि बभूवुरम्भोरुहकाननानि ॥ ४ ॥

छाया संश्रयते तलं विटपिनां श्रान्तेव पान्थैः समं
मूलं याति सरोजलस्य जडता ग्लानेव मीनैः सह ।
आयामत्यचिरांशुदीधितिरपत्यन्तेव सत्त्वैः समं
निद्रागर्भगृहं सह प्रविशति क्लान्तेव कान्ताजनैः ॥ ७ ॥

॥ सरित्पद्धतिः ॥ २१ ॥

सरो हरति मच्चेतः प्रोन्मज्जत्पद्मकुड्मलम् ।
वक्षो हरिणशावाक्ष्याः मन्दोदञ्चत्कुचं यथा ॥ १ ॥

उत्फुल्लपङ्कजवनं ददर्श विमलं सरः ।
स्फाटिकं वनदेवीनामिव विभ्रमदर्पणम् ॥ २ ॥

॥ सलिलखेलनपद्धतिः ॥ २२ ॥

वारिक्रीडासु गोपीनां वासुदेवात्तवाससाम् ।
प्रावृतः पद्मिनीपत्रं पाणिर्वा पाथ एव वा ॥ १ ॥

पटीः पयोविहारेषु मुष्णन्तं गोपिका हरिम् ।
मौढाः पलाययान्नाद्युः पाणिक्षिप्तैः पयोधरैः ॥ २ ॥

स्नातोत्थिता वारिधाराहारिण्यस्ताः स्तनैर्बभुः ।
सन्दृब्धबिसदण्डाग्रेश्चक्रवाकैरिवाङ्किताः ॥ ३ ॥

अञ्जली जलमधीरलोचना
लोचनं पतिशरीरपूरितम् ।
आत्तमात्तमधिकान्तमुक्षितुं
कातरा शफरशङ्कया जहौ ॥ ४ ॥

॥ अलङ्कारपद्धतिः ॥ २३ ॥

तालीदलं काञ्चनकर्णपाशौ प्रसारयन्ती सुतनुः कराभ्याम् ।
रराज कर्णान्तनिषण्णदृष्टिः शाणे दधानेव कटाक्षबाणान् ॥ १ ॥

कस्तूरिकातिलकितेन मुखेन काचि-
न्नासाग्रसक्तनवमौक्तिकभूषणेन ।
आरूढभृङ्गमभिलीनहिमाम्बुलेश-
मावृत्तफुल्लमरविन्दमधःकरोति ॥ २ ॥

अङ्गानि कुङ्कुमरजःपरिपूरितानि
ताम्बूलरागसुभगोऽधरपल्लवश्च ।
अच्छाञ्जने च नयने च समं तनोयाः
कान्तासु भूषणमिदं भवदस्तु शेषः (?) ॥ ३ ॥

॥ अस्तमयपद्धतिः ॥ २४ ॥

एष वारुणदिगङ्गनामुखोद्भासितैकमणिकुण्डलाकृतिः ।
भानुरेष सुरवारसुन्दरीपाणिमुक्तमणिकन्दुकश्रियम् ॥ १ ॥

मित्रे क्वापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति
क्रन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयिताभ्यर्णं पुरः सारसम् ।
चक्राह्वेन वियोगिना बिसलता नास्वादिता नोज्झिता
कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्यच्छत ॥ २ ॥*

१ °स°–S_1. २. °पुष्कर°–S_1.

* Kāvyaprakāśa.

शुद्धमाविलमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।
सर्वमेव तमसा समीकृतं धिङ्महत्त्वमसतां हतान्तरम् ॥ ३ ॥

दिवसोऽनुमित्रमगमद्विलयं किमास्यते बत मयाबलया ।
रुचिभर्तुरस्य विरहाधिगमादिति सन्ध्ययापि सपदि व्यगमि ॥ ४ ॥

चश्चच्चन्द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका ।
अहो तारावती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम् ॥ ५ ॥

नीलाम्बुजैरिवाकीर्णं भ्रमरैरिव मूर्च्छितम् ।
नीलकण्ठैरिवोत्कीर्णं चचार रुचिरं तमः ॥ ६ ॥

पद्मसङ्कोचचकिता बभ्रमुर्भ्रमरा मुहुः ।
सन्ध्यया सपदि द्युतास्तमोबीजगणा इव ॥ ७ ॥

जजृम्भे जम्भारिद्विरदगुरुगण्डस्थलल्लस-
न्मदस्रोतोवीचीमलिनिम समीचीनमहिमा ।
निशानारीपीनस्तनकलशनीलांशुकनिभो
नभोरन्ध्रं रुन्धन्निव तिमिरपालीपरिकरः ॥ ८ ॥

॥ अभिसारिकापद्धतिः ॥२५॥

मन्दं निधेहि चरणौ परिधेहि वासो
नीलं पिधेहि वलयावलिमञ्चलेन ।
मा जल्प साहसि निशारदचन्द्रकान्त-
दन्तांशवस्तव तमांसि समापयन्ति ॥ १ ॥

मार्गे पङ्किनि तोयदान्धतमसे निश्शब्दसञ्चारया
गन्तव्या दयितस्य मेऽद्य वसतिर्मुग्धेति कृत्वा मतिम् ।
आजानोर्धृतनूपुरा करतलेनाच्छाद्य नेत्रे भृशं
कृच्छ्राल्लब्धपदस्थितिः स्वभवने पन्थानमभ्यस्यति ॥ २ ॥

पायोधौतमुरी प्रमृष्टतिलका सालक्तकांशुका
मेघानां निनदेन भीतहृदया मत्वा प्रियस्यालयम् ।
द्वारं नेच्छति लज्जया प्रकटितुं देवीति वर्षाहता
पादौ नूपुरकर्दमप्रतिहतौ संशब्दयन्ती स्थिता ॥ ३ ॥

आसारसिक्तावरणांशुकाना-
मपि स्तनोष्माण्यभिसारिकानाम् ।
प्रत्युद्व्रजन्तः कृतिनोऽन्वभूव-
न्नुत्कम्पशालीन्युपगूहितानि ॥ ४ ॥

॥ चन्द्रोदयपद्धतिः ॥२६॥

अथोज्जगाम ललनाकपोललुलितद्युतिः ।
रराज राजतनयाकर्पूरतिलकः शशी ॥ १ ॥

दिक्कान्ताकेलिमुकुरे निशामौक्तिकमण्डने ।
स्मरराजसितच्छत्रे शशिनि श्रीरजृम्भत ॥ २ ॥

त्रिपथगजटावल्लीपुष्पं मनोभवकार्मुकं
प्रहतकिसलयं सन्ध्यानारीनितम्बनखक्षतम् ।
तिमिरभिदुरं व्योम्नः शृङ्गं निशावदनस्मितं
प्रतिपदि नवस्येन्दोर्बिम्बं सुखोदयमस्तु वः ॥ ३ ॥

मनोभवयशस्कराः कुमुदमोदमेदस्करा-
स्तमिस्रगुणतस्कराः पथिकयोषिदागस्कराः ।
कराः कतिचिदिन्दव कवलयन्ति तारापथे
रथाङ्गविरहज्वरज्वलनकीलितलद्भवाः ॥ ४ ॥

मयूरनखरत्रुटत्तिमिरकुम्भिकुम्भस्थली-
स्खलद्विघटितस्फोटकप्रकीर्णमुक्तागणः ।
पुरन्दरहरिद्दरीकुहरगर्भसुप्तोत्थित-
स्तुषारकरकेसरी गगनकाननं गाहते ॥ ५ ॥

सबिम्बरेखस्तार्तीयो राजते रजनीकरः ।
जगज्जिगीषोः पञ्चेषोराकृष्टमिव कार्मुकम् ॥ ६ ॥
करैः कतिपयैरिन्दोरैन्द्री दिगलङ्कृता ।
अभिषेकाय पञ्चेषोरङ्कुरैरिव पालिका ॥ ७ ॥

केतकीदलिनीं कर्णे तनौ कर्पूरलेपनाम् ।
हारौ च यथा ज्योत्स्ना कुचयोर्हरिणीदृशाम् ॥ ८ ॥

---

१. मति -S.

॥ कलङ्कपद्धतिः ॥ २७ ॥

अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे
सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन्परे।
इन्दौ यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते
तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे॥ १ ॥[p]

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा।
अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥ २ ॥

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम्।
द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥ ३ ॥[q]

नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः।
नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥ ४ ॥

॥ दूतीपद्धतिः ॥२८॥

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां
करुणां यथा च कुरुते स मयि।
निपुणं तथैनमभिगम्य वदे-
रयि दूति काचिदिति सन्दिदिशे ॥ १ ॥

उच्यतां वचनीयमशेषं
नेश्वरे परुषता सखि साध्वी।
आनयैनमनुनीय कथं वा
विप्रियाणि कथयन्ननुनेयः ॥ २ ॥

---

p. Bhartrhari. q. Kāvyaprakāśa.
१. 'दो'– S_1

॥ यानपद्धतिः ॥२९॥

मार्गे दृष्टिः करकिसलये वक्त्रमश्रुप्रवाहो
लोलापाङ्गे समसखिजनस्यांसके केशपाशः ।
नीवीलोला मणिगणलसन्मेखला जानुभागे
त्वय्येवाहो हृदयमसवः कण्ठनाले तरुण्याः ॥ १ ॥

चित्राय त्वयि चिन्तिते मनसिजभ्रूकेऽथ सज्जं धनु-
र्धर्तुं धर्तुमुपाहितेऽङ्गुलियुगे बाणो गुणे रोपितः ।
प्रारब्धे तव चित्रकर्मणि धनुर्मुक्तास्तु मिथ्या भृशं
भित्तिं प्रागवलम्ब्य सिंहलपते सा तत्र चित्रायते ॥ २ ॥

बाष्पैरम्बु रजोभरेण वसुधा तापेन सूर्यानलौ
पाण्डिम्ना शशलाञ्छनं पृथुतरैः श्वासानिलैर्मारुतम् ।
त्वद्ध्यानाध्ययनेन पूरुषमसङ्ख्यावृत्तिमानात्मभो-
मूर्तीरष्ट समग्रयत्यपि परं कामेन सा दह्यते ॥ ३ ॥

॥ मानपद्धतिः ॥३०॥

तद्वक्त्राभिमुखं मुखं विनमितं दृष्टिः कृता पादयोः
तत्संलापकुतूहलाकुलतरे श्रोत्रे निरुद्धे मया ।
पाणिभ्यां च तिरस्कृतः सपुलकः स्वेदोद्गमो गण्डयोः
सख्यः किं करवाणि यान्ति शतधा मत्कञ्चुलीसन्धयः ॥ १ ॥

एकत्रासनसंस्थितिः[1] परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरत-
स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥ २ ॥

॥ मानिनीवाक्यपद्धतिः ॥३१॥

कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना विग्रहो यत्र मौनं
यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।

---

१. संस्थितिः –S_1.

तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातं
त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः ॥ ३ ॥[r]

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं
रोषोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥ ४ ॥[s]

॥ मानिनीप्रसादपद्धतिः ॥ ३१ ॥

परिम्लाने माने मुखशशिनि तस्याः करधृते
मयि क्षीणोपाये प्रणिपतनमात्रैकशरणे ।
तया पक्ष्मप्रान्तव्रजपुटनिरुद्धेन सहसा
प्रसादो बाष्पेण स्तनतटविशीर्णेन कथितः ॥ १ ॥

सुतनु जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधोऽभूत् ।
इति निगदति नाथे तिर्यगामीलिताक्ष्या
नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चित् ॥ २ ॥

॥ मधुपानपद्धतिः ॥ ३२ ॥

विनापि कोपं प्रसभं जहास
पदेऽपि चस्खाल समेऽपि मार्गे ।
अघूर्णमानः स मदातिरेका-
दाकाशमालम्बनमाललम्बे ॥ १ ॥

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।
याति विश्वसनीयत्वं कस्य नो कलभाषिणि ॥ २ ॥

कुसुमे कुसुमोत्पत्तिः श्रूयते न च दृश्यते ।
बाले तव मुखाम्भोजे दृष्टमिन्दीवरद्वयम् ॥ ३ ॥

असमप्रविलोकितेन कान्ते दयितं पश्य वरोरु निर्विशङ्का ।
नहि जातु कुशाग्रपीतमम्भः सुचिरेणापि करोत्यपेततृष्णाम् ॥ ४ ॥

---

r. Amaru. s. Amaru.

उत्तरङ्गय कुरङ्गलोचने लोचने कमलगर्वमोचने।
अस्तु सुन्दरि कलिन्दकन्यकावीचिडम्बरविडम्बनं वरम् ॥ ५ ॥

कथयानिमिषोऽस्म्यहं कथं ते वपुरालोकनमात्र एव जातः।
अधरामृतपायिनो भवत्या सुरतावातिरसालकेशि युक्ता ॥ ६ ॥

पश्यायताक्षि भुवनत्रितयैकजिष्णोः
शिक्षाबलं धनुषि शम्बरशासनस्य।
भित्त्वा ममैव हृदयं हृदये निविष्टा
बाणा यदङ्गभवतीं न खलु स्पृशन्ति ॥ ७ ॥

विसृज दयिते हारज्योत्स्नां निमीलतु पङ्कजं
विकिर नयने नष्टच्छायं भवत्वसितोत्पलम्।
वितर वचनं लज्जामूका भवन्तु पिकाङ्गनाः
परपरिभवो मानस्थाने न मानिनि सह्यते ॥ ८ ॥

गङ्गावर्तसमाननाभिविलसद्गर्भाकरन्ध्रान्तरा-
त्तन्वी श्यामलरोमराजिभुजगी निर्गत्य कान्ते तव।
वक्त्रेन्दुं ग्रसतीति पन्नगभयात्पीनौ स्तनौ सङ्गता-
विन्याख्यातुमिव त्वदक्षियुगलं कर्णान्तमाशिश्रिये ॥ ९ ॥

तम स्तोमः पूर्वं तदनु सकलः शीतकिरण-
स्ततः कोकद्वन्द्वं तदनु न च किञ्चित्पुनरभूत्।
अनम्भस्यावर्तः कनककदलीकाण्डयुगली
सनोऽङ्घ्र्यग्नौ पद्मौ शिव शिव विधेः शिल्परचना ॥ १० ॥

पादे पल्लविता स्तने मुकुलिता वक्त्रे विकासं गता
गात्रे कण्टकिता कपोलफलके पत्रावली भास्वरा।
वक्त्रे मञ्जरितालकेषु सुरभिर्गन्धे मधुस्यन्दिनी
बाला यौवनमञ्जरी विटपिकानाक्रम्य संवर्धते ॥ ११ ॥

चन्द्रायते मुखं कान्तं हसितं चन्द्रिकायते।
चन्द्रकान्तशिलायन्ते मादृशां चित्तवृत्तयः ॥१२॥

अये व्याधायसे कान्ते भ्रूलता कार्मुकायते।
कटाक्षा विशिखायन्ते मनो मे हरिणायते ॥ १३ ॥

---

१ ग°-S_1

जागर्ति लोको ज्वलितः प्रदीपः
सखीजनः पश्यति कौतुकेन।
मुहूर्तमात्रं कुरु कान्त धैर्य
बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते ॥ १४ ॥

॥ रतारम्भपद्धतिः ॥ ३३ ॥

हृतांशुकं यदङ्गं सन्ददर्श मृगीदृशः।
दृष्टयस्तत्र तत्रास्य न चेलुः कीलिता इव ॥ १ ॥

इन्द्राय वीक्षमाणस्तन्मुखमास्यदन्नन्ताय।
स्पृहयामि चाद्य दयितामालिङ्गे कार्तवीर्याय ॥ २ ॥

उन्नमय्य सकचग्रहमास्यं चुम्बति प्रियतमे परिवृत्त्या।
हुं ममेति वचनान्तरलग्नं जल्पितं जयति मानधनायाः ॥ ३ ॥

स्वं नितम्बमपवाहितांशुकं व्याकुला रहसि पश्यति प्रिये।
प्रार्थितामपि विनैव वल्लभः स्निग्धमुग्धमधरद्वयं ददौ ॥ ४ ॥

अश्रान्तवर्धितमनोरथयोरलब्ध-
सङ्केतयोर्नियमसङ्कृतमात्रदृश्योः।
दैवात्समागतवतोः सुकृतेन लभ्या
स्त्रीपुंसयोर्विजयते प्रथमाङ्कपाली ॥ ५ ॥

शय्यां भजति प्रिये क्षणमिव स्थित्वा विदित्वा स्पृहां
आमुच्याभरणानि कञ्चुलिकया न्यस्योपधानान्तिके।
कुर्वत्याश्चिकुरैरपास्तकुसुमैर्वेणीं विमर्दक्षमां
सन्नाहः स्वदते सरोरुहदृशः सम्भोगलीलाविधेः ॥ ६ ॥

॥ रतिपद्धतिः ॥ ३४ ॥

धैर्यस्य यदनायत्तं लज्जाया यदगोचरः।
यदयुक्तं विचारस्य तदभूत्सुरतं तयोः ॥ १ ॥

मनोरथैर्यदभ्यस्तं हृदयेन यदर्थितम्।
मन्मथेन यदादिष्टं तयोस्तदभवद्रतम् ॥ २ ॥

---

१. °छ –S_1. २. र्व°–S_1. ३. °नामपि–S_1.

चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं हस्तरोधि रशनाविघट्टने ।
विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद्वधूरतम् ॥ ३ ॥

पाणिपल्लवविधूननं तथा सीत्कृतानि नयनार्धनिमिषा ।
योषिता रहसि गद्गदवाचामस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥ ४ ॥

॥ विपरीतरतपद्धतिः ॥ ३५ ॥

विपरीतरताकूता पतन्ति स्वेदबिन्दवः ।
ननु पुण्यवतामङ्गेऽङ्गनावदनाच्च्युताः ॥ १ ॥

मुग्धे तवास्मि दयिता पुरुषो भव त्व-
मित्युक्तया नहि नहीति शिरोऽवधूय ।
स्वस्मात्करात्प्रियकरं वलयं क्षिपन्त्या
वाचं विनाभ्युपगमः कथितो मृगाक्ष्या ॥ २ ॥

तन्व्याः कलिकलालस्तकबरीकुसुमोत्थिताः ।
मधुपा मञ्जु गुञ्जन्तः चीत्कारायिततां गताः ॥ ३ ॥

श्रान्तं यदस्ति रुचिरं पुरुषायितानां
मेणीदृशां चरणनूपुरशिञ्जितस्य ।
गन्तव्यमाननसरोरुहमेव तासां
ध्येयं तदूरुयुगलं कुचमण्डलं वा ॥ ४ ॥

उपरिनिपतितानां स्रस्तधम्मिल्लकानां
शिथिलभुजलतानां किङ्किणीमालिनीनाम् ।
उपरिसुरतखेदस्विन्नगण्डस्थलाना-
मधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ॥ ५ ॥

उपरिरतमाचरन्त्यास्तन्व्यास्तस्याः कान्ते पत्र पुष्पिण्य ।
शोणितपूरादृद्ध शूलस्थ पुरुषमनुरक्त ॥ ६ ॥

॥ रतिकन्दर्पपद्धतिः ॥ ३६ ॥

दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-
र्यत्खिद्यते तव पदं ननु सा व्यथा मे ॥ १ ॥

1 Bhartrhari

उत्तंसयन्तु कुसुमानि मृदूनि मूर्ध्नि
सम्भोगभङ्गिसुभगाः सततं युवानः ।
नो चेत्प्रहर्तुरपराधिनि वल्लभायाः
पादाम्बुजस्य भविता सुलभो विकारः ॥ २ ॥

सिञ्जन्मञ्जीरमधुपं वामावामपदाम्बुजम् ।
कामिनः कामकलहे शेखरं शिरसावहन् ॥ ३ ॥

सालक्तकं शतदलाधिककान्तियुक्तं
रत्नौघधाममणिकिरारुणनूपुराढ्यं ।
क्षिप्तं रुषा प्रियतया सुरतापराधे
सौभाग्यचिह्नमिव मूर्ध्नि पदं विरेजे ॥ ४ ॥

॥ रत्यनुनयपद्धतिः ॥ ३७ ॥

रागं दृष्ट्योः स्फुरितमधरे भ्रूलतायां च भङ्गं
दैर्घ्यं श्वासे सुतनु तनुषे किं वृथा मय्यदोषे ।
यद्यस्त्यन्यद्व्रजतु भगवान्मन्मथस्तत्र साक्षी
किं वामेन त्वमपि हृदि मे साक्षिणी सन्निधत्से ॥ १ ॥

सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषितां
दूरादेव मयोज्झिताः सुरभयः स्रग्गन्धधूपादयः ।
कोपं रागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना
सत्यं त्वद्विरहाद्भवन्ति दयिते सर्वा ममान्धा दृशः ॥ २ ॥

॥ विरहिण्यवस्थापद्धतिः ॥ ३८ ॥

वामा नितान्तरक्तेन लोचनानन्दकारिणम् ।
उवाह मनसा कान्तं पाणिना मुखपङ्कजम् ॥ १ ॥

परिच्युतस्तत्कुचभारमध्यात्
किं शोषमायासि मृणालहार ।
न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य
तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् ॥ २ ॥

शय्या पुष्पमयी परागमयतामङ्गार्पणादश्नुते
ताम्यत्यन्तिकतालवृन्तनलिनीपत्राणि देहोष्मणा।
न्यस्तं च स्तनमण्डले मलयजं दीर्णान्तरं दृश्यते
क्वाथादाशु भवन्ति फेनिलमुखा भूषामृणालाङ्कुराः ॥ ३ ॥

॥ विरहिणी-आलापपद्धतिः ॥ ३९ ॥

काले पुरा गरलमम्बुनिधेरुदस्था-
दयेन्दुनाम गरलं विषमभ्युपेति।
अद्यापि दं स गिरिशो यदि हन्त नद्ये-
त्कार्ण्यं स्वकण्ठकलितं सखि मे भयं च ॥ १ ॥

॥ सखीप्रश्नपद्धतिः ॥ ४० ॥

कथमपि सखि क्रीडाकोपाद् व्रजेति मयोदिते
कठिनहृदयस्त्यक्त्वा शय्यां बलाद् गत एव सः।
इति सरभसध्वस्तप्रेम्णि व्यपेतघृणे स्फुटं
पुनरपि हतव्रीडं चेतः करोति करोमि किम् ॥ १ ॥

मुक्त्वा पुरद्रुहि शरानपि शूलपाणौ
तानेव किं नु मयि मुञ्चति पञ्चबाणः।
दृष्टं हि लोकत इदं यदयं मृगेन्द्रः
मत्तद्विपे च मशके च समानवीर्यः ॥ २ ॥

अलसवलितैः प्रेमार्द्रार्द्रैर्मुहुर्मुकुलीकृतैः
क्षणमभिमुखैर्लज्जालोलैर्निमेषपराङ्मुखैः।
हृदयनिहितं भावाकूतं वमद्भिरिवेक्षणैः
कथय सुकृती कोऽयं मुग्धे त्वयाद्य विलोक्यते ॥ ३ ॥

॥ सखीवचनपद्धतिः ॥ ४१ ॥

जघनमुखतमाकुलमेखलं सुतनुपादविमर्दितनूपुरम्।
इदमपास्य गतो यदि निर्घृणो ननु यतेन स एव हि वञ्चितः ॥ १ ॥

---

१ 'मा'–S_1

अनालोच्य प्रेम्ण परिणतिमनादृत्य सुहृद-
स्त्वयाऽकान्ते कोपाः किमिति सरले सम्प्रति कृत ।
समाकृष्टा ह्येते विरहदहनोद्भासितशिखा
स्वहस्तेनाङ्गारास्तदलमधुनारण्यरुदितै ॥ १ ॥

॥ विरहिप्रलापपद्धतिः ॥ ४२ ॥

तन्वङ्ग्या विप्रयुक्तस्य दिवसा यान्ति ये मम ।
निर्घृणस्तानपि यम प्रायेण गणयिष्यति ॥ १ ॥

कचग्रहोत्तानितवक्त्रकुड्मलं सुरत-
प्रपाधलक्तारकमर्धवीक्षणम् ।
बलाद्गृहीताधरखण्डनाकुलं
कदा पिबेय कमलेक्षणे सुरतम् ॥ २ ॥

अद्यापि तन्मनसि सम्परिवर्तते मे
रात्रौ मयि क्षुतवति क्षितिपालपुत्र्या ।
जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य रोषात्
कर्णेऽर्पितं कनकपत्रमनालपन्त्या ॥ ३ ॥§

सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः ।
सङ्गे सा पुनरेका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥ ४ ॥

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥ ५ ॥†

विस्रस्तमाल्यधम्मिल्लं स्वेदमज्जाद्धितोपकम् ।
व्यामीलितार्धनयनं तस्या कान्तमभूद्वतम् ॥ ६ ॥

मयाङ्कमानीय विमर्दविक्लवा
पटान्तलीलाव्यजनेन वीजिता ।
तथापि सानन्दजलार्द्रपक्ष्मया
निरीक्ष्य दृग्या पुनरस्मि चुम्बित ॥ ७ ॥

§ Bilhana † Kāvyaprakasa

सुरतविरतिकाले सा समुत्तिष्ठमाना
गलितमलकभारं वामहस्ते दधाना ।
इतरकरगृहीतस्रस्तकाञ्चीदुकूला
पुनरपि च कपोले चुम्बितालिङ्गिता च ॥ ८ ॥

शान्ते मन्मथसङ्गरे रणभृतां सत्कारमातन्वती
वासोऽदाज्जघनस्य पीनकुचयोर्हारं श्रुते कुण्डलम् ।
बिम्बोष्ठस्य च वीटिकां सनयना पाण्योः रणत्कङ्कणे
पश्चाल्लम्बिनि केशपाशनिचये युक्तो हि बन्धक्रमः ॥ ९ ॥

॥ प्रभातपद्धतिः ॥ ४३ ॥

प्रम्लानताराकुसुमोपहारं मन्दायमानेन्दुमणिप्रदीपम् ।
दिने समुद्घाटितदिक्कपाटं जातं ग्रहाणां गृहमन्तरिक्षम् ॥ १ ॥

दम्पत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वचः
तत्प्रातर्गुरुसन्निधौ निगदतस्तस्यातिमात्रं वधूः ।
कर्णालम्बितपद्मरागशकलं विन्यस्य चञ्चूपुटे
व्रीडार्ता विदधाति दाडिमफलव्याजेन वाग्बन्धनम् ॥ २ ॥[1]

शृणु सखि कौतुकमेकं भामिकामियासिना यदद्य कृतम् ।
सुरतसुखमीलिताक्षी मृतेति मत्वा विमुक्तास्मि ॥ ३ ॥

॥ सूर्योदयपद्धतिः ॥ ४४ ॥

सौधेषु जालान्तरलब्धमार्गाः
रवेः पतन्तस्तरुणा मयूखाः ।
मन्यादिशन्तीव विलासिनीनां
गण्डेषु कर्णाभरणप्रवालान् ॥ १ ॥

इयं मयि प्रोषित एव सङ्गता
हिमत्विषाद्य कृतमण्डना सती ।
इतीर्ष्ययेव द्रुतमाप्तजन्तरा
विधित्सतारामणानि भास्करः ॥ २ ॥

प्राचीरामाकराञ्जातप्रमणञ्चलमालि किम् ।
रवेरनुरागरक्तो या भ्रमरयन्मुदितो रविः ॥ ३ ॥

---

[1] Amaru

॥ शृङ्गाररसङ्कुरः ॥ ४५ ॥

सनूपुरालक्तकपादताडितो
द्रुमोऽपि यस्यां विकसत्यचेतनः ।
तदङ्गसम्पर्करसद्रवीकृतो
भवत्यहोऽयं न नरस्तदद्भुतम् ॥ १ ॥

मत्तेभकुम्भपरिपाटिनि कुङ्कुमार्द्रे
कान्तापयोधरतटे रतिखेदखिन्नः ।
वक्षो निधाय भुजपञ्जरमध्यवर्ती
धन्यः क्षपां क्षपयति क्षणलब्धनिद्रः ॥ २ ॥

पुष्पोद्गेद्रमवाप्य केलिशयनाद्दूरस्थया चुम्बने
कान्तेन स्फुरिताधरेण निभृतं भ्रूसंज्ञया याचिते ।
आच्छाद्य स्मितपूर्वगण्डफलकं चेलाञ्चलेनाननं
मन्दान्दोलितकुण्डलस्तबकया तन्व्या विधूतं शिरः ॥ ३ ॥

इन्दुर्यत्र न निन्द्यते न मधुरं दूतीवचः श्रूयते
नालापा निपतन्ति वाष्पकलुषा नोपैति कार्श्यं वपुः ।
स्वाधीनामनुकूलितां च गृहिणीमालिङ्ग्य यत्सुप्यते
तत्किं प्रेमगृहाश्रमव्रतमिदं कष्टं समाचर्यते ॥ ४ ॥

कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धना-
द्वासो विश्लथमेखलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।
एतावत्सखि वेद्मि केवलमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कोऽयं के वयमत्र किं नु सुरतं स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥ ५ ॥§

अलं कमलजन्मना कमललोचनेनाप्यलं
सहस्रनयनादयः क्वचन दूरतः [१]शेरताम् ।
प्रतिक्षणविजृम्भणोभयबाहुमूलद्युतिः
स्तनत्रुटितकञ्चुकं नमत यौवनं योषिताम् ॥ ६ ॥

हृदि स्थिताय स्थगिताम्बराय
स्वयम्भुवे चन्दनचर्चिताय ।
नखक्षतेन्दुद्युतिभूषणाय
नमो मृगाक्षीस्तनशङ्कराय ॥ ७ ॥

§ Amaru

१. शोचताम्-S₁.

॥ जातिपद्धतिः ॥ ४६ ॥

धूलीधूसरतनवो राज्यस्थितिकल्पितैकतृणाः ।
धृतमुखवाद्यविकाराः क्रीडन्ति सुनिर्भरं डिम्भाः ॥ १ ॥

शृङ्क्ते गिरं श्रयति दिशं ददाति दृष्टिं
जृम्भां तरङ्गयति जिघ्रति गन्धवाहम् ।
बालं विवर्तयति पुष्यति पूर्वकायं
दन्ताबलेन्द्रदमनप्रणयी मृगेन्द्रः ॥ २ ॥

तिर्यक्पश्यति पृष्ठतोऽपसरति स्तब्धीकरोति श्रुती
शिक्षां न क्षमते शिरो विधुनुते घण्टास्वनायर्यति ।
सन्दिग्धं मनिदस्तिन प्रकुपितो दानाम्बुगन्धं निजं
क्ष्मामाहन्ति करेण याति न वशं क्रोधायते कुञ्जरः ॥ ३ ॥

पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चै-
रासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय ।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥ ४ ॥

गर्जित्वा मेघधीरं प्रथममथ शनैर्मण्डलीकृत्य दृष्टिं
शृङ्गाभ्यां दारयन्तावभिमुखमवनिं दारयन्तौ खुराग्रैः ।
मन्दं मन्दं समेत्य स्थिरनिहितपदं गृह्णतः सरोषं
युध्येते व्यायताङ्गौ जटिलततरलं पुच्छयन्तौ महोक्षौ ॥ ५ ॥

आदाय द्रव मूर्ध्ना स्तनमनुविशत प्रस्नुतं मातरं च
किञ्चित्कुञ्चितकन्धरानवरतचलद्वालपुच्छस्य धन्या ।
उत्कर्णा तर्णकस्य प्रमुदितहृदया दन्तकण्डूकारसुदा
विस्रसिक्षीरफेनाधिकधवलमुखस्याङ्गमाजिघ्रति स्वैरं ॥ ६ ॥

तिर्यक्पादतलं प्रसार्य तरसा रज्जुं विमृज्याननं
कूपान्तर्निहितेक्षणा स्फलद्दृश्यारम्भ विधूयाम्भसा ।
आलोकाल्पमात्रकुण्डलं पयापवृत्य रञ्ज
रज्जाकर्षणतत्परा रमयते रामा मदीयं मनः ॥ ७ ॥

---

१ °ढा–S   २ चन्द्र–S₂   ३ द–S
४ °द्धतो–S₁

॥ हास्यपद्धतिः ॥ ४७ ॥

प्रायश्चित्तं मृगयते यः प्रियापादताडितः ।
क्षालनीयं शिरस्तस्य कान्तागण्डूषशीधुभिः ॥ १ ॥

केतक्यः कण्टकैर्ग्राता नलिन्यः पङ्कसम्भवाः ।
विलासिन्यश्च कुट्टन्या क्व रत्नमनुपद्रवम् ॥ २ ॥

रण्डाः पाषण्डिभिर्यास्ता भर्तृभिः कुलयोषितः ।
वेश्या द्रविणमिच्छन्ति वयं करपरायणाः ॥ ३ ॥

तपोच्छ्रितान् पातयतः पतितानुद्धरिष्यतः ।
विधातुरिव दृश्यन्ते भगाश्चित्रा विभूतयः ॥ ४ ॥

वैयाकरणसिंहेन योऽपशब्दमृगो हतः ।
कुलटेर्गणकैर्वैद्यैर्याज्ञिकैः स तु भक्षितः ॥ ५ ॥

प्रमुदितशषसविशेषा येषां भाषा समुन्मिषति ।
गुरुवदनविवरभेदो दन्तैरनुमीयते परं तेषाम् ॥ ६ ॥

नपुंसकमिति ज्ञात्वा तां प्रति प्रेषितं मनः ।
तत्तु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयं ॥ ७ ॥

रे मूर्खा न विरोद्धव्यं नित्यमक्षरकोविदैः ।
साक्षरा विपरीताश्चेद्राक्षसा एव केवलम् ॥ ८ ॥

किं कारणं स्तनद्वन्द्वं पतितं ब्रूहि ते प्रिये ।
पश्याधः खनने मूर्ख गिरयोऽपि पतन्ति हि ॥ ९ ॥

गणयति गगने गणिकश्चन्द्रेण समागमं विशाखायाः ।
विविधभुजङ्गगृहीतां स्वगृहे गृहिणीं न जानाति ॥ १० ॥

अधरामृतेन पित्तं नश्यति वायुः पयोधरोष्मेण ।
अनवरतरतेन कफं त्रिदोषशमनं वपुस्तस्याः ॥ ११ ॥

छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्तीत्यलीकमेतद्भुवि सम्प्रवादः ।
छिद्रं पुरस्कृत्य विलासिनीनामर्था भवन्तीह नचाप्यनर्थाः ॥ १२ ॥

किं किं पश्यसि [illegible] योनौ त्रैलोक्यमिह तिष्ठति ।
पश्य पश्य विशालाक्षि गर्दभे मम कम्बलम् ॥ १३ ॥

कटी मुष्टिग्राह्या द्विपुरुषकरग्राह्यमुदरं
स्तनौ घण्टालोलौ जघनमिव गन्तुं व्यवसितौ ।
स्मितं भेरीरावो मुखमपि च यत्तद्भयकरं
तथाप्येषा रण्डा प्रमदयति भिक्षूनतितराम् ॥ १४ ॥

बृहत्कुक्षिस्तथैवास्ते युगपद्व्रतचुम्बनम् ।
तथा नास्ति स्वहस्तेन शौचं गुह्यस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥

अहो मासोपवासिन्या वैशिष्ट्यं केन वर्ण्यते ।
अक्षालयित्वा नाश्नाति पञ्चगव्येन मेहनम् ॥ १६ ॥

इति सुभाषितसुधानिधिसंग्रहे कामपर्व समाप्तम् ।

॥ मोक्षपर्व ॥

मोक्षपर्वणि कथ्यन्ते विषयाणां विनिन्दनम् ।
अनित्यता शोकसन्तोष वैराग्यं तीर्थसेवनम् ॥ १ ॥

सोपभक्तिविवेकाश्च भावनाज्ञानमुक्तयः ।
स्तोत्रं मोहश्च सङ्कीर्णे सुभाषितसुधानिधौ ॥ २ ॥

॥ विषयनिन्दापद्धतिः ॥ १ ॥

रागो नाम मनश्शल्यं गुणद्रविणतस्करः ।
राहुर्विद्याशशाङ्कस्य तपोवनहुताशनः ॥ १ ॥

अन्यत्र भीष्माद्गाङ्गेयादन्यत्र च हनूमतः ।
हरिणीपादमात्रेण चर्मणा मोहितं जगत् ॥ २ ॥

विषस्य विषयाणां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।
उपभुक्तं विषं हन्ति विषयाः स्मरणादपि ॥ ३ ॥

आशालतापरिवृतं बद्धमूलमविद्यया ।
को हि तापयितुं शक्तः सुखेन भवपादपम् ॥ ४ ॥

जन्मान्तरशताभ्यस्तविषयेषु गतिर्नृणाम् ।
जरद्गौरिव सस्येभ्यो दुःखेन विनिवार्यते ॥ ५ ॥

विरमत बुधा योषित्सङ्गात्सुखात्क्षणभङ्गुरात्
कुरुत करुणामैत्री[1]प्रेक्षावधूजनसङ्गमम् ।
न खलु नरके हाराक्रान्तं वधूस्तनमण्डलम्
शरणमथवा श्रोणीबिम्बं रणन्मणिमेखलम् ॥ ६ ॥

भिक्षाटनं तदपि नीरसमेकवारं
शय्या मही परिजनो निजदेहमात्रम् ।
वस्त्रं च जीर्णपटखण्डमयी च कन्था
हा हा तथापि विषया न परित्यजन्ति ॥ ७ ॥

---

१. 'पेक्षा'–S_1.

॥ अनित्यतापद्धतिः ॥ २ ॥

पृथिवी दह्यते येन मेरुश्चापि विशीर्यते ।
शुष्यते सागरजलं शरीरे तस्य का कथा ॥ १ ॥

मेघच्छाया खलप्रीतिर्नवसस्यानि योषितः ।
किञ्चित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥ २ ॥

यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य विश्रमेत् ।
विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमः ॥ ३ ॥

संयोगा विप्रयोगाश्च जातानां प्राणिनां ध्रुवं ।
बुद्बुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ॥ ४ ॥

गतं शोचति यो नाम स प्रायः शोच्यते बुधैः ।
छिन्नहस्तो विहस्तोऽय कथं बध्नाति कङ्कणम् ॥ ५ ॥

यथार्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगो मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चापः ।
गच्छन्ति चायान्ति च सन्ततास्तु तद्वच्छरीराणि शरीरिणां च ॥ ६ ॥

॥ शोकपद्धतिः ॥ ३ ॥

मानसेनैव दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।
अयः पिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ १ ॥

अकाण्डजातपातानामार्द्राणां मर्मभेदिनाम् ।
गाढशोकप्रहाराणामचिन्तैव महौषधम् ॥ २ ॥

पान्थानामिव वर्त्मनि क्षितिरुहां नद्यामिव भ्रस्यतां
मेघानामिव पुष्करे जलनिधौ सांयात्रिकाणामिव ।
संयोगः पितृमातृबन्धुतनयभ्रातृप्रियाणां सदा
सिद्धो दूरवियोग एव विदुषां शोकोदयः कस्तदा ॥ ३ ॥

शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् ।
शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥ ४ ॥

॥ सन्तोषपद्धतिः ॥ ४ ॥

सर्वत्र सम्पदस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम् ।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मास्तृतेव भूः ॥ १ ॥

सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनाविदूयता ॥ २ ॥

॥ वैराग्यपद्धतिः ॥ ५ ॥

किं धनेन करिष्यन्ति देहिनो भङ्गुराशयाः ।
यदर्थं धनमिच्छन्ति तच्छरीरमशाश्वतम् ॥ १ ॥

यावतः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियान् ।
तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥ २ ॥

विहाय कमलालयाविलसितानि विद्युन्नटी–
विडम्बनपटूनि मे विहरणं विधत्तां मनः ।
कपर्दिनि कुमुद्वतीरमणखण्डचूडामणौ
कटीतटतटीभवत्करटिचर्मणि ब्रह्मणि ॥ ३ ॥

आशायाः प्रशमय्य वेगमखिलं निर्णीय विश्वं जडं
नीत्वा शान्तिपथः शनैस्ततं इतो दोलायमानं मनः ।
कृत्वा चेतसि केवलं पशुपतेरैश्वर्यमत्याहतं
कोणे कुत्रचिदास्महे वयममी कोलाहलैः किं फलम् ॥ ४ ॥

॥ तीर्थसेवापद्धतिः ॥ ६ ॥

समीपतीर्थस्नानात्तु दूरतीर्थं विशिष्यते ।
ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ॥ १ ॥

यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठते ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ २ ॥

---

१. दोलायाः–S_1. २. °येऽव° S_1. ३. °र्गे लोके S_1.

स्मृताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ।
गङ्गा तारयेत नृणामुभौ वंशौ विशेषतः ॥ ३ ॥

सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः कृतघ्नोऽपि विशुध्यति ॥ ४ ॥

कावेरीं च समासाद्य विहृतामप्सरोगणैः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५ ॥

॥ तोषपद्धतिः ॥ ७ ॥

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः
सममिह परितोषो नो विशेषोऽस्ति कश्चित् ।
स च भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान्को दरिद्रः ॥ १ ॥

ममेति परमं दुःखं न ममेति परं सुखम् ।
द्वे हि बन्धस्य मोक्षस्य ममेति न ममेति च ॥ २ ॥

तस्य चिन्तामणिर्गेहे तस्य कल्पतरुः करे ।
किङ्करस्तस्य सन्तुष्टं सन्तुष्टं यस्य मानसम् ॥ ३ ॥

॥ भक्तिपद्धतिः ॥ ८ ॥

अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाहरेत् ।
नासौ पदमवाप्नोति मद्भक्तैर्यदवाप्यते ॥ १ ॥

मद्भक्तान्शूद्रसामान्यानवमन्यन्ति ये नराः ।
नरकेष्वेवमायान्ति यावत्कोटीश्वराधमाः ॥ २ ॥

किं यतीर्विपुलायासैः किं व्रतैः कायशोषणैः ।
अन्याजसेवा सुभगा भक्तिर्यत्र जनार्दन ॥ ३ ॥

---

१ नरः S_1 २ 'च' S_1 ३ न्द्रेश्वरे- S_1

॥ विवेकपद्धतिः ॥ ९ ॥

अभ्यस्तैः किमु पुस्तकैः किमथवा चेष्टाभिरेकान्ततः
कष्टाभिः किमु देवतादिविषयैः पूजाप्रणामादिभिः ।
चेतश्चेदिदमर्कतूलतरलं शक्येत रोद्धुं बलात्–
कामास्ते करपल्लवे खलु मताः सर्वाणि सौख्यान्यपि ॥ १ ॥

॥ भावनापद्धतिः ॥ १० ॥

न काष्ठे विद्यते देवो न शिलायां न कर्दमे ।
भावे हि विद्यते देवस्तस्माद्भावेन भावयेत् ॥ १ ॥

भावशुद्धिः परं शौचं प्रमाणं सर्ववस्तुषु ।
अन्यथाऽऽलिङ्गते भार्या भावेन दुहितान्यथा ॥ २ ॥

॥ ज्ञानपद्धतिः ॥ ११ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १ ॥

तमःपरिवृतं वेश्म यथा दीपेन दीप्यते ।
तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मा निरीक्षितुम् ॥ २ ॥

॥ मोक्षपद्धतिः ॥ १२ ॥

पञ्चभूतात्मके देहे को नु देही तमोवृतः ।
अहमेतदितीत्युच्चैः कुरुते कर्मभिर्मतम् ॥ १ ॥

एषोऽस्मीति विचिन्त्यते न परितश्चित्तेन सार्धं कृते
तत्त्वानां[1] विलये चिदात्मनि परिज्ञाने त्वमर्थे पुनः ।
श्रुत्वा तत्त्वमसीति बाधितभवध्वान्तं सदात्मप्रभं
शास्त्रज्योतिरनामयं तदुदितानन्दं समुद्योतते ॥ २ ॥

---

१ चित्तानां°–S_1.

॥ स्तोत्रपद्धतिः ॥ १३ ॥

अपराधसहस्रभाजनं पतितं भीममहार्णवोदरे ।
अगतिं शरणागतं हरे कृपया केवलमात्मसात्कुरु ॥ १ ॥

निमज्जतोऽनन्तमहार्णवान्तः
चिराय मे कूलमिवासि लब्धः ।
त्वयापि लब्धं भगवन्निदानी-
मनुत्तमं पात्रमिदं दयायाः ॥ २ ॥

तवामृतस्यन्दिनि पादपङ्कजे
निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ।
स्थितेऽरविन्दे मकरन्दनिर्भरे
मधुव्रतो नेक्षुरसं हि वीक्षते ॥ ३ ॥

॥ मोहपद्धतिः ॥१४॥

विज्ञातमप्यविज्ञातमभिन्नमपि भिन्नवत् ।
असत्यं सत्यवद्भाति मायामयमिदं जगत् ॥ १ ॥

अन्यथा वेदपाण्डित्यं शास्त्रपाण्डित्यमन्यथा ।
अन्यथा तत्पदं शान्तं लोकाः क्लिश्यन्ति चान्यथा ॥ २ ॥

॥ सङ्कीर्णपद्धतिः ॥ १५ ॥

उडुगणपरिवारो नायकोप्योषधीनाममृतमयशरीरः कान्तियुक्तोऽपि चन्द्रः ।
स खलु विगतरश्मिर्मण्डलं प्राप्य भानोः परसदननिविष्टः को लघुत्वं न याति ॥ १ ॥

किमत्र चित्रं तत्सन्तः परानुग्रहतत्पराः ।
न हि स्वदेहसौगन्ध्याय जायन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ २ ॥

अद्यापि नोज्झति हरः किल कालकूटं
कूर्मो बिभर्ति धरणीं किल पृष्ठभागे ।

---

१ °नि°–S_1. २ °रसं°–मधौहते–S_1.

अम्भोनिधिर्वहति दुस्सहवाडवाग्नि-
मङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥ ३ ॥

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
यावाश्रिता हि तरवस्तरवस्त एव ।
वन्दामहे मलयमेव तदाश्रयाणां
शाकोटनिम्बकुटजा अपि चन्दनन्ति ॥ ४ ॥

अपि सुपवित्रे गोत्रे दुश्चरितोऽपि कश्चिदुद्भवति ।
शुद्धेऽपि दुग्धजलधौ न भवेत्किं कालकूटमपि गरलम् ॥ ५ ॥

नाभूतपूर्वं न च केन दृष्टं
न सूयते हेममयी कुरङ्गः ।
तथापि तृष्णा रघुनन्दनस्य
विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ॥ ६ ॥

दण्डः स्त्रीणामसंसर्गो मित्रदण्डो ह्यभाषणम् ।
तस्करस्य वधो दण्डो दास्या दण्डो हि मुण्डनम् ॥ ७ ॥

रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ८ ॥

क्रोधो मूलमनर्थानां क्रोधः संसारबन्धनम् ।
क्रोधो धर्मक्षयकरस्तस्मात्क्रोधं विवर्जयेत् ॥ ९ ॥

भवेद्यदि खलस्य श्रीः सर्वलोकविनाशिनी ।
यथा दवाग्नेः पवन उरगस्य पयो यथा ॥ १० ॥

एकभुक्तं सदारोग्यं द्विभुक्तं बलवर्धनम् ।
त्रिभुक्ते व्याधिपीडा स्स्याच्चतुर्भुक्ते मृतिर्ध्रुवम् ॥ ११ ॥

एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वह्निना ।
दह्यते तद्वनं सर्वं कुपुत्रेण कुलं यथा ॥ १२ ॥

कर्णोत्पलं कटाक्षाः कान्तिस्ते कनककञ्चुकविशेषः ।
हसितानि सिन्धुकन्ये हारास्तनशैलनिर्झराविहाराः ॥ १३ ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १४ ॥

जगज्जीवनमत्याढ्यं शम्भोरम्भोमयं वपुः ।
ब्रह्माण्डमपि यस्यान्तस्सारतुम्बीफलायते ॥ १५ ॥

॥ श्रीशंकरार्यगुरवे नमः ॥

वाहीकृतमहाधेनू गणाधिप विनायक ।
भवतां भवतां पूज्यौ पार्वतीपरमेश्वरो ॥

इति सुभाषितसुधानिधिसङ्ग्रहे मोक्षपर्व समाप्तम् ।

INDEX OF VERSES

Errata

Page	Line	Incorrect	Correct
१	Last but one	Nırnyasagar	Nırnayasagar
२	13	राज्ज्ञोऽभूत्	राज्ञोऽभूत् ।
२	16	कचित्	कच्चित्
३	16	प्रयोक्तृणा	प्रयोक्तृणा
६	Footnote	Srıgāraprakāśa	Sarasvatıkant b
७	9	उद्धृत्य	उद्धृत्य
१०	19	झतिटि	झटिति
११	21	न्यक्कर्वन्	न्यस्कुर्वन्
१२	5	दण्डोऽह्निघ	दण्डोऽङ्घ्रि
१३	1	सज्जीवन	सञ्जीवन
१३	5	पुञ्ज	पुञ्ज
१३	6	शिञ्जन्मञ्जीर	शिञ्जन्मञ्जीर
१३	12	दृष्ट्वा	दृष्ट्वा
१३	17	कृताञ्जलि	कृताञ्जलि
१३	20	हृय्यङ्गवीन	हैय्यङ्गवीन
१६	Footnote-2	Uıprekshāvallabha	Utprekshāvall
१८	10	पूष्णघु	पुष्णघु
१९	11	निष्ठ्यूत	निष्ठ्यूत
२०	1	ह्रिया	ह्रिया
२०	9	वहयो	वहयो
२१	6	सिकता	सिक्ता
२१	10	वन	वन
२१	23	इव	इव
२३	4	यद्ब्राह्मणस्य	ब्राह्मणस्य
२३	9	गुप्तय	गुप्तये
२६	19	पाडित्य	पाण्डित्यं
३२	8	सखीवृत्ति	सखीवृत्ति
४०	12	भवत्येव	भवत्येव

Page	Line	Incorrect	Correct
४२	7	कतृणि	कर्तृणि
४३	Footnote-a	Pancatanta	Panchatantra
४४	5	सुबद्वो	सुबहवो
४४	18	घट्यति	घटयति
४५	17	रार्त्रिगमि	रात्रिंगमि
४८	2	कुलाय	कुलाय
४९	2	बलिनापि विद्विषे	वल्गिना विद्विषे
४९	12	द्वास्थौं	द्वा स्थो
५१	5	राजालोकस्य	राजा लोकस्य
५१	25	हेतुद्वंद्वे	हेतुद्वंद्वे
५३	20	प्रजास्तेरविनिपालिता	प्रजा अविधिपालिता।
६१	9	पभव	प्रभव
६९	6	धिया	धिया
८१	6	कर	कार
८४	20	किचिदप्याहरेत	किंचिदप्याहरेत
८७	18	पुच्छा	पृच्छा
८९	8	भिभाषिना	भिभाषिणा
८९	23	पृथिवी	पृथ्वी
९२	16	लघुकृत	लघूकृत
९२	Last line	स्त्रिय	स्त्रिय
९३	16	कम्प्रन्त	कम्पन्त
९४	13	गर्जित्वा	गर्जित्वा
९६	17	मनुष्यापि	मनुष्यापि
९९	5	सवस्वमेव	सर्वस्वमेव
९९	20	दृष्ट	दृष्ट
१००	22	रत्नाकार	रत्नाकर
१०१	21	निशामुखम्	प्रियानुजम्
११५	10	पतिष्यन्	पतिष्यन्
१२९	15	सपा	सर्पं
१२९	8	प्रवातनि	प्रवालना
१२९	15	सर्पा	सर्पं
१२९	16	प्रहृया	प्रहृया
१२६	18	अदृष्टनानुका	अदृष्टनानुका

Page	Line	Incorrect	Correct
१३७	10	जङ्गला	जाङ्गला
१४४	18	शास्त्रसचिव	शास्त्रसचिव
१४८	9	वशे	वशे
१५०	10	स्रोटेन	स्रोटेन
१५०	19	मर्ध्नि	मूर्ध्नि
१५५	4	मान	मान
१५६	13	मदसिक्तमुखेमृगाधिप	मदसिक्तमुखैर्मृगाधिप
१५७	9	चरितर्मपयति	चरितमर्पयति
१५७	27	वडवानल	वडवानल'
१६०	17	यजन्ते	त्यज्यन्ते
१६२	12	°स्तत्र	°त्रस्त
१७०	12	स्तोति	स्तौति
१७०	25	नैवोद्भेते	नैवोद्भवे
१७३	Footnote 1	Bhartrhari	Bhartrhari
१८२	23	गुणेयु	गुणेषु
१८७	19	त्व	त्व
१९८	3	विष्ठति	तिष्ठति
१९९	11	दहीति	देहीति
२००	24	कुच्छेश्चापत	कुच्छेश्चापत
२०८	12	स्फुटद्गावफूर्जज्ज्वलन	स्फुटाट्टवस्फूर्जज्ज्वलन
२०८	18	जरद्गलक	जरद्गल्वक
२०८	20	सीदच्छुका	सीदच्छुका
२०९	14	मणिर्जह्योर्मे	मणिर्नेद्धोर्मि
२१४	6	विमु अदम्भ	विमुखदम्भ
२१८	23	भिम्बाधर	बिम्बाधर
२३५	9	त्कार्ण्ये	त्कार्ण्ये
२३६	6	तन्वङ्ग्या	तन्वङ्ग्या
२३९	6	विवर्तयति	विवर्तयति
२३९	12	पश्चादङ्घ्रि	पश्चादङ्घ्रि
२४०	Last line	विशालाक्षी	विशालाक्षि
२४५	2	तारयेत	तारयते
२४६	20	परिज्ञाने	परिज्ञाते
२४८	22	स्स्याच्च	स्याच्च°
२४८	22	निर्मुक्ते व्याधि	निर्मुक्तेर्व्याधि
२४८	22	भुंक्ते मुंक्ति	